

מבוא

לספרי הראשונים למסכת נדרים

מאתי הצעיר אהרן גבאי

כולל נחלת משה

בני ברק

יוצא לאור לרגל לימוד מסכת נדרים בהרבה ישיבות

אייר תשע"ו

תגובות והערות יתקבלו בברכה רבה

בפל': 05-33-17-17-25 בין השעות 6-8 בערב

או במייל: a0533171725@gmail.com

הקדמה

קונטרס זה כולל בתוכו שלשה מאמרים:

א' **'פירוש רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים'**. ובו יתברר אם כתב רש"י פרוש לנדרים, ולפני מי מהראשונים היה פירוש מיוחס לרש"י לנדרים ולפני מי לא היה, גם יתברר בו שהמפרש לנדרים לא נתחבר ע"י מחבר אחד אלא הוא מורכב מכמה חטיבות, והיכן ומתי נתחברו, וכן ידונו בו כמה פירושים אחרים לנדרים המיוחסים לרש"י, ואגב אורחא נתחדשו כמה וכמה ענינים וסוכמו בנספח ד' הנקרא "פירות הנושרים".

מאמרי זה נתפרסם בשנת תש"ע בירושתנו ד עמ' ר-רנ, ואמר לי הרב יהושע ינקלביץ שליט"א שכאשר למדו נדרים בישיבת ליקווד בארה"ב צילמו כמה עותקים ממאמר זה ולמדוהו הרבה בחורים בעיון היטב. אח"כ הוספתי עליו 'הוספות ותיקונים למאמרי פירוש רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים', בירושתינו ה (תשעא), עמ' שסב-שע. וכעת הוספתי הרבה תיקונים והוספות חדשים בעיקר בפרקים א' ב' ג' ובנספח א'.

ב' **'קבצי התוספות למסכת נדרים'** נתפרסם בחצי גיבורים, ט ניסן תשע"ו, עמ' תרצ-תשלח, ובו נתברר שהתוספות הנדפסים לנדרים אינם ממחבר אחד אלא מכמה חטיבות ודנו בזהותם ולפני מי מרביתו הראשונים הם עמדו, ובנספח ב' דנו בכל הגליגות שחדרו לתוס' הנדפס, כן נתברר זהות מחבר 'שיטה' המובא הרבה בשיטמ"ק, כן הוכחנו ש'הרא"ם' אינו ר' אליעזר ממ"ץ, וכן נדון בהרחבה החיבורים שנדפסו בדורינו בזיוף כתוס' רבינו פרץ ותלמידיו, ובנספח ד דנו אם הר"ן ראה את התוס' ואיזה. ועוד ועוד כפי שיראה המעיין בסיכום שבסוף המאמר לפני הנספחים וכן ב'פירות הנושרים' שבנספח ז' בסוף המאמר.

המאמר כאן צולם כמות שנתפרסם שם.

ג' **'בענין המיוחס לרי"ף והפירוש והתוס' שסביבותיו'** והוא מאמר קצר שעדיין לא נתפרסם, וכולו מפי ידידי ר' יצחק שלמה סופר. ועוד לו בכתובים בענין חיבורי ר' שמואל שליצטט אלא שאכמ"ל.

פירושי רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים*

א. האם חיבר רש"י פירוש לנדרים | ב. עדויות מתקופת הראשונים על קיומו של פירוש רש"י לנדרים – ועיין מחודש בשאלה זו | ג. המפרש הנדפס בשם רש"י וחיטובותיו | ד. מחברי החיטובות | ה. אודות "הפירוש" המובא בשטה מקובצת | ו. אודות "רש"י כתי"י" | ז. סוף דבר | נספח א: רשימת פירושים אשכנזיים קדומים לתלמוד בבלי | נספח ב: הבאות מדומות של פירוש רש"י לנדרים | נספח ג: דעת האחרונים על יחסו המפרש המיוחס לרש"י | נספח ד: פירות הנושרים.

א. האם חיבר רש"י פירוש לנדרים¹

בדפוס תלמוד בבלי מסכת נדרים נדפס לצד הגמרא פירוש בתבנית פירושי רש"י לש"ס שהמדפיסים² מייחסים אותו לרש"י (להלן: 'המפרש'). על ייחוס פירוש זה לרבנו היצחקי יצאו עוררין במהלך הדורות ונראה שהוסכם כי פירוש זה אינו מרש"י³. במאמר זה נראה האם רש"י כתב פירוש למסכת נדרים והאם פירוש זה נשתמר בידינו, ונבקש להציע זוויות ראייה חדשות בסוגיה זו ולהתוות כיווני פתרון לבעיית "המפרש" לנדרים.

רבי בצלאל אשכנזי העתיק בהגהותיו פירוש מכתב יד לשלושת הדפים הראשונים של המסכת (להלן: 'פירוש'), אותו ייחס לרש"י⁴. שריד מכתב יד אחר של פירוש המיוחס לרש"י לכמה דפים במסכת נדרים נדפס בשנים האחרונות בידי הרב אביגדור אריאלי⁵ (להלן: 'רש"י כתי"י').

בטרם ניגש לברר ולדון בטיב חיבורים אלו המיוחסים לרש"י העומדים בפנינו, יש לברר האם היה קיים פירוש מרש"י למסכת נדרים. בדיקת שאלה זו מציגה בפנינו את הממצאים הבאים:

א. בחידושיהם למסכת נדרים לא הביאו רוב המפרשים הראשונים (הלא המה: הרשב"א, הר"ן, הרא"ש⁶, הרי"ד⁷, רנב"י⁸, בעלי תוספות ישנים, תוספות רבינו פרץ⁹, תוספות תלמיד רבינו פרץ¹⁰, והפירוש המיוחס לריטב"א בשטה מקובצת¹¹) בשום מקום

* עריכת המאמר נעשתה בשיתוף עם הרב יעקב גולדשטיין מירושלים. במהדורה זו נערכו שינויים רבים עיין הקדמה.

1 להלן רשימת קיצורים: 1. י"נ אפשטיין, "לפירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ ד (תרצ"ג) עמ' 34-11, 192-153, 296-295. נכלל גם בספרו מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א (להלן: אפשטיין). 2. ד' צומבר, מאמר על פירוש רש"י להמסכתות נדרים ומו"ק, ברלין תרכ"ז (להלן: צומבר). 3. הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תש"ן (להלן: הגהות והשלמות מכת"י). 4. תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות... (ב' חלקים) מסכת נדרים, ירושלים תשמ"ה-תשנ"א, מכון התלמוד הישראלי השלם (להלן: דק"ס השלם). 5. פוקס, פירוש רש"י למסכת מו"ק בירורים ביהויו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ז (להלן: פוקס).

2 כבר בדפוס ונציה השני (רפ"ג) כתב המדפיס בשער המסכת: מסכת נדרים עם פירוש רש"י וכו'. [כמו כן המדפיסים סידרו את המשניות בתוך הגמ' לפי הסדר במפרש פרט לדף סא, וכמדומה שגם 'תיאמו' בין ציטטות המפרש לנוסח הגמ', וכן הקפידו שהמפרש יתרכז באותו עמוד של הגמ' (בניגוד לר"ן שגולש לפעמים לעמוד הבא), וכמנהגם בכל הש"ס בפירושי רש"י] הייחוס לרש"י מופיע רק בדפוסים, אולם לא נמצאו כת"י מפירוש זה (ראה הע' 72), כך שקשה לדעת את ייחוסו בתקופת טרום הדפוס. בשו"ת מהר"ם מינץ (קראקא שע"ז, סימן סה), הובא מפירוש זה (לנדרים סה, ב) בשם רש"י, ומאחר ומהר"ם מינץ נפטר קודם שנת רמ"ג הרי שכבר כארבעים שנה לפחות קודם הדפוס נפוץ פירוש זה כפירוש רש"י. וראה עוד להלן, סביב הע' 58, שלא כל הפירוש שלפנינו יוחס אצל מהר"ם מינץ לרש"י.

3 ראשון למעוררי יחוס הפירוש לרש"י, הוא ר' בצלאל אשכנזי, "בנין שלמה לחכמת בצלאל – הגהות רבי בצלאל אשכנזי למסכת נדרים", בתוך 'הגהות והשלמות מכת"י'; נדפס גם בשם 'שטה מקובצת נדרים', גייטסהד תש"ן. ה'פירוש' נדפס קודם לכן בנפרד בידי י' פריימן ב'הצופה לחכמת ישראל', יא-יב (בודפשט תרפ"ז-תרפ"ח), מכ"י הגהות רב"א הנזכר. לדעתו זו של רב"א הסכימו כל האחרונים, ראה נספח ג.

4 "הפירוש שבדפוס אינו מפירוש רש"י ז"ל, והילך פירוש רש"י שנמצא בכתיבת יד", ובסוף ההעתיקה כתב המעתיק, ר' שלמה עדני תלמיד רב"א: "עד כאן מה שמצאתי מפ' רש"י כ"י בזה המסכתא, וכמדומה לי שעדיין יש, אלא שלא הספיק הרב [רב"א] ז"ל להעתיקו". גם רמ"ע מפאנו (תשובות, ויניציאה ש"ס, סימן כו; הועתק להלן הע' 399) העיד כי בידו כתב יד על פירוש רש"י השונה מן הנדפס ואשר דבריו מכוונים לפשט ההלכה. אפשר שהיה זה כתה"י שעמד לפני רב"א, ויתכן שהיה זה פירוש אחר שהיה נפוץ באיטליה, ראה להלן בסוף פרק ב.

5 א' אריאלי, "לקט ראשונים", בתוך: "קובץ מפרשים למסכת נדרים", ירושלים תשס"ג. ראה עוד בפרק ו.

6 בפירושו, תוספותיו ופסקיו.

7 בתוספותיו ובפסקיו לנדרים אין מובאות בשם "המורה" שהוא כינויו השגור של רש"י בפיו (תוספות הרי"ד הנדפסות הן מהדורה תליתאית שכן בדף כו, ב וכו, ב מזכיר מה שכתב במהדורה ראשונה ושניה, ולא בדקתי בכת"י ששון 557 שכמדומה שהוא ממהדורא קמא). כמו כן מאריך הרי"ד בתוספותיו לנדרים לבאר פשט הגמרא, כנראה מפני שלא היה לו רש"י, כאמור למעלה אודות הר"ן והרא"ש.

8 הוא ר' נתן בן יוסף תלמיד רמב"ן, שחיבורו על הלכות הרמב"ן לנדרים הובא בשטה מקובצת.

9 היינו כל הקטעים החתומים מהר"פ, בספר הנדפס ב"קובץ מפרשים – כלילת יופי" בשם "תוס' וליקוטי ראשונים מתלמיד רבינו פרץ", וכן שני קטעים

דברים ושמעות מפרוש רש"י לנדרים¹². קרוב לודאי שאילו היה לפני מפרשים אלו פירוש רש"י היו מזכירים אותו רבות, כדרכם בכל הש"ס.

ב. חיבורי הר"ן והרא"ש לכל הש"ס הינן במתכונת חידושים או תוספות ולא נכתבו כפירוש שיטתי¹³, למעט מסכתות שלא נכתב עליהן פירוש רש"י¹⁴. במסכת נדרים כתבו שניהם "פירוש", ונראה משום שלמסכת זו אין פירוש רש"י ובאו להשלים את החסר.

ג. גם בעל נימוקי יוסף, אשר דרכו בכל מקום להעתיק פירוש רש"י בסתמא, במסכת זו בחר להעתיק את פירוש הר"ן בסתמא¹⁵. כמותו נהג ר' יעקב בן חביב בספר 'עין יעקב' אשר בהרבה מסכתות מעתיק את פירוש רש"י מתוך כתבי יד ספרדיים¹⁶ שהיו לפניו¹⁷, ובמסכת נדרים אינו מביא כלל פירושי רש"י אלא את פירוש הר"ן¹⁸. וכמותם נהג הרע"ב בפירושו למשנה שביסס את פירושו על פירוש רש"י (וכן על פירוש המשניות להרמב"ם), ובמסכתות נדרים ונזיר התבסס על פירוש הרא"ש.

גם המחבר הספרדי האנונימי של הספר 'הגדות התלמוד', קושטא רע"א, שבכל המסכתות מביא את פירושי רש"י בסתמא אחרי תיבת "פירוש" (ראה א' ארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה, עמ' 55-56), אך דבריו במסכת נדרים אינם מפירושו רש"י שעמד

בדפים ט, א – י, א בספר המכונה שם "פירוש ר"פ", שכתוב בסופם "רבינו פרץ", שהם בלבד 'תוס' רבינו פרץ". כל שאר הקטעים שבספרים הנ"ל לקוחים מספרים אחרים. ראה עוד בהע' 210 וסביבה.

10 היינו תוס' הנדפסים על הדף (א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, ע' 618). אמנם לענ"ד לא כל התוספות הנדפסות בנדרים הם מתלמידי רבינו פרץ אלא רק מדף ה, א עד בערך דף כט. ועוד חזון למועד. וראה כעת מאמרי על התוספות נדרים שבחצי גיבורים ט.

11 ראה הערה 68.

12 בנספח ב ידובר אודות המובאות המדומות שבספרי הראשונים.

13 ר"א ליכטנשטיין, מבוא לחידושי הר"ן ע"ז (מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן, עמ' 14); ב' דבליצקי, מבוא לתוספות הרא"ש נדרים (מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ד, הע' 1, 2). ואף שכתב הרא"ש פירוש למסכת נזיר, הרי שאינו מזכיר לאורך הפירוש ובתוספותיו למסכת זו את פירוש רש"י שלא היה מצוי אצל הרבה מהראשונים (ר' פירוש הרא"ש המובא בשטמ"ק סוטה אינו אלא תוספותיו. ראה: י' ליפשיץ, מבוא לתוספות הרא"ש סוטה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח).

14 הרא"ש כתב פירושים לכל המסכתות בש"ס שלא נכתב עליהן פירוש רש"י. והן: סדר זרעים, שקלים, נזיר (ראה בהערה הקודמת), תמיד, מדות, קינים, סדר טהרות. הר"ן לא כתב פירוש אלא על נדרים, ולא על שאר המסכתות הנ"ל, מאחר ואינן הלכה למעשה (ראה: ר"א ליכטנשטיין, מבוא לר"ן ע"ז שם, עמ' 16). לדבריו הסיבה שהר"ן כתב פירוש לגמ' נדרים היא מאחר והר"ף לא כתב הלכות למסכת זו, וזה אינו, שהרי כבר הרמב"ן השלים הלכות הר"ף).

15 ראה במבוא לר"ף נדרים שבש"ס עוז והדר, שהדגישו את כל הקטעים בנמוקי יוסף הלקוחים מהר"ן.

16 במהדורא קמא כתבתי שבעין יעקב העתיק "מתוך דפוס ספרד או מתוך כתבי יד ספרדיים", ואינו מדויק. ראה אצל פוקס עמ' 208-199, שנראה שבכל המקומות העתיק מתוך כתבי יד ספרדיים ולא מדפוס ספרד. אולם בתענית כל דבריו נמצאים או בדפוס ספרד או בשונצינו וכשמביא שניהם קורא לשונצינו 'פירוש אחר' כך הודיעני ר' אשר זינגר וראה בקצרה: א' זינגר חצי גיבורים, ח עמ' כח [אך מה שכתב שהשתמש גם בכת"י כנראה אינו נכון], אלא שאין לנו שם כת"י ספרדיים לשם השוואה.

17 י' מלחי, פירוש רש"י למסכת ברכות – הנוסח שלנו והנוסחאות האחרות (חבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ג), עמ' 88-91; ב' דבליצקי, מבוא לפירוש רש"י על מסכת הוריות על פי כת"י פארמא, ירושלים תשס"ה, עמ' 17-15; א' ארנד, "עיונים במסורות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה", סידרא כ (תשס"ה), עמ' 10, הע' 25. כל האמור בא בעיקר בדבר עין יעקב דפ"ר (שאלוניקי רע"ו-רפ"ב), כי בדפוסים המאוחרים 'תוקן' לעיתים הנוסח לנוסח המצוי בדפוסים.

אך יש לציין שבמסכתות כתובות, גיטין, ב"ק, ב"מ וב"ב השתמש בדפוס שונצינו-פיזארו. על ב"מ ראה: ד"י פוגל, פירוש רש"י למסכת בבא מציעא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשנ"ב, עמ' 20-22. על ב"ב מוכח ממה שהעתיק בדפים קנז-קסח את פירוש רבינו גרשום שהשתרע לפירוש רש"ב בדפוס פיזארו (ראה במאמרי הע' 67). ועל כתובות גיטין וב"ק, כן נראה לי מאחר ולא מצאתי בהן שינויים מפירוש רש"י הנדפס [בכתובות גם נוסח הגמ' הועתק מדפוס שונצינו רמ"ח בלא שינוי, וגם בגיטין נוסח הגמ' מבוסס בעיקר על דפוס שונצינו]. ויש לבדוק את מסכתות יבמות, קידושין, שבועות, ע"ז, חולין ונדה, שרגליים לדבר שהועתקו מדפוס שונצינו, כיון שיש בהם 'תוספות' הזזה לנדפס [ובפרט קידושין שלא נמצא כת"י מקביל לנדפס], ומאידך בסוטה נדרים נזיר סנהדרין מכות הוריות זבחים מנחות ובכורות אין כלל תוספות ומכאן לכאורה שהועתקו מכת"י ובאמת רוב המסכתות הנ"ל לא נדפסו כלל בשונצינו-פיזארו.

ובמסכת מו"ק השתמש בכת"י ספרדיים [הדומים לדפוס ספרד אך אינם זהים לו] וגם בדפוס שונצינו (ומביאם פעם אחת בשם 'ס'א'), ראה: פוקס, עמ' 199-208. וכן המצב בנוסח הגמ' בעין יעקב סנהדרין ראה פוקס שם עמ' 200 הע' 3.

סיבת השינוי בין מסכתות אלו, כולן בסדר נזיקין, ובין המסכתות בסדרי זרעים ומועד בהן הועתקו דברי רש"י מתוך כת"י, נראית כנובעת מכך שסדר מועד נדפס ע"י ר"י בן חביב בשנת רס"ט, המסכתות בדפוס פיזארו-שונצינו נדפסו ברובן בשנת ר"ע – רע"א [אבל מו"ק נדפס בשנת רע"ה ולכן העתיק ממנה קצת], ואילו שאר הסדרים נדפסו בידי בנו של ר"י בן חביב בשנת רע"א (אך גם בשאר הסדרים יש מסכתות בהן נלקח פירוש רש"י שבעין יעקב מכת"י ספרדיים, כגון נזיר, מכות, הוריות, ורוב סדר קדשים, וסיבתן כיון שמסכתות אלו לא נדפסו בפיזארו).

ולעיקר ענייננו, שהוא עין יעקב למסכת נדרים, אם נניח שלא היה כלל דפוס שונצינו לנדרים ברור שהוא מועתק מכת"י. וגם לפי מה שצדדתי בהע' 72 שהיה דפוס שונצינו לנדרים, בנוסח הגמ' יש הרבה שינויים מדפוס ונצייה רפ"א שהוא העתקה של דפוס שונצינו, ולפיכך נראה שהגמ' והר"ן שבע"י נדרים הועתקו מכתבי יד.

18 והעתיקו מתוך כתב יד ולא מן הנדפס, ולדוגמא בדף ז, ב ד"ה שכל מעתיק 'שהרי עונשה חמור' כגירסת הכת"י המובאים שם בש"ס עוז והדר ולא כנדפס 'שהרי עכשיו חמור', וכן נוסח הגמ' שם מתאים הרבה לכת"י ולא לנדפס.

לפני הראשונים¹⁹, [דבריו אינם גם משאר ספרי הראשונים שלפנינו (נבדקו ספרי הראשונים: ר"ן, רא"ש, תוס', תוס' ישנים, הפירוש המיוחס לרש"י שדברנו אודותיו בפרק ו, ראמ"ה, רי"ף בשיטמ"ק), וכן אינם במפרשי חטיבות ב' ד' ה' (עיין להלן)], ושמא הפירוש הוא מאחד ממפרשי חטיבות א' ג' ו', אך אין בספר זה פירושים בדפים אלו].

וכן ר"י אלמאדרי בפירושו לרי"ף מעתיק את פירוש רש"י, אך בסוגיות הנדרים הפזורים ברחבי הרי"ף מעתיק את תוס' ר' אליעזר ממיץ²⁰. וכן הרש"י שבריי"ף מו"ק ט, ב²¹ בדפי הרי"ף מעתיק שם על הסוגיא את ה'תוספות ישנים' ולא את פירוש רש"י כדרכו²². וכן הרש"י על המיוחס לרי"ף נדרים שנתחבר ע"י ר' שמואל משלצטט מיוסד על ה'פירוש' בשיטמ"ק ולא על רש"י ראה באריכות להלן פרק ו.

ד. נמצאו תשע עדויות מארצות שונות (פרובנס, אוסטרייך, ספרד) של מפרשים מחכמים הראשונים אשר מצטטים מפירוש המיוחס בפיהם לרש"י. נראה גם כי בצרפת היה שימוש בפירוש זה כאשר כונה "הקונטרס", ככינויו הנפוץ של פירוש רש"י בצרפת. מעדויות אלו עולה לכאורה כי רש"י אכן חיבר פירוש לנדרים, מאחר ולא נראה כלל שבשלוש ארצות שונות²³ בתקופה הסמוכה לרש"י יתייחס בטעות פירוש אליו²⁴. עדויות אלו יבואו בפרק הבא.

ה. מעדויות נוספות בתקופת הראשונים עולה כי פירושו של רש"י לנדרים היה מצוי בתקופה זו במספר עותקים מצומצם ונחשב היה לנדר²⁵.

19 בפ"ב דף כב, פירש 'בני אימה' שבא עליה בע"כ, דלא כגרטת ופירוש רש"י המובא בראמ"ה שם, ויש ליישב. ועוד פירש שם 'בני שנואה': "ששנואה בנישואיה", דלא כראמ"ה ורי"ף בשיטמ"ק שפירשו שניהם בסתמא: "ששנואה שנואה גמורה", ונראה ללא ספק, מאחר והם היחידים שפירשו כן, שהעתיקוהו מרש"י כדרכם.

20 וכמו שהארכתי במאמרי על התוספות נדרים שבחצי גיבורים ט פרקים ט-י.

21 והרש"י-רי"ף במסכת מו"ק אינו מר"י זוסלין כשאר הש"ס.

22 וכמו שהארכתי במאמרי על התוספות נדרים שבחצי גיבורים ט פרק יד.

23 אני מונה כאן את פרובינצא וספרד לשתי ארצות שונות, כי בהרבה מסכתות לא היה להם אותו פירוש רש"י, דוגמת מסכתות סוכה (ראה בהע' הבאה) והוריות (עיין לקמן בנספח א הע' 303) ומסכת קידושין (עיין בהערה הבאה) ומסכת ראש השנה (ראה ארנד שם [לעיל הע' 17], עמ' 14), ודלא כדברי אפשטיין (להלן הע' 52) שכך את חכמי פרובינצא עם חכמי ספרד.

24 על אף שגם בתקופת הראשונים היו מעט פירושים שנתייחסו בטעות לרש"י, ומהם: 1. פירוש מבית מדרשו של רש"י למסכת קידושין שהדפיס אפרים קופפר (ראה להלן הערה 328), יוחס לרש"י בחיבורו של החכם הפרובינציאלי תלמיד הרשב"א מן ההר בעל 'שטה לא נודע למי' (ראה במבוא שם). [מה שכתב קופפר אודות המאירי ותלמיד הרשב"א – אף הוא חכם פרובינציאלי כנראה מדמינו הרב ל'שטה לא נודע למי' – אינו מדויק, שכן הם השתמשו בפירוש רש"י שלפנינו אלא שבעותק שלפניהם נכנסו הוספות מפירוש זה, ולפני חכמי ספרד היה כלפנינו בלא שום תוספות]. 2. פירוש תלמיד רש"י לסוכה (א' קופפר, פרוש מסכת סוכה מבית מדרשו של רש"י, מיקצי נדרמים, ירושלים תשמ"ד; גם מ' הרש"ר, מהדורא קמא של רש"י למסכת סוכה, גנוזות א [תשמ"ד], עמ' א-10). קופפר והרש"ר גם שניהם הוכיחו יפה שאינו לרש"י. בחידושי הריטב"א יוחס לרש"י (ובידינו רק פרק א ולריטב"א היה פ"י זה לכל המסכת). 3. פירוש הרשב"א לבבא בתרא כט, א – נג, א, יוחס בפי המאירי ל'גדולי הרבנים' (כינויו הרשמי של רש"י בפי המאירי). 4. פירוש רגמ"ה למסכת מועד קטן, יוחס בתוספות הרי"ד לרש"י (ראה להלן הע' 278). 5. הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, המוסכם שאינו לרש"י (ראה: ע' יזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, ירושלים תש"ע, עמ' 303-309), הובא בספר ערוגת הבשם לר' אברהם ב"ר עזריאל (בוהמיה, ד' אלפים תקצ"ד), ח"א עמ' 163; ח"ג עמ' 1 בשם רש"י (יזל שם, עמ' 294-295). 6. פירוש רבינו גרשום למסכת בב"ב, פירושו בדף ג ע"א הובא בגליון ספר הנר שם בשם ר' שלמה הצרפתי. 7. פירוש מסכת משקין לאחד מן הראשונים יוחס בשבלי הלקט לרש"י (ראה במאמרי הע' 316).

בשבע דוגמאות אלו נמצא שרק מקור בודד הוטעה (בדוגמא הראשונה שאר חכמי פרובינצא – המאירי, תלמיד הרשב"א ורבינו אברהם מן ההר [המיוחס לתוס' ר"י הזקן] השתמשו בפירוש רש"י שלפנינו; בדוגמא השנייה יתכן שכל חכמי ספרד טעו בייחוסו ודבר זה טעון בירור נוסף; בדוגמא השלישית שאר חכמי פרובינצא כרבי אברהם אב"ד ור' יצחק קרקואא מנרבוה יחסו את הפירוש כדבעי לרשב"א ולא לרש"י; ובדוגמא הרביעית שאר חכמי איטליה כבעל שבלי הלקט מייחסים הפירוש לרגמ"ה; בדוגמא האחרונה שאר חכמי איטליה יחסו פירושים אחרים לרש"י).

לעומת זאת מציינו שכל חכמי ספרד או כל חכמי פרובנס ייחסו לרש"י פירושים שהוכח כי אינם לו, והם: 1. המפרש להוריות המיוחס לרש"י אצל הרמ"ה, הרמב"ן, הריטב"א, תוס' הרא"ש (שנכתב בספרד), ריב"ש, רשב"ץ, מהר"י קורקוס, ור"א מזרחי (ראה: ב' דבליצקי [שם הע' 17]. יוער כי טעה בציונו למאירי יב, א וכוונת המאירי לרש"י כריתות ו, א). ראה עוד בהע' 303. 2. פירוש הריב"ן לפרק חלק, יוחס לרש"י בפירושי הרמ"ה ור' דוד בונפיד ובפי ריימונד מרטיני הספרדי (ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, ע' 94-92; ושם האריך להוכיח כי בידי חכמי צרפת היה את פירוש רש"י המקורי לפרק חלק. ראה עוד בשורת המאמרים ב'תריבין' לג-לה על אודות פירוש רש"י לפרק חלק, ומכל מה שהובא שם יש חיזוק לדברי ליברמן. וראה עוד הע' 354). 3. רבינו אברהם מן ההר בפירושו למסכת ר"ה מדף כה, א הביא בעשרות מקומות פירושי רש"י שאינם ברש"י שלפנינו (בדפוסים וכתבי היד), ופירושים אלו הובאו בשם רש"י אף בספרי שאר חכמי פרובינצא (ראה: רמ"י בלוי, פירוש ראמ"ה סוכה מגילה חגיגה יומא ור"ה, ניו יורק תשל"ח, מבוא עמ' ט הע' 10, וטעון בדיקה בפירוש רש"י שלפנינו וראה ארנד ר"ה עמ' ??). 4. פירוש רש"י לכתובות מאמצע פרק רביעי ואילך, המובא בספרי חכמי פרובנס אינו אלא פירוש הריב"ן, ולחכמי שאר הארצות היה פירוש רש"י האמיתי, ואכמ"ל.

אולם ארבעת דוגמאות אלו אינן מלמדות על הכלל בהיותן כולן מאיזור גיאוגרפי אחד ובתקופה אחת, אבל לא נמצא פירוש שיתיחס בטעות לרש"י בתקופת הראשונים בשתי ארצות שונות או יותר.

25 שהרי אנו מוצאים אצל הרי"ף המובא בשיטמ"ק שהיה בידו פירוש רש"י לנדרים רק עד דף ח (ראה הע' 33). ומהרי"ק בתשובה (הובאה לקמן הע' 42) כותב לשואל שלפי מה שזכור לו מפירוש רש"י נדרים קושיית השואל איננה, אך מסיים: "אלא שאין לי עכשיו הפירוש".

ב. עדויות מתקופת הראשונים על קיומו של פירוש רש"י לנדרים

- להלן רשימת מפרשי התלמוד הראשונים המביאים מפירוש רש"י על נדרים. לא מניתי כאן אלא את העדויות בהן נאמר במפורש כי רש"י פירש כן בפירושו לנדרים, או שהביאו פירוש מרש"י על דבר הנמצא רק במסכת נדרים²⁶:
1. רבנו אברהם מן ההר²⁷ מצטט ומביא בחידושו מפירוש רש"י לאורך כל המסכת, וגם הרבה ממה שכתב בסתמא לקוח מפירוש רש"י²⁸. יתר על כך העיד רבי אברהם, כי במקום אחד נחסר פירוש רש"י שבידו ובמקומו בחר להביא מפירושו של "משלים פירוש רש"י"²⁹, אך קשה להסיק שרש"י דילג חצי סוגיא ולא פירשה, ויותר נראה שבהעתק ממנו העתיק הסופר את כתב היד שעמד לפני ראמ"ה נחסר עמוד והשלימו הסופר מפירוש אחר, וציין כי רש"י לא פירש עמוד זה³⁰.
 2. רבי מנחם המאירי בחיבורו 'בית הבחירה' לנדרים מביא עשרים פעם לאורך כל המסכת³¹ פירושים בשם "גדולי הרבנים", כינוי השמור בפי הרב המאירי לרש"י לבדו.
 3. הרי"ף³² מביא שבעה פעמים פירוש רש"י³³ עד דף ח בלבד.
 4. הרמב"ן בחידושו לשבועות³⁴ מביא שלוש פעמים את פירוש רש"י לנדרים.
 5. הריטב"א בשלושה מקומות מביא מפירוש רש"י³⁵. יתכן שלפני הריטב"א לא עמד פירוש רש"י, מאחר ואחד מהם³⁶ הוא

- בנספח ב הובאו כל המובאות שמקורן ברש"י ממסכתות אחרות, או שנתבררו כטעויות דפוס.
- 26 מהר"ם בלוי, ניו יורק תשכ"ב. במהדורה זו הודגשו כל המקומות בהן נכתב "רבינו שלמה" (כינויו של רש"י בפי ראמ"ה בכל חידושו לש"ס), כך ניתן לזהותן בקלות. גם בחידושו למסכת נזיר (נדפסו עם חידושי נדרים) מביא ראמ"ה בדף ב, ב ד"ה כמשה מרש"י לנדרים כ, ב. בדף כד, ב הביא פירוש רש"י לפ"ק נדרים (יא, א), ובדף לב, א הביא רש"י נדרים, עיי"ש בהערה.
- 28 הערת המהדיר (רמ"ם בלוי) לדף טז, א הערה *37. פירוש ראמ"ה נדפס שם מאוטוגרף, ומבדיקת כתב היד עלה כי מספר פעמים כתב המחבר בין השיטין לפני הציטטה "פירוש רבינו שלמה" ובסופה בין השיטין "עד כאן", ובמקום אחד עשה להיפך, שמתחילה כתב "פירוש רבינו שלמה" ואח"כ מחק. ונראה למהדיר לבאר שבתחילה העתיק ראמ"ה דברי רש"י בסתמא ואחר כך ביקש להביא את דעת החולק, אז הוסיף בין השיטין לפני הציטטה פירוש "רבינו שלמה" ובסופה "עד כאן". ובמקום שכתב כן מתחילה ואחר כך מחק, היינו שתחילה סבר להביא דעת החולק על רש"י ואחר כך חזר בו, וממילא לא היה צריך לכתוב "פירוש רבינו שלמה". הרי שכל מקום שלא הביא חולק על רש"י או שהיה לו להעיר על דבריו העתיק את דבריו בסתמא.
- 29 כד, א ד"ה ר"א: "ומשלים פירוש רבינו שלמה פירש וכו' והעיקר כמו שפרשנו, וזה המשלים לא פירש כלום במימרא דאביי ורבא (כג, ב), שרבינו שלמה לא פירש אלא עד אי זכור בשעת הנדר". אבל בתחילת המשנה בדף כד, ב חזר ראמ"ה להביא פירוש רבינו שלמה כסדר (גם רמב"ן בשבועות כט, א הביא את פירוש רש"י לריש המשנה בנדרים כד, ב).
- 30 וכדרך הסופרים. דוגמא לזה נמצאת בכת"י של חידושי הר"ן לב"ב, שכתב הסופר בסוף פ"א: "מכאן ועד סוף הפרק השמיט הוא [הר"ן] ז"ל", ובהערות המהדיר (ר"א ליכטנשטיין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ו, הע' 2) הראה שאינו נכון כלל, שהרי נמצא בכת"י אחר פירוש הר"ן לדפים אלו. [גם במכות יט ע"ב כתבו המדפיסים: "מכאן ואילך לא פירש רש"י", ואילו א"מ ליפשיץ (רש"י, ורשה תרע"ב, עמ' עה) הוכיח מפירוש הריב"ן כג, ב ד"ה הופיע, כי לפני הריב"ן עמד פירוש רש"י לדפים אלו. אך ראה מה שכתבתי בספר הזכרון 'בקוראי שמר' (על מסכת מכות, מודיעין עלית תש"ע, עמ' ד, הע' 9) שלא מסתבר שגם כאן התכוון ריב"ן לרש"י, כי כל הראשונים ובעלי התוספות שהיו סמוכים לזמנו ומקומו של רש"י פסקו מלצטט מפירוש רש"י למכות בדף יט, ב. על כך יש להוסיף שלא יתכן שכוונתו לרש"י, כי רש"י מפרש בכל מקום (ברכות לג, א ד"ה הופיע; ב"ק לח, א ד"ה הופיע; תהלים צד, א) "הופיע" מלשון גילוי, וכפירוש הראשון שהביא שם הריב"ן, ולא כפירוש השני שהביא ריב"ן בשם "נמוקי רבי".]
- 31 רשימת המובאות על פי רשימת האישים במהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם (ירושלים תשל"ד): עמ' ה, יט, לה, לו, לז, מא, נו, עג, עז, פו, קמג, קנא, קפו, קפז, רכה, רכו, רנו, רנז, רנח, שה. מה שהביא בעמ' כ כנראה הוא מרש"י נזיר ב, ב (שהיה לפני המאירי), ובעמ' לח, מט, קעד, שי, הוא ממסכתות אחרות כמו שציין במקומם בפנים או בהערות במהדורה הנ"ל. גם בשבועות לו, א עמ' קיח הביא המאירי את תירוצי גדולי הרבנים בסתירת הסוגיות בנדרים יא, א ושבועות לו, א ואינו ברש"י לשבועות, על כרחך שהוא מרש"י לנדרים, וכן הוא בחידושי ראמ"ה כאן בנדרים ונראה מלשונו שהם מדברי רש"י.
- 32 הובא רבות בשטה מקובצת לנדרים. ראה הע' 384 שהוא חכם פרוינצאי מתקופת הרמב"ן.
- 33 ג, א ד"ה וכתב הרי"ף; שם ד"ה והקשה; ד, ב ד"ה ותו הקשה; שם ד"ה וקמ"ל (שייך לדף ה, א); ו, א ד"ה כתב הרי"ף (ושם צ"ל ולפירוש רש"י ז"ל); ז, ב ד"ה כי; ח, א ד"ה עליו להשכים. גם דבריו שבדף ח, א ד"ה נדר גדול נראים מועתקים מפירוש רש"י בהשוואה לדברי ראמ"ה שם (הציגונים לפי שטה מקובצת המפואר, מהר"ם ברמן ברוכמן, ירושלים תשנ"ז). ראה עוד הבאה מדומה ברי"ף בנספח ב אות יד (ומכך שלא הביא בהמשך המסכת אפילו פעם אחת דברי רש"י, נראה שהיה לו פירוש רש"י רק לשמונת דפים הראשונים של המסכת).
- 34 כ, ב ד"ה ויש לי ראייה מביא מרש"י לנדרים ח, א; כה, א ד"ה חומר מביא מרש"י לנדרים טז, ב; כט, א ד"ה ואוקימנא הביא גרסת רש"י בנדרים כד, ב. יש להעיר על הערת מהרצ"ח (ראה הע' 409) כי הסיבה שרמב"ן במסכת זו לא השתמש בפירוש רש"י לנדרים היא מחמת שלא היה לפניו. ואילו דברי תימה, שהרי רמב"ן לא כתב כלל חידושים למסכת נדרים אלא "הלכות" המשלימות את הלכות הרי"ף, ובהן מעתיק הרמב"ן רק את הגמ' ואינו מזכיר חכמים מאוחרים אלא מעט פעמים וגם אז רק בתואר הכללי 'רבנות' ולכן אינו אמור להזכיר כלל את פירוש רש"י, ומלבד זאת בדף לד, ב כתב הרמב"ן 'חזינא לרבנותא פירושא דלא דאיך' והוא פי' רש"י המובא בראמ"ה שם (אלא שאין מכאן ראייה להיפך שכן גם המפרש פי' כן).
- 35 יג, ב ד"ה והא (מהדורת א' יפהן, מה"ק, ירושלים תשל"ז, עמ' פג, ובהע' 18); טז, ב ד"ה ופרקינן (עמ' קסב). דבר זה הביא הריטב"א גם בחידושו לשבועות כה, א ד"ה הא דתנן, ואפשר שהעתיק זאת מחידושי הרמב"ן שם, אך אינו נראה מאחר והריטב"א הביא דברי רש"י באריכות יתרה מאשר הרמב"ן; פט, א ד"ה מסר (שם עמ' תשז, ושם הדברים מסומנים בתוך דף פח, ב בשל טעות הדפוס שלא צויין דף פט, א בעמ' תשה ד"ה אמרה). גרסת רש"י שהביא הריטב"א בתחילת טז, א נראה שהם דברי רש"י בשבועות יט, ב (ראה שם בהע' 308).
- 36 האחרון (בדף פט, א), שהביאו בשם "מורי הרב". לשון זאת משמשת אצל הריטב"א לציון הרשב"א והרא"ה, ומאחר ובחידושי הרשב"א לא נמצאו דברים אלו נראה שהם מהרא"ה (גם אותם הסבורים שהחידושים לנדרים המיוחסים לריטב"א אינם לו, מודים שמחבר החידושים הוא תלמיד הרשב"א

בתוך העתקת הרא"ה, ואפשר גם השנים האחרים לקוחים מחידושי הרא"ה³⁷.

6. בפירוש רבי יוחנן מאוכרידה (יון, המאה ה"ו) על השאלות, שדרכו להעתיק בסתמא את רש"י על סוגיות הגמ' שבשאלות, על הסוגיות בנדרים מעתיק בסתמא את פ' רש"י שהיה לפני הראמ"ה והמאירי, ופעם אחת מזכירו בפירוש בשם 'רבינו שלמה'³⁸.

7. בספרי חמשה ראשונים שאינם למסכת נדרים נמצאה הפנייה בודדת לפירוש רש"י לנדרים. והם: אור זרוע³⁹, ההשלמה⁴⁰, הטור⁴¹, ומהרי"ק⁴², ושו"ת המיוחסות לריב"ש סימן ט'⁴³.

7. הבאות מסופקות:

בתוספות כת"י⁴⁴ לדפים ע, א – עט, א מובא פירוש ה"קונטרס" חמש פעמים⁴⁵, ונראה שהוא פירוש רש"י, אם כי יתכן בהחלט שהוא פירוש הרשב"ם⁴⁶.

בתרגום לטיני לקטעים מן התלמוד⁴⁷ שנכתב בצרפת בתקופת הראשונים מובא "הפירוש"⁴⁸ לנדרים⁴⁹, כאשר לאורך הספר

(והרא"ה)

37 לפני הריטב"א ודאי שלא עמד פירוש רש"י בשלמות לכל המסכת, דא"כ היה מביאו כדרכו רבות לאורך המסכת ולא רק בין הדפים יג-טז, לכן סביר יותר להניח שהריטב"א משתמש במקומות אלו במקורות משניים. ומהרצ"ח (ראה הע' 409) כתב שריטב"א בנדרים לא מביא דברי רש"י כיון שפירושו לא עמד לפניו.

38 ריש שאלתא לא (מהדורת מירסקי בראשית ח"ב עמ' רד) 'רבינו שלמה גרס והוא דמתנו הלכתא', וכ"ה בשם רש"י בראמ"ה נדרים ח,ב ד"ה הכי גרסינן. ובסתמא שם עמ' רו פירוש הסתמי כפירוש רבו של רש"י שהובא בראמ"ה שם ד"ה ויהיב שלמא, ושם עמ' ריב ד"ה אין מתירין פירש בדיוק כלשון המעניינת של ראמ"ה ("כדי שישמח ויטיב לבו כנגד חורפה" וכו') ז,ב ובדאי העתיקה שניהם מרש"י (ובר"י נוסף עוד שורה); שם עמ' ריג ד"ה בין הפירוש הסתמי (עד 'ור' אליעזר פי"י) הוא לשון ראמ"ה שם; שם עמ' ריד ד"ה כי הא זהה ללשונו של ראמ"ה ד"ה משמית וד"ה שרי; גם הדיבור בחומש במדבר עמ' סד ד"ה הא כנראה לקוח מרש"י נדרים פד,ב, וכן שם קד ד"ה קונם לקוח מרש"י ודומה למובא במאירי שם בשם 'גדולי הרבנים'.

39 אור זרוע, זיטמיר תרכ"ב, הלכות קריאת שמע, סימן כב: "פירש רש"י בנדרים (פא, א)".

40 שבעות פרק ג (ההשלמה לסדר נזיקין, מהד' י' לובצקי, ח"ב, ורשה תרס"ח, עמ' 12) הביא רש"י לנדרים טז, ב.

41 בטור, יורה דעה, הלכות נדרים, סימן ריז הביא בשם רש"י שפירוש 'אספרגוס' הוא מין כרוב. תיבת 'אספרגוס' זו נזכרת בנדרים נג, ב וכן פירש ראמ"ה שם בשם רש"י. אף שמילה זו נמצאת גם במקומות נוספים (ברכות נא, א; פסחים קי, ב), הרי שם (וכן בקידושין עא, ד"ה אנבגא) פירש רש"י: "משקה היוצא מן הכרוב", וכמו שמוכרחים לבאר שם מתוך הענין, ועל כרחנו הוא מרש"י לנדרים.

42 שורש קעו: "ואשר תמהת על סוגיא דריש פרק הנודר (נד, א) וכו' כדפירש שם רש"י לפי הנלענ"ד אלא שאין לי עכשיו הפירוש עכ"ל". ושור' שמביאו במקום נוסף: שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשות סימן ט (ירושלים תשד"מ, עמ' 52): "וכן בנדרים וכו' וגם שם לא פירש רש"י כלום משום דפשיטא"

43 שם הביא רש"י לרף כז,ב ואינו לא במפרש ולא בפירוש בשיטמ"ק. ומחבר התשובה ההיא הוא ספרדי ומזכיר ר"ה וטור ועוד.

44 נדפסו מכת"י ב'הגהות והשלמות מכת"י, ומשם למהדורות הגמ' של וגשל-נהרדעא (ירושלים תש"ס) ועוז והדר (ירושלים תשס"ו). תוספות אלו נתחברו בידי בעל התוספות הנדפסות לשאר המסכת אבל רק מדף מ'. תוספות אלו הינם תוספות איברא, ועל תוספות אלו יסד הרא"ש את תוספותיו ופירושו לנדרים, והן התוספות המובאות בחידושי הרשב"א והמאירי, וכמו שהארכתי במאמרי על התוספות נדרים שבחצי גיבורים ט.

45 עב, א ד"ה והא; עג, א ד"ה פרט; עד, א ד"ה מאי ('ותירין בקונטרס התם דהתם דשני', ועל כרחנו הוא ט"ס, מאחר ורש"י ביבמות כט, א לא פירש כלום, וגם שם לא קשיא מידי ורק הכא קשיא אמאי לא תירצו כדהתם, וצ"ל: 'ותירין בקונטרס דהתם בחר דשני'); עה, א ד"ה הרי (דיבור זה הובא גם ב'תוספות רבינו פרץ' מהד' תשמ"ט [ראה הע' 210]), ושם נכתב בטעות לשון 'המורה', אבל המעתיק תיקן בשולי הגליון 'הקונטרס' והמעתיק שבא אחריו טעה והכניס תיבה זו בסמוך בד"ה וסבר: "פי' הקונטרס תנאי", ראה נספח ב, אות ה). ובדף מט, א ד"ה ודבר הובא פירוש בתוספות הנדפסים בשם 'הקונטרס', וכאמור הם חלק מהתוס' כת"י.

46 אף על פי שבדרך כלל כשמביאים רבותינו הראשונים פירוש בשם 'קונטרס' נמצאים הדברים בפירוש רש"י (ראה ר"א מגיד, בית אהרן, חלק ח, ניו יורק תשל"ב, עמ' רכב-רכג, רכו-רכח), אין זה כפי שסבורים העולם שפירוש רש"י מכונה בפי הראשונים 'קונטרס', אלא שהפירוש הפשוטני הנפוץ בלימוד המסכת נקרא בפי הראשונים 'קונטרס', ובהיות שבדרך כלל הפירוש הנפוץ הוא פירושו של רש"י לפיכך על הרוב 'הקונטרס' מכוון לפירוש רש"י. ואולם במסכתות שבהם נפוצו פירושים אחרים שדחקו את השימוש בפירוש רש"י, כדוגמת פרק ערבי פסחים שרש"י קיצר בו ואת מקומו תפס פירוש רשב"ם נכדו, שם 'קונטרס' מכוון לפירוש הרשב"ם. וכן במסכת בבא בתרא מדף כט ואילך שרש"י לא פירשה ולפיכך 'הקונטרס' שם הוא רשב"ם. וכן בסוף מסכת מכות (מדף יט) נקרא פירוש הרשב"ם בפי התוספות 'הקונטרס' (ראה אפשטיין בנספח). ואחר שקיימים עדויות לקיומו של פירוש הרשב"ם לנדרים (מובא ממנו בתוס' הנדפס דף טו, א ד"ה כנדר ודף כח, ב ד"ה ה"ג ובתוס' ישנים אות פט, קיג, קלה, וב'שיטה' המובאת בשטה מקובצת י, ב ד"ה נדר. וכן ברשימת ספרים מן הגניזה בערבית, לונדון LO 10118, מוזכר: פיר' לנדרים (ונזירות?) לר' שמואל. ושמה הכוונה לרשב"ם), לפיכך אפשר שהקונטרס שהובא בתוס' כת"י הוא פירוש רשב"ם. אבל אין נראה שכוונתו לפירוש הריב"ן, מאחר ואין כל עדות בספרי הראשונים לקיומו של פירוש מריב"ן למסכת נדרים. וגם אין כוונת תוספות באומרם 'קונטרס' ל'פירוש' המובא בשטמ"ק (הוא גם הנדפס בשם תוס' ר"פ, ראה להלן פרק ה, אות ג), כי בדף עה, א העתיק בתוס' כת"י לשון 'הקונטרס' והעיר עליו, וב'פירוש' – תוס' ר"פ שם – פירש בתוס' כת"י ולא כ'קונטרס' שהביא. וקצת ראייה שהכוונה היא לרש"י כי מה שהביא תוס' כת"י בדף עג, א ד"ה פרט הובא בראמ"ה בסתמא, ומה שהביא בדף עב, ב ד"ה והא הובא בסתמא ב'שיטה' בשטה מקובצת שדרכו להעתיק את דברי רש"י בסתמא וכדלהלן. [ומה שהביאו בדף מט נמצא גם במפרש] לעומת זאת בדבריהם בדף עז, א ד"ה או לאשקין יש משמעות שלא עמד לפני בעל תוס' כת"י רש"י לנדרים, וע"ע לקמן הערה 67. [אולם עדיין יתכן ועמד לפניהם החיבור שהיה לראמ"ה אך שלא ביחוס לרש"י וכן עיקר].

47 ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ח, עמ' 97. ליברמן בא להשיג על אפשטיין (עמ' 183), 'הצרפתים לא ידעו כלל מפירוש של רש"י לנדרים'. ראה גם ר"א הלפרן, תוספות ישנים כ"י למסכת נדרים, לונדון תשכ"ו, מבוא, פרק ג, ח.

48 בלטינית 'glossa': מילון המבאר מילים קשות, ובתרגום חופשי: 'הפירוש'.

משמש כינוי זה לפירוש רש"י.

מניתוח נוסף של עדויות אלו והשוואתן, ניתן להוכיח באופן קרוב לוודאי כי לפני כל הראשונים הנ"ל עמד פירוש אחד בלבד שהיה מוחזק אצלם כפירושו של רש"י:

- א. חלק מדברי הרמב"ן, המאירי, הריטב"א והטור⁵⁰ בשם רש"י מובאים במקביל בפירוש ראמ"ה כדברי רש"י.
- ב. דברי בעל ספר ההשלמה גם הם הובאו בריטב"א וברמב"ן בשם רש"י⁵¹.
- ג. דברי הרי"ף בשטה מקובצת⁵² בשם רש"י גם הם מובאים אצל המאירי.
- ד. מדברי אור זרוע, הרמב"ן, המאירי, תוספות כת"י, רי"ף, ר"י מאוכרידה והמתרגם הלטיני בשם רש"י⁵³ הובאו בפירוש ראמ"ה בסתמא⁵⁴.
- ה. בין מאות המובאות שבפי ראמ"ה ועשרות המובאות מהמקורות הנ"ל אין אפילו סתירה פרשנית אחת.

עדות נוספת של שימוש בפירוש זה באה בדברי ר"א ממיץ⁵⁵, בעל ה"שטה" לנדרים המועתק בשטה מקובצת לנדרים וכתובות⁵⁶, שהעתיק ממנו הרבה בסתמא, ופעמים שהוא מביאו מלה במלה כדברים המובאים אצל ראמ"ה בשם רש"י. והרי הקבלה אחת המלמדת על הכלל:⁵⁷

ראמ"ה

שטה

סברוה וכו' – חלוקה שיטת מסכתא זו מכל שיטות שאר מסכתות, דאילו בשאר מסכתות היכא דפתחי במילתא בלשון לימא או בסברוה, לא מיתקומא מילתא הכי, ואילו בהא מסכתא אע"ג דפתחי בלשון לימא או בסברוה מיתקומא מילתא בהכי.

סברוה – כתב רבינו שלמה חלוקה זאת השטה משאר שיטות, דאילו בשאר שיטות משאר מסכתות כי פתחי בלימא או בסברוה, לא מיתקומא מילתא הכי, ואילו בהא מסכתא אע"ג דפתחי בלימא או בסברוה מיתקומא מילתא בהכי.

עדות אחרונה על פירוש רש"י שונה מהמפרש שלפנינו הובאה בשו"ת מהר"ם מיניץ, המביא שני ציטוטים בשם רש"י לנדרים, האחד הוא מדברי "המפרש" הנדפס, והשני אינו למפרש וגם אינו פירוש רש"י המובא בראשונים⁵⁸. מכאן נראה שבזמנו (כחמישים שנה לפני דפוס ונציה) כבר חל בלבול ביחוס פירושים שונים לרש"י.

49 כג, ב: "אביי אמר תני ובלבד שיהא זכור בשעת הנדר רבא אמר לעולם וכו'. וכתב בשם "הפירוש" כי פירוש הגמ' הוא (בתרגום כמעט מילולי, לא חופשי) ששניהם (כלומר אביי ורבא) מודים שהתנאי שהתנה בתחילת השנה מבטל נדריו של סוף השנה אלא שאביי רוצה (=מעמיד את המשנה) מתי שלא זכור את התנאי בשעה שנודר, ורבא רוצה (=מעמיד את המשנה) מתי שזוכר אותו. פירוש זה חולק על שיטת ר"י המובאת בתוס' שאביי ורבא חולקים לדינא, ולדבריו אביי ורבא מודים שהתנאי מבטל בין בזכור ובין באינו זכור, ונחלקו רק באיזה מקרה דיברה המשנה, וכדעת הרבה ראשונים (ולברמן שם טעה בדברי הפירוש). ראו לציין שיתכן שבתרגום זה ודומיו ישנם עוד פירושים מרש"י למסכת נדרים ורצוי שיבדקו המומחים לכך.

50 רמב"ן שבועות כ, ב ד"ה ויש; מאירי עמ' לה מא עז קמג קנא רנז ועוד; ריטב"א פט, א ד"ה מסר (ראה א' יפהן, שם, הע' 286); טור הנזכר לעיל.

51 ריטב"א שבועות כה, א ד"ה אתנן ונדרים טז, א ד"ה ופרקינן; רמב"ן שבועות כה, א ד"ה חומר.

52 ז, א ד"ה כי.

53 או"ז שם; רמב"ן שבועות כט, א; מאירי עמ' לז, פו; תוס' כת"י עג, א ד"ה פרט; רי"ף בשטמ"ק ח, א ד"ה עליו; ר"י מאוכרידה לעיל בערכו; והתרגום הלטיני הנ"ל.

54 ראה בתחילת הפרק שדברי ראמ"ה הסתמיים לקוחים בדרך כלל מפירוש רש"י.

55 וכמו שהארכתי במאמרי על התוספות נדרים שבחצי גיבורים ט.

56 בנדרים כמעט בכל דף, בשטמ"ק כתובות מט, א ד"ה אלא, והו"ד בהגהות רב"א על נדרים בשם הרא"ם.

57 י, א ד"ה סברוה. ראה: י, א ד"ה לשון גוים; יח, ב ד"ה אם במעשר; שם ד"ה אם בתרומת הלשכה; שם ד"ה סתם, ועוד רבות ואכמ"ל. פעמים שסתימת ראמ"ה (שהיא רש"י כמ"ש לעיל) היא כסתימת ה"שטה": ד, ב ד"ה ל"ל וד"ה דלית (אבל שם הוסיף פירוש נוסף שהוא מהרא"ם); כ, א ד"ה בקרבן שוה לסתמא ד"שטה"; שם ד"ה וכן, ועוד רבות.

58 שו"ת מהר"ם מיניץ סימן סה מעתיק מלה במלה את דברי המפרש דף סה ע"ב ד"ה על בשם רש"י (למעט הנוסף במפרש "והתורה אמרה לא תשנא את אחיך בלבבך" שנשמט בדפוסו שו"ת מהר"ם מיניץ בשל טעות הדפוס, והתורה – והתורה), והמפרש לדף סה, ב שייך לחטיבה ה הכוללת דפים לט, א – ג, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב (ראה פרק ג) ואינה לרש"י כפי שהוכחנו להלן פרק ד. אולם בסוף סימן קיב כתב מהר"ם מיניץ דמלשון רש"י בנדרים ח, ב גבי בעיא דרבינא, משמע דדוקא ביום שמעו נשאל על ההקמה, היינו שברש"י לפניו היה כתוב שרבינא עצמו לא התיר לה משום שקיים את הנדר, כמו שכתבו הרא"ש ותוס', ומכך שרבינא לא נשאל על ההקמה מוכח שדעת רש"י שאי אפשר להשאל על ההקמה אלא ביום שמעו. אבל במפרש שם כתב דרבינא לא היפר לה ביום שמעו ולכן לא יכל יותר להפר, ולפי זה לא מיירי כלל בהקמה ואין לזה כלל שייכות לדברי מהר"ם מיניץ. מכאן ראייה נוספת שהמפרש לדף ח, ב אינו המפרש לדף סה, ב כמו שהארכנו בפרק ד, וגם קצת ראייה שלא עמד לפני פירוש רש"י האמיתי כי בראמ"ה כאן כתב בסתמא דמיירי בנדר שאין בו עינוי נפש, וזה דלא כרש"י שהביא מהר"ם מיניץ. וראה הע' 273.

סוף דבר: על פי כל האמור עד כה, ניתן לקבוע את תפוצתו של פירוש רש"י לנדרים בתקופת הראשונים⁵⁹ כדלהלן:
צרפת: קיימות עדויות על מציאותו⁶⁰ עד ימי ר"מ מאיברא. באלף השישי – ימי רבינו פרץ ותלמידיו ובעל תוספות ישנים⁶¹ – כבר לא היה מצוי הפירוש.

פרובנס: הפירוש היה נפוץ לפחות בין השנים ד"א תתק"ע עד ה"א ע' – תקופת בעלי ספר ההשלמה, המאירי, וראמ"ה. למרות זאת, לפני הרי"ף שנראה שהיה חכם פרובנסאי בן אותה תקופה⁶², עמד רק הפירוש לשמונת הדפים הראשונים של המסכת. **אשכנז:** בסוף האלף החמישי – ימיו של מחבר ה"שטה" לנדרים – היה הפירוש מצוי. מתחילת האלף השישי ולפחות עד שנת ה"א פ"ח – ימיו של הרא"ש – לא היה הפירוש מצוי, וכן לא היה הפירוש מצוי אצל מחבר הרש"י-רי"ף מו"ק (אשכנז המאה ה"טו?) ור' שמואל משלזיטט. ובין השנים ה"א קצ"ה-רל"ג – תקופתו של מהר"ם מינץ – כבר היתה חטיבה ה של המפרש הנדפס לנדרים מיוחסת לרש"י⁶³.

אוסטרייך: בין השנים ד"א תתק"נ-ה' אלפים – ימיו של בעל אור זרוע – היה הפירוש מצוי.
איטליה: בין השנים ד"א תתק"מ-תתק"צ – ימיו של מהר"י דטראני – לא היה הפירוש מצוי, אולם בין השנים ה"א ק"צ-ר"ל – ימי המהרי"ק – היה הפירוש מצוי, ובשנות הש' – זמן הרמ"ע מפאנו – ייתכן שהיה מצוי פירוש זה באיטליה⁶⁴.
ספרד: סמוך לגירוש ספרד – ימי בעל עין יעקב ובעל הגדות התלמוד – נשתקע הפירוש ולא היה מצוי כלל⁶⁵.
קטלניה שבספרד: העדויות מצביעות על תופעה תמוהה, ולפיה בין השנים ד' אלפים תתק"ע לה"א ס' – ימיהם של הרמב"ן, הרא"ה, הרשב"א⁶⁶ והרנב"י – עמד הפירוש לפני חלק מחכמי ספרד (הרמב"ן והרא"ה), בעוד בפני חלק אחר (הרשב"א והרנב"י) לא עמד הפירוש⁶⁷. משנת ה"א ס' עד גירוש ספרד – ימיהם של מפרש חידושי נדרים המיוחסים לריטב"א בשטמ"ק⁶⁸, הר"ן ובעל נמוקי יוסף לא היה הפירוש⁶⁹.

סוריה: לר"י אלמרי (ד' אלפים תתק"צ – ה' אלפים ס') לא היה הפירוש.

יון: במאה ה"ט זמנו של ר"י מאוכרידה היה הפירוש בנמצא.

לסיכום: לקראת סוף האלף החמישי היה הפירוש מצוי ברוב הארצות פרט לאיטליה. ובאלף השישי: במאה הראשונה, בפרובנס וכן אצל חלק מחכמי ספרד היה הפירוש מצוי. ואילו בצרפת ואשכנז ואצל חלק מחכמי ספרד לא היה הפירוש מצוי. ובמאה השניה היה הפירוש מצוי רק בפרובנס ואיטליה.

עיון מחודש

עד כה הארכתי להוכיח אודות הפירוש שיוחס לרש"י בידי תשעה מרבתינו הראשונים, והיה בחלקים מצרפת ואשכנז כחלק מהפירוש הפשטני לתלמוד בבלי המכונה "הקונטרס". וכתבתי כי לדעתי על אף שפירוש זה לא היה מצוי אצל רוב הראשונים, מ"מ נראה שהוא באמת פירוש רש"י, כיון שכן ייחסוהו חכמי פרובנס ספרד ואוסטרייך, ולא מצינו פירוש שהתייחס בטעות לרש"י בארצות שונות.

אולם ב'הוספות ותיקונים למאמרי פירוש רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים' (ירושתנו, ספר רביעי - תש"ע, עמ' רא-רנ) כתבתי

59 זמני החכמים הובאו על פי א"מ וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט.

60 בהנחה ש"הקונטרס" המובא בתוס' כת"י הוא פירוש רש"י, אף שאינו מוכרח, אך עדיין מוכח שקונטרס זה הוא הפירוש שהיה בידי הראשונים, וכדלעיל סוף הערה 46. בתוס' זה נזכר ר"מ מאיברא בו בתואר "שיחיה". ועוד לעיל שם שגם בתרגום קדום מצרפת מובא "הפירוש" לנדרים ונראה שהוא פירוש רש"י.

61 ראה ר"א הלפרן, שם פרק ב, י, שהראה את זמן כתיבתם של תוספות אלו אחרי ימיו של רבי משה מאיברא.

62 ראה הע' 384.

63 ראה לעיל הערה 58.

64 ראה הע' 4.

65 לעיל הוזכר שבטור יש ציטוט אחד, אך ברור שציטוט בודד עדיין אינו מוכיח על מציאותו של הספר לפניו, וסביר יותר להניח שהעתיק מכלי שני.

66 חידושי הרשב"א לנדרים נכתבו בחיי הרמב"ן הנזכר בהם בתואר נר"ו (כ, א ועוד). אך לעיתים הוא מובא גם בתואר ז"ל כגון בדפוס יט, ב, סז, א, ואולי שינוי המעתיקים הוא.

67 ולא זו בלבד שלא עמד לפני הרשב"א פירוש רש"י לנדרים, אלא שנראה שסבר שמעולם לא הי קיים פירוש מרש"י למסכת זו, שהרי בדף עג, א כתב שתוס' תירצו בשם "הקונטרסים" אף שבתוס' כת"י (שהוא שעמד לפניו, ראה הע' 44) מופיע תירוץ זה בשם "הקונטרס" סתמא, מאחר והיה פשוט בעיניו שאין הכוונה לרש"י. וכיצא בזה דף עד, א ד"ה ה"ב"ע כתב בשם תוספות סתמא את התירוץ המובא בתוס' כת"י ד"ה מאי בשם הקונטרס.

68 שיטמ"ק נדרים (כל המסכת) ושיטמ"ק כתובות נט, ב ד"ה חמץ כיצר (ומקביל למובא בשיטמ"ק נדרים פו, ב בשם הריטב"א), וכן נזכר בשו"ת רב"א סימן לג עמ' רה מהדורת בוחבוט (וכנראה הוא המחוס לריטב"א, "א הנ"ל) ואינו מהריטב"א, ראה דברי א' יפהן בסוף המבוא לריטב"א נדרים מהד' מוסד הרב קוק (ירושלים תשל"ז). המחבר מזכיר בדף כה, א את הרמב"ן בתואר ז"ל (נפטר ה"א ל'), ובדף כא, א ד"ה מאן כתב "ר' יונה ז"ל" (נפטר ה"א כ"ד), ומאחר ואינו מזכיר חכמים מאוחרים יותר נראה זמנו בתקופה זו בה חי גם הריטב"א (גם מייחסו לריטב"א קצת ראייה שהיה באותו דור).

69 לעיל הוזכר שבו"ת המיוחסות לריב"ש יש ציטוט אחד, אך ברור שציטוט בודד עדיין אינו מוכיח על מציאותו של הספר לפניו, וסביר יותר להניח שהעתיק מכלי שני.

שחוזרני בי, ונראה לי שפירוש זה אכן יוחס בטעות לרש"י, משלושה נימוקים עיקריים: 1. בספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים מסימן סז עד סימן קא שכולם בענייני נדרים, אין כלל מובאות מרש"י או הקונטרס, ובשאר המסכתות מוזכר רש"י בערך כל שלושה סימנים. 2. גם תלמידו ר' אליעזר ממין בשיטתו לנדרים (שהיא ה'שיטה' המובאת בשיטמ"ק, וכמו שהארכתי במאמרי על התוספות לנדרים שבחצי גיבורים ט) למרות שהכיר את חיבור זה ומטטו בסתמא וכנ"ל, אינו מזכיר כלל כפירוש רש"י. 3. הכחשתו של הרשב"א על קיום פירוש רש"י לנדרים, כמו שהוכחתי לעיל בהערה 67, למרות שהכיר את חידושי הרמב"ן לשבועות (הביאו פעמים רבות בחידושיו לשבועות) שבהם הובאו שלוש פעמים דברים מפירוש רש"י לנדרים (כמש"כ בהע' 28). ונראה שהיו לרשב"א ראיות פנימיות מתוס' איברא שעמד לפניו בשלימות (ראה הע' 67, ולפניו יש רק מדף מ, ראה הע' 37) שה'קונטרס' - שהוא פירוש רש"י שמביאים הרמב"ן ושאר הראשונים - אינו לרש"י.

ואולי יש מקום להוכיח כן גם מתוס' הנ"ל בחלק שלפנינו בדף עז, א ד"ה או לאשקין, שהביא מפירוש רש"י ביבמות (ע"ש רש"י) ולא הזכיר כלל מפירוש רש"י על אתר, וקשה להניח שרש"י דילג מלפרש נקודה זו במסכת נדרים. ובוה תובן התופעה התמוהה שהעירו עליה בעמ' רז, הכיצד יתכן שלפני הרמב"ן והרא"ה היה הפירוש ולפני הרנב"י (תלמיד הרמב"ן) והרשב"א (בן-דורו של הרמב"ן) לא היה. ונראה שאחר שהרשב"א הסיק שפירוש זה אינו לרש"י הפסיקו הלומדים להתייחס לפירוש זה.

הסיבה היחידה להניח שהפירוש אכן מרש"י היא שכן ייחסוהו חכמי פרובנס ספרד ואוסטרייך, ולא מצינו פירוש שהתייחס בטעות לרש"י בשלוש ארצות שונות בתקופת הראשונים. ויש לדחות, כי העדות מאוסטרייך איננה אלא מובאה יחידאית בספר אור זרוע, ויתכן שהעתיק את הדבר מאחד מראשוני ספרד או פרובנס. וגם בספר רוב הראשונים (רנב"י תלמיד הרמב"ן, רשב"א, ריטב"א, המיוחס לריטב"א בשיטמ"ק, והנמוק"י) לא מתייחסים כלל לפירוש רש"י, מלבד הרמב"ן והרא"ה. אלא שעדיין לא מצינו כיוצ"ב שהתייחס פירוש גם בפרובנס וגם במקצת ספרד לרש"י.

ונראה שהישוב פשוט, כי כבר הוכחנו שפירוש זה היה הפירוש הפשוט הנפוץ בחלקים מצרפת, וכיון שרש"י לא חיבר פירוש למסכת נדרים, הועתק חיבור זה בכרך של פירושי רש"י לתלמוד שיצא לפרובנס וספרד, ולכך יוחס לרש"י בשתי ארצות. וכל מה שלא מצינו שיתייחס לרש"י פירוש בטעות בשתי ארצות הוא מפני שברוב המסכתות היה פירוש מרש"י, ואין להקיש מזה למסכת שלא ברור בכלל שרש"י חיבר עליה פירוש.

ועוד אין לשכוח, שבספרד ופרובנס מצינו שמונה פירושים שהתייחסו לרש"י בטעות (עיי' הע' 24), ולא מסתבר שדווקא כאן הם שימרו את פירוש רש"י, בעוד שבשאר הארצות (צרפת, אשכנז, איטליה) שכמעט ולא נמצאו בכתבי ייחוסים מוטעים לרש"י, ייעלם פירוש רש"י כליל.

ומ"מ תבנא לדינא שהדבר ברור שהיה קיים פירוש אחד שבו השתמשו רבים מרביתנו הראשונים בצרפת אשכנז פרובנס וספרד כמפרש פשוט הסוגיא, ופירוש זה אבד, ונקווה שיימצא במהרה.

ג. המפרש הנדפס בשם רש"י וחטיבותיו

כבר כתבו האחרונים כי המפרש הנדפס לנדרים אינו מפירוש רש"י⁷⁰. בפרק זה אבוא להראות כי המפרש אינו אחיד⁷¹, ומורכב מחמש חטיבות שונות שהתחברו בנפרד בידי מחברים שונים. בפרק הבא יבוא דיון על זמנם ומקומם של מחברי החטיבות השונות. [אציין כי לא ידוע לנו על כתבי-יד של המפרש⁷², לפיכך בחינתו של זה תעשה על פי המפרש הנדפס בלבד].

70 דבריהם הובאו בהרחבה להלן, נספח ג.

71 רא"ב קעפעטש, "הערות שונות", קובץ בית אהרן וישראל, טז, גליון ו [צו] (אב-אלול תשס"א), עמ' קכב, כתב שהאריך במבוא לדקדוקי סופרים השלם על מסכת נדרים ונזיר בענין המפרש למסכתות אלו שהוא כעין שטה מקובצת, אולם בדק"ס השלם לנדרים שלפנינו (ירושלים תשמ"ה-תשנ"א) שהכותב אכן היה בין עורכיו אין זכר לדברים אלו ושמה נשמטו בידי העורך האחרון.

72 ראה הע' 2. כתב היד המובא באוצר לעזי רש"י (תל אביב תשנ"ו) בנדרים (מס' 1200 ועוד) הינו של פירוש רש"י על הרי"ף שהוא עיבוד "הפירוש" בשיטמ"ק (כדלהלן פרק ה). נראה שגם לפני בעל "הגהות ישנות" לא עמד כתב יד, והגהותיו למפרש הם על פי דפוס שונצ'ינו ולא מכתב יד, כי מהשוואה להגהותיו לגמרא לר"ן ולתוספות. הגהותיו למפרש רובן ככולן מסברא באופן בולט, ופעמים שהגהותיו נכונות מסברא ומתוך הפירוש מתברר שלפני המפרש עמדה גרסה אחרת בגמרא (וראה גם הע' 75, 200, וע"ע משנ"ת בדקדוקי סופרים וליקוטי הגהות יא, א רד"ה אימא סיפא; ובדף טז, א ד"ה לא הגיה 'אמרינן' במקום 'גמרינן' ובתוס' ר"ד טו, א ד"ה וקרבת העתיק המפרש כלפנינו). על הגהות בודדות ציין המגיה שהן על פי ס"א, ובדף י, ב הוסיף דיבור חדש ברש"י. לעומת זאת, רבות מהגהותיו לגמרא לר"ן ולתוס' לא ייתכנו מסברא גרידא, כהוספת משפטים שלמים וכיוצ"ב (ראה מבוא להגהות והשלמות מכת"י, עמ' 10). נראה שלא עמד לפניו כתב יד אלא דפוס שונצ'ינו, או שהשתמש באותו כתב יד שעמד לפני המדפיסים. על דפוס שונצ'ינו לנדרים ראה: רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מינכן תרל"ז, עמ' כו הערה 26; מבוא לדק"ס השלם, עמ' 33 הע' 9. גם הגהות הב"ח למפרש הם מסברא והוספת הדיבור בדף נ, א אות ז לקוחה מרש"י שבעין יעקב (כדרך הב"ח בכל הש"ס להגיה הגפ"ת על פי עין יעקב) ולפ"ר לא דק שהרש"י שם אינו המפרש אלא הר"ן וכדלעיל פ"א אות ג ואכן דיבור זה אות באות כפי' הר"ן. אגב בדף ז, א אות א העתיק הב"ח את התוס' על אתר ומוכח שבדפוסו היו התוס' בסוף המסכת, וכמו שהם באמת בדפוס ינצ'א, ולכן גם אין כמעט הגהות הב"ח לתוס' ומצאתי כעת רק בד,

השלמות בתוך דברי המפרש

מצינו בלשון המפרש השלמות מפירושים אחרים שסומנו במפורש כהשלמה:

כתב מעתיק המפרש (כב, ב): "חסר הנה והעתקתי מפירושו רבינו גרשום", ולאחר ג' דפים (כה, ב): "ע"כ מפירושו ר"ג". נמצא שנחסר עותק המפרש בין הדפים כב, ב – כה, ב והושלם בידי המעתיקים מפירושו רגמ"ה. [פירושו רגמ"ה לנדרים היה גם בידי ר' שלמה בר שבתאי ענו בפירושו לשאלות שנדפס בשאלות מהדורת מירסקי ומכונה שם 'ר"ש', שדרכו להעתיק בסתמא את פ' המיוחס לרגמ"ה על סוגיות הגמ' שבשאלות, לעיתים בשמו ולרוב בסתמא, ובבמדבר עמ' סד העתיק ממנו ארבעה קטעים על הסוגיא פד, ב-פה, ואיסיים "כל זה פירש רבינו גרשם זצ"ל".]

השלמה נוספת בדברי המפרש נעשתה בידי מעתיק בדף לט, א אחרי ד"ה גזירה, וסומנה כיאות: "לא מצאתי יותר מזה הלשון וזהו (א"ל) [ל"א]"⁷³, ולאחריה בא ביאור הסוגיא מסוף דף לח, ב בסגנון אחר, אך ברוב הדיבורים⁷⁴ התוכן שוה בשתי הלשונויות ובחלקם הקטן דברים שלא נתבארו בלשון ראשון⁷⁵. מכאן מוכרח שלא המפרש העתיק "לשון אחר" לבאר הסוגיא, אלא המעתיק הוא שעד כאן עמד לפניו מפרש אחד, ומכאן העתיק ממפרש אחר שהיה לפניו, וכפל במקום התפר חצי עמוד גמרא עם שני הפירושים. הרי בידינו עדות מפורשת מן המעתיק שמדף לט ד"ה למנחותא עד סוף המסכת הוא מפרש אחר⁷⁶.

עדות נוספת להשלמה היא מדברי מהר"ם מינץ בתשובה⁷⁷ שהביא דברי רש"י לנדרים (סה, ב), והוא מהמפרש שם, ובתשובה אחרת הביא דברי רש"י (ח, ב) ולא נמצא במפרש שם. נראה שעמד בפניו המפרש בחלקו, כאשר חלקו האחר שונה מזה שלפניו. בפרק זה נזכר בס"ד שהיו עוד כמה חלקים מן המפרש שנחסרו עם הזמן והשלימום הסופרים מפירושים אחרים בלא שטרחו לציין כי מדובר בהשלמה מפירושו אחר, ותופעה זו מוכרת היא בספרות הראשונים⁷⁸.

י, ויגב, וכן את הר"ן כנראה כמעט לא למד, כנראה ממה שלא הגיהו אלא בדפים ב, ב, ה, ב, יד, א, כד, א.

73 הגהות הב"ח אות ה; אפשטיין, עמ' 174. בדפוסים שלפנינו פתחו את ראשי התיבות: "אמר ליה", ואין לו מובן.

74 ד"ה אפילו וד"ה במקום וד"ה כדאמר וד"ה שהרי.

75 ובהגהות ישנות מחק מסבא חלק מהדיבורים הכפולים ואחרים העביר לעיל דף לח, ומחק את המשפט לא מצאתי יותר מזה הלשון וכו', אבל ציין שבס"א כלפניו, וכן עיקר.

76 אפשטיין (לעיל הע' 73) סבר שההשלמה היא מקומית בלבד ו"המעתיק לא רשם עד כמה נמשכת השלמה זו". ולי נראה כמו שביארתי, מלשון "לא מצאתי יותר מזה הלשון", וכן ממה שלא ציין לסימנה של השלמה. ומה ששיער אפשטיין שחטיבה זו נמשכת לפחות עד דף מח, ב צדק למחצה, לפי מה שיתבאר בפרק זה שחטיבה זו מסתיימת בדף ג, א (וראה עוד הע' 133).

77 ראה לעיל הערה 58 וסביבה.

78 אמנה כאן רוב הדוגמאות הפזורות בספרות זו: 1. ברשב"ם בבא בתרא (שונצינו ר"ע?) קנז-קסח הושלם מפירושו רגמ"ה (מ"ל קצנלבוגן, מבוא לפירוש רשב"ם הקצר לפרק חזקת הבתים, ירושלים תשמ"ה, עמ' ב). 2. פירוש ר' אליקים ליומא מדף פד, א ואילך הושלם מפירושו רש"י (ד' גנחובסקי, מבוא לפירוש ר"א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 44). 3. בפירוש ר' שלמה בן היתום למועד קטן הושלמו הדפים ב, א – ג, א ד"ה חוותן מפירושו רגמ"ה (נ' זק"ש, קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, ירושלים תשכ"ו, במבוא לפירוש רגמ"ה, עמ' 12). 4. בכת"י רש"י סוכה שעמד לפני ראמ"ה הושלם עמוד אחד מתוך פירוש תלמיד רש"י לסוכה (ראה הע' 358). 5-12. שמונת הפירושים שציינו בנספח א (אותיות ט, לה, מא, מג, מו, מט, נב) נמצאו בכתבי יד או בדפוסים המכילים את פירוש רש"י למסכת, מלבד דפים בודדים שהושלמו מפירושים אלו בלא ציון. 13. השלמת פירוש רש"י סוכה כתי"מ ינכן מס' 216 מדף נה מפירושו אחר לא ידוע (ד' גנחובסקי, שם, עמ' 47). 14-15. פירוש ריב"ן ליבמות שהובא בנספח א אות מג נדפס מתוך שני כתי"ש של רש"י יבמות שמעורב בהם פירוש ריב"ן (מבוא לדק"ס השלם, יבמות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 33). 16. בפירוש רשב"ם לבבא בתרא (דפוס ויניציאה רפ"א) פז, א – פט, ב; קל, ב – קלב, ב אין הפירוש מרשב"ם אלא מאחד הראשונים (המביא רשב"ם שלוש פעמים שם). מדפוס וילנא ואילך נדפס פירוש רשב"ם בדפים אלו בשולי הגיליון (י"ל גם בנפרד בשם 'פירוש הרשב"ם המקורי' בתוך פירוש הרשב"ם הקצר הנזכר בתחילת הערה זו) מדפוס לובלין ואילך עורבב הפירוש הנ"ל עם פירוש הרשב"ם המקורי ע"פ הגהות מהרש"ל, וכ"ה בכל הדפוסים כיום. 17. פירוש רש"י לר"ה מדף כה, א אצל חכמי פרובנס, ראה לעיל הע' 24. 18. פירוש המשניות להרמב"ם למסכת אבות שבפרק ו צורף לו פירוש רש"י (מבוא לפירוש המשניות להרמב"ם מכוון המאור). 19. פירוש רש"י לפרק תשיעי של פסחים הוא ריב"ן (ראה להלן נספח א אות מו*).

דוגמאות מעורב בספרי חידושים ותוספות: 1. חידושי הרשב"א לבבא מציא מפרק ה בארבעה כתי"מ מכילים את פירוש הרמב"ן (ר"א ליכטנשטיין, מבוא לרשב"א בבא מציא, מה"ק, ירושלים תשס"ו, עמ' ז). 2. בכת"י חידושי הרשב"א לעבודה זרה דפים כו, א – נא, א הם מתוס' רא"ש (חידושי הרשב"א ע"ז, וזרון יעקב תשמ"ח, בהע' שם). 3. חידושי הריטב"א הישנים לבבא מציא מורכבים משני חיבורים: עד דף יג, א הם חידושים מתלמיד הרשב"א והרא"ה, ומשם ואילך מתכם פרוכנצאי (מחבר שטה לא נודע למי על קידושין, ואכמ"ל), ראה ר"א הלפרן, מבוא לחידושי הריטב"א החדשים לבבא מציא, לונדון תשכ"ב. 4. בתוספות הרא"ש לקידושין (בדפוס פיסא תקס"ו) הפרק האחרון הוא מתוספות רבינו פרץ (ה' פרוש, מבוא לתוספות רבינו פרץ קידושין, ירושלים תשנ"ו). 5. התוספות לשבת שבדפוסים שלפנינו מפרק יז (קכב, ב) אינם מתוספות טוך אלא [עמוד 2] תוספות שאנן (דעת י"ג אפשטיין שהובא אצל א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 603, ליד הערה 22; נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, א, ערך תוס' שבת). 6. בכת"י תוספות ר"י הזקן ותלמידו לשבת, פרקים ז-יז הם מתוספות רבנו יהודה שירליון (א' שושנה, מבוא לתוספות ר"י הזקן ותלמידו, ירושלים תשס"ז, עמ' 48-53). 7. אחד מכתבי היד של תוספות טוך קידושין דפים מד, א – נז, א הושלמו מתוספות הרא"ש (א"צ שינפלד, מבוא לתוספות טוך קידושין, ירושלים תשמ"ב, עמ' ט). 8. תוספות נדרים שבדפוס מורכבים מכמה חטיבות, כמו שהוכחתי במאמרי שבחצי גיבורים ט. 9. התוספות הנדפסות במנחות בפרק שלישי מדף כה, ב ועד סוף הפרק הן תוספות שאנן, כמו שמוכח ממה שחתום שם כמעט כל דיבור "מפי רבי", ועוד יש להוכיח מפסקי תוס' שם, עיי"ש וראה מאמרי 'קטעים מתוספות שאנן למסכת קידושין', ירושתינו, ו (תשע"ב) עמ' יח. 10. תוספות בבא קמא בכת"י המוזיאון הבריטי, עד פרק החובל הן תוספות תלמידי רבנו פרץ, ומשם ואילך הן מתוספות שאנן (ב"ז פרג, מבוא לתוספות תלמידי רבינו פרץ על מסכת בבא קמא, ירושלים תשמ"ד). 11. כתי"מ ינכן 258 הכולל חידושים לקידושין מבית מדרשו של הרשב"א עשוי שתי חטיבות (א' שושנה, יד רמ"ה על מסכת קידושין,

סתירות בדברי המפרש

מלבד האמור, בתוך גופם של דברי המפרש יש סתירות פנימיות מפירושו בדפים מסוימים לפירושו בדפים אחרים, תופעה המעידה שוב על חוסר התאמה של הפירושים הנובע מהדבקות פירושים ממחברים שונים. לדוגמה: בדף נז, ב ד"ה הלכה כתב המפרש כדעת הרמב"ם⁷⁹, שהאומר לאשתו קונם שאת נהנית לי ונהנתה הוא לוקה, ובדף טו, א ד"ה אמר ר' אבא כתב כדעת הר"ן⁸⁰ שהיא לוקה.

גם בחציה השני של המסכת יש סתירות פנימיות, דוגמת דברי המפרש בדף מט, א שאינם ממפרש דף נא, א. בדף מט, א פירש את משנת "הנודר ממעשה קדרה", ובדף נא, א שנכפלה בו בדפוסים (בלבד) משנה זו שב פירש המפרש את המשנה בדרך אחרת⁸¹.

הבחנת החטיבות השונות על פי סגנון המיוחד להן

לצורך ההבחנה בין החטיבות, יש לבדל אותן ראשית על פי המינוחים המיוחדים השגורים בכל חטיבה. בדיקה של לשונות המפרש מעלה את הממצאים הבאים:

1. בין הדפים נא, א – ס, א נוטה המפרש לסמן את תחילתו של תירוץ הגמרא במקומות מסופקים בלשון "תריץ". ביטוי זה חוזר על עצמו 7 פעמים בדפים אלו⁸².
2. ביטוי זה מופיע באותו הקשר גם בין הדפים כה, ב⁸³ – לט, א⁸⁴ 12 פעמים⁸⁵. הביטוי מופיע רק בדפים שהוזכרו, בעוד בדפים אחרים במסכת לא נעשה בו שימוש בהקשר זה⁸⁶.
3. הביטוי "ענין אחר" משמש בקבוצות הדפים הבאות: בין הדפים ב, א – כב, ב⁸⁷ – 3 פעמים⁸⁸; בין הדפים לט, א – מט, ב – 4 פעמים⁸⁹; בין הדפים ס, א – צא, א – 10⁹⁰.
- נמצא שהביטוי "ענין אחר" במפרש נדרים משמש לאורך כל המסכת, מלבד בין הדפים כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א אשר כפי שנוכחנו לעיל מאופיינים בביטוי "תריץ" הנזכר בהם.

ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' 11-18) ונדרס כעת כ'ריטב"א מהדר"ב/ ע"י הרב א' דינין בהוצאת מוסד ה"ק, ומ"מ כעת נראה לי שחיבור זה והחיבור שהזכרתי כאן אחריו הם באמת לריטב"א כעדות הקדמונים מהר"י בירב והדר"ב ובראשם הנמוק"י, עיין במבוא שם ובמבוא לריטב"א גיטין מוסד ה"ק אלא שאינם מהד"ב אלא הם 'לקוטות' מצעירותו ונכתבו לפני כמה רבנים ולכן יש בהם חילופי מקורות]. 12-13. ספר שיטות הקדמונים על גיטין עשוי שלוש חטיבות (ר"א שושנה, יד רמה ושיטות הקדמונים על מסכת גיטין, ירושלים תשס"ב, מבוא עמ' 18-27) [ועיין לעיל בערך הקדום]. 14. תוספות קידושין בכת"י אוקספורד דפים ב-ז ט-יח, ב הן תוספות אנונימיות, והשאר הן תוספות טוך (ראה מאמרי: 'קטעים מתוספות שאנן למסכת קידושין', ירושתנו, ו (תשעב), עמ' לז-לח). 15. תוספות כתובות מפרק י ואילך (דף צא), הן מתוס' שאנן כמו שצינו שם בגליון (וראה גם מאמרי [שעוד לא נדרס] 'ספרי בעלי התוספות למסכת כתובות'), ובדפוסים הראשונים אין ציון כלל. וגם מדף פז, ב ד"ה או עד פח, ב סוד"ה לאפוקי הן תוס' שאנן, ראה מאמרי 'ספרי בעלי התוספות למסכת כתובות'. 16. חידושי הריטב"א נדה מפרק הרוואה כתם הם באמת חידושי הרשב"א כאשר כתבו במבוא לריטב"א נדה מוה"ק. 17. 'תוס' רא"ש חולין כתי' מוסקה - גינצבורג 488 ס' 47719. מהתחלת המסכת עד דף ח ע"א ד"ה "מותר לשחוט" (דף 213-215א) ומדף קלו ע"ב עד סוף המסכת (דפים 259א-260א), הושלם מן התוס' הנדפסים. 18. 'תוס' שאנן פסחים פרק עשירי אינם לו (ראה מאמרי: 'קטעים מתוספות שאנן למסכת קידושין', ירושתנו, ו (תשעב), עמ' טז הע' 6).

וכעת ראיתי שכבר הזכיר תופעה זו רנ"י הכהן, אוצר הגדולים – אלופי יעקב, ח"א עמ' קמב, ערך השלמה, אלא שברוב הדוגמאות שהביא שם ציינו המעתיקים להדיא שהיא השלמה.

79 הל' נדרים י, יב. והמפרש כתב: "נמצא עובר בלא יחל במה שנהנית ממנו קודם הפסח", ורב"א חש בסתירה זו והגיה "נמצאת עוברת", אבל לפי גירסתו המשפט "במה שנהנית ממנו קודם הפסח" מיותר.

80 נדרים טו, א ד"ה הלכה.

81 מסורת הש"ס נא, א: "ברם בשינוי פירושי רש"י במתני' דלעיל מט, א ומה שפרש"י הכא במכוון אחר צריך פנים". ואמנם מצאנו תופעה כזו ברש"י במקומות שונים ראה מה שכתבתי ברינת אהרן נדרים ב, א ברש"י בסוף המשנה אות ט.

82 נב, ב אחרי ד"ה פירות וד"ה אמר רבא; נד, ב ד"ה תריץ מי; נח, ב ד"ה תריץ הא; נט, א ד"ה תריץ מעשר וד"ה אלא לעולם; ס, א ד"ה תריץ.

83 מיד לאחר סיום ההשלמה מרגמ"ה.

84 ראה לעיל, סביב הע' 73, שהמעתיק העיד כי מכאן ואילך מתחיל מפרש חדש.

85 כו, ב ד"ה תריץ לה באומר; כז, א ד"ה תריץ לה באומר; כח, א ד"ה תריץ הכי תנא; כח, ב אחר ד"ה וליתני; כט, ב ד"ה תריץ לא צריכא וד"ה אלא; לא, א אחר ד"ה אבל שוה; לד, א ד"ה תריץ אחדא; לה, ב ד"ה ולטעמיך; לו, ב ד"ה מאי; לז, א ד"ה בקטן (ראה בהגהות הב"ח); לח, ב ד"ה לעולם. ביטויים דומים באותם הדפים הם: "ומתריך ר' יוחנן" – לו, א ד"ה ומתריך; "ומשיב הש"ס" – לח, ב ד"ה אלא.

86 בדף טו, א ד"ה אמר ובדף יג, א ד"ה לא, מופיעה לשון "תריץ", אך באה בהוראה אחרת.

87 תחילת ההשלמה מרגמ"ה.

88 י, א ד"ה לפי; יב, א ד"ה מאותו; יט, א ד"ה הניחא.

89 מא, ב ד"ה אבל; מד, ב ד"ה ודילמא; מט, ב ד"ה ע"א אי (ובדף מח, א ד"ה אבל, אינו פירוש אחר של המפרש אלא ציטוט הגמ' שם, והיא ט"ס וצ"ל ל"א).

90 סא, ב ד"ה אמר עד; סו, ב ד"ה אמר להן; סז, א ד"ה ומהו; סט, א ד"ה יש שאלה בהיפר וד"ה אין; עה, ב ד"ה ומה אדם וד"ה ע"א ומה מקוה; עט, א ד"ה קראי; צ, א ד"ה דכתיב; צא, א ד"ה דימנין.

4. בין הדפים ב, א – כב, ב; לט, א – נ, ב; ס, א – צא, ב, ניתן להצביע על תופעות מיוחדות נוספות:

הביטוי "אית ד..." (דאמרי/דמפרשי/דגרסי) מוזכר 24 פעמים⁹¹.

המפרש נוטה למסור הפניות מלאות הכוללות גם את המסכת וגם את הפרק המופנים⁹². כמו כן, כשהגמרא מצטטת משנה או

מימרא משתדל המפרש במקומות רבים לציין את מקורה⁹³.

לעומת זאת, בין הדפים כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א שהתבררו כאמור כחטיבה נפרדת, הביטוי "אית ד..." לא משמש כלל

את המפרש, והוא נוטה למסור הפניות חלקיות לשם המסכת או הפרק, ולא מצויים מראי מקומות לדברי הגמרא גופה⁹⁴.

מכל האמור נראה להוכיח כי שתי החטיבות בדפים כה, ב – לט, א ודפים נא, א⁹⁵ – ס, א נכתבו באותו סגנון והם חיבור אחד.

להלן יקרא חיבור זה בשם **חטיבה ד**.

מבחינה מדויקת יותר של דפים לט, א – נ, ב; ס, א – צא, א עולות ההבחנות הבאות:

1. הביטוי "אית דגרסי" נמצא במפרש 6 פעמים⁹⁶; חמש מתוכן בין דפים לט, א – נ, ב, והששית בין דפים ס, א – סו, ב.

2. בדפים לט, א – נ, ב מופיע הביטוי "אית דאמרי" 5 פעמים⁹⁷; הביטוי "ענין אחר" 3 פעמים⁹⁸; הביטוי "אית דמפרשי"

פעמיים⁹⁹.

בדפים ס, א – סו, ב מופיע הביטוי "אית דאמרי" 3 פעמים¹⁰⁰; לשון "ענין אחר" פעמיים¹⁰¹.

נמצא שהיחס של השימוש בביטויים אלו שווה בקבוצות דפים אלו.

מכל זה נראה שהמפרש בין דפים ס, א – סו, ב הוא חטיבה אחת עם המפרש לדפים לט, א – נ, ב. להלן תקרא חטיבה זו

חטיבה ה.

אך קבוצת הדפים סו, ב – עז, א הינה שונה מחטיבה זו בכמה דברים:

1. הביטוי "אית ד..." (דאמרי/דגרסי/דמפרשי) חסר בה.

2. הביטוי "ענין אחר" מופיע בה בתדירות גבוהה בהרבה מאשר בחטיבה זו¹⁰².

3. ניתן להבחין כי קבוצה זו מסתיימת לפני דף עט, א, מאחר ויש סתירה בין דברי המפרש בדף סט, א לדבריו בדף עט, א. בדף

סט, א הביא המפרש¹⁰³ שלושה פירושים ל"יש שאלה בהקם ויש שאלה בהפר", ובדף עט, א¹⁰⁴ כתב פירוש רביעי השונה מהם¹⁰⁵.

כפירוש זה נמצא ב"פירוש" המובא בשטה מקובצת¹⁰⁶, ולהלן (פרק ד) הראיתי כי חטיבה ה מיוסדת על "פירוש" זה. מכאן

נראה שבערך מדף עז, ב¹⁰⁷ עד סוף המסכת היא שוב חטיבה ה, ואכן סגנונה של קבוצת דפים זו דומה לסגנון כתיבתה של חטיבה

91 י, ב ד"ה כדירים; יב, א ד"ה והא (איכא דאמרי); יב, ב ד"ה ואבע"א; יג, ב ד"ה לא; כ, ב ד"ה ודומה; מ, א ד"ה באיש; מא, ב ד"ה בורדס; מב, א ד"ה יורד; מג, ב ד"ה משום; מו, ב ד"ה אבל; מת, ב ד"ה כיפי וד"ה לאתויי; מט, א ד"ה ודבר; מט, ב ד"ה או; נ, א ד"ה יודע (ב' פעמים) וד"ה ומן אילא; סד, א ד"ה ונעשה סופר (ב' פעמים); סה, א ד"ה ארנבא; סה, ב ד"ה הכי; סו, ב ד"ה בשילי; פב, ב ד"ה מיפר; פט, ב ד"ה רהיט.

92 יא, ב ד"ה תנן; מד, א ד"ה משוכה; מד, ב ד"ה ופטור; נ, ב ד"ה מן קטיעא; סב, ב ד"ה אמר; סד, א ד"ה ר"א; עג, א ד"ה היינו; עג, ב ד"ה הואיל; עז, א ד"ה תנן; עט, ב ד"ה אמר; פג, א ד"ה היפר; פה, א ד"ה רבי; פה, ב ד"ה הרי. כיצא בזה, דף ו, ב ד"ה והא: "בפ"ק דקידושין בהלכה קמייתא".

93 ה, א ד"ה תנן; ו, ב ד"ה והא; יא, א ד"ה תנן; טו, א ד"ה קונם; יח, ב ד"ה והתנן; לט, א ד"ה כדאמר; מז, א ד"ה תנן; סט, א ד"ה ת"ש דאמר רבא; עז, א ד"ה תנן; עז, ב ד"ה והתניא; עט, ב ד"ה והתניא; פג, א ד"ה אין; פד, א ד"ה והתניא; פח, ב ד"ה ורמינהו. לא מניתי את ג, ב ד"ה שהנזירות, כי האחרונים שם כתבו שצריך להעבירה למקור"א ולפיכך מסתבר שהיא הגהה מגליון.

94 מצאתי ציון אחד והוא בדף לט, א ד"ה ואבע"א.

95 לעיל (ראה הע' 81 וסביבה) הראינו שבין דף מט, א לדף נא, א מתחילה חטיבה חדשה. בדף מט, ב מופיעים הביטויים "ענין אחר" ו"אית דגרסי", בדף נ, א מופיע הביטוי "אית דאמרי", ובדף נ, ב ד"ה מן יש ציון מלא לשם המסכת ושם הפרק. מכלל זה עולה שמקום התפר בין הפירושים הוא בין נ, ב ד"ה מן לבין דף נא, א ד"ה ממעשה.

96 מ, א ד"ה באיש; מו, ב ד"ה אבל; מת, ב ד"ה לאתויי; מט, ב ד"ה או; נ, א ד"ה ומן אילא; סו, ב ד"ה בשילי.

97 מא, ב ד"ה בורדס; מת, ב ד"ה כיפי; מט, א ד"ה ודבר; נ, א ד"ה יודע (פעמיים).

98 מא, ב ד"ה אבל; מד, ב ד"ה ודילמא; מט, ב ד"ה ע"א אי.

99 מב, א ד"ה יורד; מג, ב ד"ה משום.

100 סד, א ד"ה ונעשה סופר (פעמיים); סה, א ד"ה ארנבא.

101 סא, ב ד"ה אמר עד; סו, ב ד"ה אמר להן.

102 המובאות נמנו לעיל הע' 90. דפים אלו אינם מאותה חטיבה של כה, א – לט, א; נא, א – ס, א, מאחר והביטוי "תריץ" חסר ולעומתו הביטוי "ענין אחר" מצוי. גם יש בדפים אלו ציונים לשם הפרק ולשם המסכת, וכן מצויים ציוני מראה מקומות.

103 מד"ה יש שאלה בהקם עד סוף ד"ה את"ל.

104 ד"ה נשאלין וד"ה אין נשאלין.

105 וכבר עמד בזה בהגהות הב"ח (סט, א אות ג) וז"ל: "עיין לקמן סוף הפרק פ' בע"א" עכ"ל. מלבד הסתירה בפירוש יש כאן סתירה דינית שבדף עט נקט בפשיטות שהאב יכול להשאל בשביל בתו ואילו בדף סט בפירוש השלשי פירש שזו כוונת הגמ' "אין נשאלין על ההיפר".

106 סט, א ד"ה יש שאלה בהפר, וגם דומה לו בלשונו.

107 מקום התפר המדויק אינו ברור. ניתן לקבוע בוודאות שדף עה, ב שייך עוד לחטיבה המתחילה סו, ב (ראה הערה 204), ודף עט, ב שייך כאמור למעלה

ה¹⁰⁸: הביטוי "אית דמפרשי" מופיע בה פעמיים¹⁰⁹, והביטוי "ענין אחר" 3 פעמים¹¹⁰.

הבחנת חטיבות בחלקה הראשון של המסכת

עד כה ראינו שמדף לט, א התערבו בשני מקומות (נא, א – סא, א; סו, ב – עז, ב) חטיבות אחרות בחטיבה ה. בשורות הבאות נבחן את הדפים ב, א – לט, א.

בתחילת הפרק צויין כי דפים כב, ב – כה, ב הינם מפירוש רגמ"ה, על פי עדותם המפורשת של המעתיקים. כמו כן התבאר כי מדף לט, א היא חטיבה חדשה, אותה ציין המעתיק: "לא מצאתי יותר מזה הלשון וזהו ל"א"¹¹¹. בדיקת קבוצת הדפים כה, ב – לט, א מעלה כי קבוצה זו שונה מהחטיבה של דפים ב, א – כב, ב בנקודות הבאות:

1. בקבוצה זו מופיע הביטוי "תריץ" המיוחד לקבוצת הדפים נא, א – ס, א, ואינו מופיע כלל בדפים ב, א – כב, ב.
2. ביטויים אחרים (ענין אחר; אית ד...; ועוד) הרגילים בחטיבה ב, א – כב, ב לא מופיעים בחטיבה כה, ב – לט, א. מכאן ניתן להסיק כי קבוצת הדפים ב, א – כב, ב אינה מאותה חטיבה של קבוצת הדפים כה, ב – לט, א¹¹².

הבחנת חטיבה נוספת

בחינה מחודשת של חטיבת הדפים ב, א – כב, ב מצביעה על סתירות ושינויים בין דברי המפרש בקבוצת הדפים ב, א – ד, ב ובין המפרש לדפים ה, א – כב, ב:

1. במשנה (ב, א) ביאר המפרש את דברי המשנה "מנודה אני לך ר"ע היה חוכך בזה להחמיר", ושב וביארה בדף ז, א¹¹³.
2. לא זו בלבד שביאר משנתנו פעמיים, אלא שב וביארה באופן אחר. בדף ב, א פירש מנודה אני לך – כפי שאם היה בנדוי היה אסור לו "לישא וליתן בהדיה" כך אסר נפשיה עליה¹¹⁴, ובדף ז, א כתב כמנודה ש"אסור לההנותו" כך אהא אסור ליהנות ממך¹¹⁵.
3. עוד סתר דבריו, שבדף ז, א פירש "מחכך" – "כאדם שמתחכך אילך ואילך", דהיינו "שמתחכך" הוא לשון "חיכוך", אבל בדף ב, א כתב "היה מחכך להחמיר" ולא ביאר בזה מאומה. ושם טעות סופר היא וצריך לתקן: "היה מחכה להחמיר"¹¹⁶, והרי שמפרש "מחכך" מלשון "מחכה".
4. עוד סתר דבריו, שבדף ד, א (ד"ה והא חטאת חלב) כתב: "דאי אמר הרי עלי חטאת חלב לא אמר כלום", ובדף ו, א (ד"ה דבריו קיימין) כתב: "שאם אמר הרי זו עלי חטאת אע"ג דלא היה מחויב הואיל ואמר עלי דבריו קיימין"¹¹⁷.
5. המפרש לדפים ב, א – ד, ב רומז בדבריו הקצרים תירוצים לקושיות נוספות שיש להקשות בדברי רגמ"ה¹¹⁸. כמעט שאין בו

לחטיבה ה. אפשר להניח בזהירות שגם דף עז, ב שייך לחטיבה ה כי לשון המפרש בד"ה ור"נ דומה ללשון ה"פירוש" בתוספות רבנו פרץ ד"ה ר"ג.

108 הביטוי "אית דאמרי" המצוי בחטיבה ה לא מופיע בקבוצת דפים זו, ונראה משום שביטוי זה מיוחד בחטיבה זו רק בבאור עניני אגדה המועטים מאד בקבוצה זו.

109 פב, ב ד"ה מיפר; פט, ב ד"ה רהיט.

110 עט, א ד"ה קראי; צ, א ד"ה דכתיב וד"ה דימנין.

111 לעיל הע' 73.

112 לפי הנחה זו עמדו לפני המעתיק שני פירושים, האחד הסתיים בדף כב, ב ורעהו החל בדף כה, ב, והשלים את החסר מפירוש רגמ"ה ולא ידע שאינם מאותו מפרש.

113 להשוואה, הר"ן והרא"ש פירשו משנה זו בדף ז, א לבד, כיון שבגירסתם נכתבה שם. בכל מקום שהראשונים מפרשים המשנה שלא במקומה, בגירסתם נכתבה היכן שפירשוה, מאחר ובכתבי היד הקדומים של הגמרא בתחילה נכתבה משנת הפרק בראשו ולאחריה נעתקו דברי הגמרא. ברבות הימים החלו הסופרים להעתיק את המשניות בתוך דברי הגמרא, וכל סופר העתיק בחלוקה שונה לפי ראות עיניו, ונמצאו בכתבי היד של התלמוד חלוקות רבות ושונות (ראה: שטה מקובצת, תמורה כה, ב, אות יט, מחלוקת ראשונים במיקום המשנה; ר"א הלפרן, מבוא לתוספות ישנים נדרים, לונדון תשכ"ו, פרק ד, אות ה; ח"ז דימטרובסקי, שרידי בבלי מבוא, ניו יורק תשל"ט, עמ' 48-61; ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: השוכר את האומנין, הנוסח עם מבוא כללי, ירושלים תשנ"ז, עמ' 84; ד' גולניקין, גנזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים תש"ס, עמ' 56-57; ע' שבת, ["לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים"](#), עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 49-67 הערה 1); הרב יעקב לויפר, 'משונצני ועד וילנא', ירושלים תשע"ב, עמ' 286-297; ספרי [טרם נדפס] 'דיעות נכבדות ערך 'משניות וחלוקתם בתוך הגמ'.

114 היינו שסבר כדעת רוב הראשונים שמנודה מותר בהנאה, ולכן נדחק לפרש שכמו המנודה שאסור לישא וליתן בהדיה והיינו משום שאסור לעמוד בארבע אמותיו, כך אהא אסור לך.

115 כשיטת ר' ברוך בר שמואל (ר"ן ז, א ד"ה ירושלמי ורשב"א שם) שמנודה אסור בהנאה.

116 כמו שביאר בעל "הפירוש" בשטה מקובצת ז, א (וכן ב"תוספות רבינו פרץ", וראה להלן פרק ה שהוא עיבוד "הפירוש" בשטמ"ק), ובערוך ערך חך ג' פירש היה "מקוה" להחמיר.

117 עמד בסתירה זו הגאון ר' ישעיה פיק בחידושו (ד, א) וסוף דבריו: "ומצוה ליישב".

118 כפי שיראה המעיין בספרו של רב"צ ידלר, תפארת ציון, ירושלים תשמ"ו. גם אני הדל בחידושי לנדרים דליתי מלוא חפניים פנינים ומרגליות מפירוש, ואני תפילה שיוכני השי"ת להוציאם לאור במהרה, אכ"ר.

דיבור שאין בו חידוש, ופירושו מכוון היטב לפשט הגמרא¹¹⁹. לעומתו המפרש מדף ה, א ואילך שונה ממנו בתכלית¹²⁰. מתוך דברים אלו נראה כי חטיבת הדפים ב, א – ד, ב נפרדת מהחטיבה ד, ב – כה, ב, ומקום התפר הוא בדף ד, ב ד"ה אלא.

סיכום חלוקת החטיבות

על פי עדויות המעתיקים, סתירות פרשניות פנימיות, ביטויים וסגנונות לשוניים מיוחדים לקבוצות דפים, כפילויות פרשניות, ניתן לקבוע שהמפרש לנדרים מורכב משש חטיבות. כדלהלן:

חטיבה א: ב, ב – ד, ב ד"ה אלא (משוער), מצטיינת בפירושים על פי פשט הסוגיה ובסילוק קושיות רבות בקצרה¹²¹. אין בחטיבה זו ציוני מראי מקומות¹²², ופעם אחת מופיע בה לשון "לישנא אחרינא" (ב, ב ד"ה הלין).

חטיבה ב: ה, א – כב, ב. בחטיבה זו מופיעים ברצף גבוה הביטויים: "ענין אחר" (3), "אית דאמרי" (4), "אית דמפרשי" (1), "לישנא אחרינא" (5)¹²³. רגילים בה ציוני מראי מקומות, ופעם אחת יש בה הפנייה מלאה לשם המסכת ושם הפרק¹²⁴, כאשר הגמ' מביאה מילה מתוך פסוק לצורך דרשא מביא המפרש את כל הפסוק¹²⁵. כאיש בה כמה פירושים תמוהים שאינם כפשט הסוגיא¹²⁶, וכמדומה שסגנונה קשה יותר להבנה משאר החטיבות.

חטיבה ג: כב, ב – כה, ב. על פי עדות המעתיק היא פירושו של רבנו גרשום מאור הגולה. מפני קיצורה אין בחטיבה זו איפיון מיוחד¹²⁷.

חטיבה ד: כה, ב (סוף ההשלמה מרגמ"ה) – לט, א ("לא מצאתי יותר מזה הפירוש"); נא, א (לכל הפחות מהמשנה, ולכל היותר מדף נ, ב ד"ה קופא"¹²⁸) – ס, א (סוף פרק ז). חטיבה זו מיוחדת בסימון "תריץ" בכל תירוץ שלא ברור היכן הוא מתחיל (21). "המורה" נזכר בה 4 פעמים¹²⁹, ונזכרו בה שני ביטויים יחודיים: "הם הכא נמי"¹³⁰, "מפי רבי"¹³¹. לא נזכרו בה הביטויים: "ענין אחר", "אית ד..." גם בחטיבה זו נמצאו הרבה פירושים תמוהים¹³².

חטיבה ה: לט, א – נ, ב (לכל הפחות עד ד"ה מן, ולכל היותר עד נא, א במשנה); ס, א – סו, ב¹³³; עז, ב¹³⁴ – צא, א. חטיבה זו מיוחדת בביטויים: "אית דגרסי" (6), "ענין אחר" (8), "אית ד..." (12). לשונות יחודיות לה הן: "המורה לא פירש"¹³⁵, "ולישנא קמא עיקר"¹³⁶, "וספרים דכתיב בהו"¹³⁷, קורא לתוספתא "ברייא דר' חייא"¹³⁸. נמצא בה ציוני מראי מקומות¹³⁹ ומצויות בה הפניות גם לשם המסכת וגם לשם הפרק (8). בחטיבה זו נמצאו מעט פירושים תמוהים¹⁴⁰.

119 ראה לדוגמא דף ד, ב בד"ה אי הכי שביאר את דברי הגמרא כפשטם וכל הראשונים נדחקו מאוד בביאורה (וראה חידושי הגר"ס ומשמרות כהונה שם).

120 שתי דוגמאות לפירושים תמוהים: 1. ה, א ד"ה והא מתני' פירש שהיא קושיה על ריב"ח מדברי שמואל, ויש להקשות גברא אגברא קא רמית (והרא"ש ותוספות שם פירשו שהיא קושיה על שמואל עצמו ממתני' דחרם); 2. ה, א ד"ה אי הכי פירש שהקושיה למה האריך שמואל כולי האי, ותמוה שהרי שמואל באמת לא האריך אלא תלמודא הוא דתריץ לעיל דהכי קאמר שמואל, ואמאי לא הדר ביה תלמודא ממאי דתריץ לעיל (וע"כ כפירוש הר"ן ותוספות, שהקושיה היא דלשון שמואל דאמר "עד שיאמר", משמע דבלא זאת אינו נאסר).

121 אפשר לומר בלי הגזמה, שמבחינה זו חטיבה זו היא ברמתם של פירושי רש"י.

122 על אף שיכול היה לכתוב את כל מראי המקומות שציין רש"י כת"י ברפים אלו והובאו בהע' 245. וראה הע' 93.

123 ח, א ד"ה והלא מושבע; יח, ב ד"ה אסור; כ, ב ד"ה בני תמורה וד"ה בני עירוביא (פעמיים).

124 ראה הערות 92, 93.

125 זא, ד"ה מעמך וד"ה דכתיב.

126 עיין לעיל הע' 120, וסביב הע' 418.

127 אפשר שחטיבה א וחטיבה ג מיד מחבר אחד יצאו, אלא שלא מצאתי תימוכין לכך.

128 ראה הע' 95.

129 כו, ב סוף העמוד ("ע"ש בהגוז'צ בשם הגי"ש); לה, א ד"ה או – "אמר לן המורה" (פעמיים); נג, א ד"ה אסור – "גריס המורה במסכתא זו"

130 לה, ב ד"ה על; "הם" בפרסית עתיקה תרגומו "גם", וביטוי זה מורגל בפי הגאונים ובכתבי מפרשי מגנצא ותלמידי רש"י (ב' דבליצקי, לעיל הע' 17, עמ' 8). ובספר פני צבי לנדרים שם, שלא ידע על קיומו של ביטוי זה, מחק בלשון המפרש כאן את תיבת 'הם'. [בבעל המאור גיטין ט, ב בדפי הגמ' כותב 'הם הכי' ובאמת 'הם הכא נמי' הוא כפל לשון].

131 נח, ב ד"ה ומעשר – "מ"ר".

132 ועמדו עליהם האחרונים (ראה הע' 418), והב"י כתב אודותיו (חו"מ קפו) "דלא חש לקמחיה".

133 ודלא כמ"ש אפשטיין (ראה הערה 76) שהפירוש לדפים לט, א – מח, ב אינם ממפרש סא, ב.

134 בערך. ראה הע' 107 וסביבה.

135 מא, א ד"ה סימן.

136 מב, א ד"ה יורד ואוכל.

137 מו, ב ד"ה אבל בבציר.

138 עט, ב ד"ה פירות, (תוספתא פ"ז ה"ג).

139 לט, א ד"ה כדאמר; מז, א ד"ה תנן; עט, ב ד"ה והתניא; סג, א ד"ה דאין; פד, א ד"ה והתניא; פח, ב ד"ה ורמינהו.

140 ראה: הגהות יעב"ץ סה, א; מלא הרועים לט, ב ד"ה וכי.

חטיבה ו: סו, ב – עז, ב¹⁴¹. מצוי בה הביטוי "ענין אחר" (5), ולא נמצא בה הביטוי "אית ד...". במקום אחד נמצאת בה לשון "ענין אחר מפי רבי"¹⁴². נמצאו בה מראי מקומות למימרות שהביאה הגמ' והפניות גם לשם המסכת וגם לשם הפרק.

ד. מחברי החטיבות

האם אחת החטיבות היא מפירוש רש"י

לאחר בירור החטיבות השונות ב"מפרש" נדרים, מוטלת עלינו מלאכת הבדיקה האם אחת מן החטיבות מכילה את פירוש רש"י [כונתי – כאן ולהלן – לפירוש הקדמון שהיה מיוחס לרש"י ע"י חלק מהראשונים שהבאתי בהרחבה בפרק ב, אף שכבר הוכחתי לעיל סוף פרק ב שרש"י עצמו לא חיבר פירוש לנדרים, כמו כן הבאתי להלן לעיתים הוכחות ממה שסותר לרש"י במסכתות אחרות וזה רק לרווחא דמילתא לפי מה שסברתי תחילה שרש"י כן חיבר לנדרים], או שמא כולן כאחת מיוחסות לרש"י בטעות¹⁴³.

חטיבה א (ב, א – ד, ב) אינה לרש"י, מאחר ופירושים וציטוטים שמביאים בשמו ראמ"ה¹⁴⁴ והרי"ץ¹⁴⁵ אינם במפרש שלפנינו, או שהוא חלוק עליהם¹⁴⁶.

חטיבה ב (ה, א – כב, ב) אינה לרש"י. גם בה לא הובאו במפרש דברים שהביאו בשמו ראמ"ה¹⁴⁷, הרי"ץ¹⁴⁸, הרמב"ן¹⁴⁹, והמאירי¹⁵⁰, או שהובאו דברים החלוקים על דברי המפרש¹⁵¹ בחטיבה זו. גם הרי"ד ציטט בתוספותיו¹⁵² את פירוש זה בכינוי "המפרש", וכתב שכן פירש המורה [=רש"י] בשבועות. כמו כן נמצאו סתירות רבות בין פירוש זה ובין פירושי רש"י במסכתות אחרות¹⁵³.

חטיבה ג (כב, ב – כה, ב) מיוחסת לרבנו גרשום מאור הגולה. מבדיקה של חטיבה זו עולה כי אי אפשר לייחסה לרש"י, מאחר שדברים שכתב ראמ"ה בשמו¹⁵⁴ אינם נמצאים בחטיבה זו. בתוס' ר"י שירליאון שהדפיס רי"ן אפשטיין בסוף 'פירושי רבינו יהודה בר נתן-כתובות' עמ' 175 הביא פירוש קצר בשם 'הפירושים' ונמצא במפרש כה, א ד"ה מילתא.

141 בערך. ראה הע' 107 וסביבה.

142 עה, ב ד"ה ע"א מ"ר ומה אדם. ראה סוף פרק ד' אודות חטיבה זו.

143 המובאות דלהלן הינן חלקיות, והמעין ימצא סתירות ומובאות נוספות שאינן מצויות במפרש בכל חטיבותיו.

144 ב, א ד"ה ידות, בשם רש"י: "ידות – דברים שהן יד ופתיחה לנדר", ואינו במפרש; בדף ג, ב ד"ה שעה אחת, הביא ראמ"ה שרש"י פירש שאם אכל ושתה קם ליה בבל תאחר וכו' באיסורא בעלמא לא מוקמינן ליה מספיקא דאיכא למימר וכו' ואינו במפרש.

145 בשטמ"ק ג, א ד"ה והקשה, כתב הרי"ץ: "פירש רש"י ז"ל כלשון בנ"א שרגילין לכפול דיבורם", ואינו במפרש; ד, ב ד"ה ותו כתב הרי"ץ: "ולדברי רש"י ז"ל לאו גבי הדדי תניא, דאי איתא הוי ליה למימר אימא סיפא", ואינו במפרש, ואף שמשמע שכן דעתו (ד"ה אי הכי), הראיה שהביא בשם רש"י (דא"כ הול"ל אימא סיפא) איננה.

146 ד, ב ד"ה ותו כתב הרי"ץ: "ולדעת רש"י נצטרך לפרש וכו' אלא אי אמרת שכבר אמר, מאי שנא סיפא דמאחר לה ומאי שנא רישא דמקדים לה", הרי שגם לדעת רש"י הוא מפרש קושי הגמ' כפירוש הר"ן, אבל בדעת המפרש לא ניתן לפרש כן (ראה במשמרות כהונה ובחידושי הגר"ס שם).

147 ה, א ד"ה אלא, כתב ראמ"ה: "נמצא בפירוש רש"י אלא אי איתמר וכו' הוא אסור וחבירו מותר, ותמיה אני כיון דתנן הכי בהדיא ריב"ח מאי אתי לאשמועינן וכו' עכ"ל", ואינו במפרש; שם ד"ה דלא, כתב ראמ"ה: "ופירש רש"י לא משמע איסור אכילה כלומר וכו' והאי דקתני לעיל וכו' עכ"ל", ואינו במפרש; בדף ה, ב ד"ה ומשני אין וד"ה לוקמא ובדף ז, א ד"ה נדינא ובדף ח, א ד"ה והלא, הביא ראמ"ה מרש"י ואינו במפרש; ח, ב כתב ראמ"ה (והמאירי עמ' מא) בשם רש"י דהא דבעינן "מכנפין" הוא מתורת קנס, ואינו במפרש; ט, א ד"ה הריני, כתב ראמ"ה בשם רש"י: "ואי משום שבועת זירוזין כיון דאמר הימנו לא שייך שבועת זירוזין", ואינו במפרש; בדף יא, א ד"ה סבירא ובדף יח, ב ד"ה כמעשר דגן וד"ה כתובות הלשכה, ואינו במפרש; נזיר ב, ב הביא ראמ"ה מרש"י נדרים כ, ב ואינו במפרש.

148 ז, ב ד"ה כי הוה, כתב הרי"ץ (והמאירי) בשם רש"י דהוה שרי לנפשיה כדי שיהא מותר עם אנשי ביתו, שהמנודה צריך שיתרחקו ממנו כל אדם אפילו אנשי ביתו, ואינו במפרש; ח, א ד"ה עליו להשכים, כתב הרי"ץ שרש"י פירש על האומר וכו', ואינו במפרש.

149 שבועות כ, ב ד"ה ויש לי ראייה, ואינו במפרש ד"ה והלא.

150 יד, א (עמ' כו), ואינו במפרש. וראה לעיל הע' 147.

151 ראמ"ה ח, א ד"ה ה"ג ר"ש והוא דמתנו הביא פירוש רש"י, וסותר למפרש ד"ה מתנו וד"ה תנו; מאירי כא, א (עמ' פו) בשם רש"י, סותר למפרש ד"ה אמר לו (ושם צ"ל כיון דרחקי, ולא כנדפס בטעות כיון דדייק).

152 טו, ב ד"ה קרבן לא אוכל לך, ראה הע' 183.

153 ראה הע' 414. יבואר כאן כי אף שידוע שדרכו של רש"י לשנות פירושו ממסכת למסכת (ראה: ערוך לנר מכות כא, א ד"ה אף; ר"א מגיד, בית אהרן, ח, ניו יורק תשל"ב, ערך אין מקשין מרש"י על רש"י; ב' דבליצקי, מבוא לפירוש רש"י הוריות כת' פארמא, ירושלים תשס"ה; ר' שמואל ראטה, וילקט יוסף, שנה י [תרס"ח], סימן פו), הרי כתב רדב"ז (שו"ת, חלק ח, סימן קמא, ד"ה ואני): "דאף דלפעמים רש"י ז"ל פליג אדידיה, היינו בפירושים וטעמים אבל בדין לא פליג אדידיה אחד מני אלף". וכן יש להוכיח מחידושי רמב"ן וריטב"א לשבועות יח, א שהקשו סתירה מדברי רש"י בפירושו לשבועות לפירושו במסכת הוריות, וכן בתוס' כתובות פח, א ד"ה מייתי הקשו סתירה מרש"י כתובות לרש"י גיטין, וע"ע משנ"ת ברינת אהרן ריש יבמות הע' 13. ומה גם ריבוי סתירות ודאי יש בו לערער על יחס פירוש לרש"י.

154 כב, ב ד"ה אדעתא דהכי; כג, ב ד"ה עקריה לנדריה; כה, ב ד"ה שאכל.

חטיבה ד (כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א) גם היא אינה לרש"י, מאחר שדברים שהביאו ראמ"ה¹⁵⁵, מאירי¹⁵⁶ ומהרי"ק¹⁵⁷ בשם רש"י אינם במפרש שם, או שפירש דעתו היפך הדברים¹⁵⁸.

חטיבה ה (לט, א – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, א) היא היחידה המיוחסת לרש"י כבר חמישים שנה קודם לדפוס¹⁵⁹, אך גם היא אינה לרש"י. דברים שהביאו ראמ"ה¹⁶⁰ והמאירי¹⁶¹ בשם רש"י לא הובאו במפרש או שנתפרשה דעתו אחרת, דברים שכתב המפרש סותרים את דברי רש"י במקומות אחרים¹⁶², וקיימת עדות כי בזמן קדום לא יוחסה חטיבה זו לרש"י¹⁶³.

חטיבה ו (סו, ב – עז, ב) אינה לרש"י, מאחר ודברים שהביא ראמ"ה בשמו אינם בדברי מפרש חטיבה זו¹⁶⁴.

הבחנת בית המדרש בו התחברו חטיבות המפרש

כאמור, מסקנת הדברים שכל החטיבות במפרש נדרים אינם מפירוש רש"י שהיה בידי הראשונים. עם זאת, נראה שכולן שייכות לבית מדרשו של רש"י, היינו חוג מפרשי אשכנז וצרפת בתקופת רש"י ורבותיו הקרובים זה לזה בסגנונם ובדרך לימודם¹⁶⁵.

1. סגנונו של המפרש בכל חטיבותיו חופף לסגנון הכתיבה הכללי המשתקף בפירושים אלו, והביטויים "ענין אחר", "אית ד...", "לישנא אחרינא" ואחרים המצויים בו מורגלים בפירושי חוגי אשכנז וצרפת.
2. פירושי המפרש בכל חטיבותיו שווים במקומות רבים לפירושי רש"י שהביאו הראשונים¹⁶⁶.
3. הפירושים הסתמיים שבספר הערוך¹⁶⁷ מקורם על דרך רוב מפירושי רבינו חננאל¹⁶⁸ או מפירושי מגנצא המיוחסים לרגמ"ה. מכיון שרבינו חננאל כמו שאר הגאונים לא כתב פירוש על מסכת נדרים¹⁶⁹, נראה שכל הפירושים הסתמיים בעניני מסכת נדרים¹⁷⁰ מובאים מפירושי מגנצא, ובמקום אחד¹⁷¹ כתב בפירוש: "פירוש תלמידי חכמים ממגנצא".

155 לא, ב ד"ה בחזרה; נו, א ד"ה זוקפה; ס, א ד"ה ריבויא – כל מה שכתב בשם רש"י אינו במפרש.

156 ריש פרק חמישי ביאור רש"י לפירוש המשנה, אינו במפרש נא, א.

157 שורש קנו מדברי רש"י נדרים נד, א ואינו במפרש.

158 ראמ"ה לח, ב הביא שרש"י פירש "מדעתו" כיון שאין לאביה רשות בה, ובמפרש ד"ה לעולם כתב הואיל ואינו משיא אלא מדעת עצמו; נח, א ד"ה דילמא – במפרש כתב להיפך.

159 ראה הע' 2 וסביב הע' 58.

160 מז, ב ד"ה לוח, כתב שרש"י לא פירש זאת הבעיא ולא קונם שאני נהנה, ובמפרש שם פירש; מח, ב סוד"ה מוכיח כתב כי ממה שכתב רש"י בסוף הפרק מוכח שגרס "אבל אמר והן לפניך כדי שיבוא אבא מותר", ובמפרש ד"ה אבל מפורש כאן כגירסה זו; מט, א ד"ה מבושל, כתב: "פירש רש"י דאינו חי ואינו מבושל כמאכל בן דורסאי שלוק שנתבשל הרבה וכו' ואית דמפרשי מבושל כל צרכו שלוק מבושל יותר מדאי", והמפרש בד"ה הנודר פירש כ"אית דמפרשי"; שם הביא פירושי רש"י לרכיכי ואשוני, והמפרש פירש להיפך; סד, א ד"ה וחכמים אוסרים הביא לשון רש"י ואינו לשון המפרש; עט, א ד"ה אתקשט בשם רש"י – אינו במפרש; פו, ב ד"ה קונמות – העתיק לשון רש"י ואינה לשון המפרש; פט, א ד"ה מסר האב – הביא פירוש רש"י ואינו במפרש (וראה בהערותיו של ר"א יפהן לחידושי הריטב"א שם שכתב "דלא כפירוש רש"י", שנראה שכונתו לדברי רש"י שהביא ראמ"ה); צ, ב ד"ה יעשו – הביא פירוש רש"י וסותר למפרש.

161 מט, א (עמ' קפו) – כתב ביאור רש"י למעשה רתחתא ואינו כפירוש המפרש בד"ה רתחתא, וכן מה שהביא שם על "היורד מן הקדרה" אינו מה שכתב המפרש בד"ה היורד.

162 ס, א במשנה, לדברי המפרש הראיה שכתב רש"י בראש השנה טז, א ד"ה להבא איננה (ראה בפתח עינים לחיד"א, ראש השנה שם, שנתקשו בזה ר' ניסים רוזאילו ואבי החיד"א, ותירץ החיד"א שמפרש נדרים אינו רש"י); מא, א ד"ה תליסר – סותר דברי רש"י ברכות כ, א ד"ה תלת עשרי אפי; מט, ב ד"ה מצלינן – אינו כמשמעות דברי רש"י ברכות כב, א ד"ה אפשר ור"ה טז, א ד"ה קצירי; ס, א ד"ה בגידולי – סותר דברי רש"י בפסחים לד, א ד"ה הטבל (ראה חקרי לב, חלק א, סימן קלט, דף ריד, ב ד"ה הן); סב, ב ד"ה וליטול – סותר דברי רש"י בגיטין נט, ב ד"ה וליטול (ראה: עיני כל חי, נדרים שם; בתי כנסיות, סימן קלה); סה, א ד"ה במנין – סותר את דברי רש"י בפירוש התורה שמות ד, יח (שו"ת מהריב"ל, חלק ד, סימן כד; שו"ת תורת אמת, סימן רל. בכהונת עולם, סימן ריז וסימן רכח, תירץ שמפרש נדרים אינו רש"י); פא, א ד"ה שאין – סותר את דברי רש"י בבא מציעא פה, א ד"ה שאין (ראה יפה ללב, חלק ו, דף קלו, א); שם ד"ה ורדימוס בר' יוסי – דבריו סותרים את גירסת רש"י במועד קטן כה, ב וגם רש"י כת"י על מועד קטן (ראה סדר הדורות ערך ר' מנחם בר' סימאי, ולא ידע שהמפרש נדרים אינו מרש"י); פד, א ד"ה ר"א אומר – סותר את דברי רש"י במכות יז, א ד"ה או (ראה שלמי נדרים), וכן דברי רש"י בבכורות יא, ב ד"ה במאי (ראה אפיקי ים, חלק א, סימן יא, אות יט); צ, ב ד"ה יעשו – אינו כפירוש רש"י ליבמות קיב, א ד"ה יעשו.

163 בדף מ, ב כינה מגיה קדמון חטיבה זו בשם "המפרש" (סמוך להערה 200), הרי שלא היתה אז מיוחסת לרש"י. אגב בדף פו, א ד"ה גבי יש הקבלה לשינוי קצרה עם פ' הריב"ן כתובות עמ' 24 ד"ה התם.

164 סח, א ד"ה ואי אמרת; עג, א ד"ה אותה; עז, ב ד"ה שתדורי – מה שהביא מרש"י אינו במפרש; עב, א ד"ה ופירוש בנשואה הביא ראמ"ה פירוש רש"י וחלק עליו, והמפרש פירש כראמ"ה.

165 וכן כתב ר"צ הכהן מלובלין (ראה להלן הע' 408) שהמפרש לנדרים הוא מרגמ"ה או תלמידיו, דהיינו מקדמוני אשכנז; את רשימת מפרשי אשכנז וצרפת הקדומים הידועים לנו ראה להלן, נספח א.

166 א' קפלן, מבוא לפירוש ראמ"ה, ירושלים תשס"ג, עמ' 5.

167 ראה ח"י קוהוט, מבוא לערוך השלם, וינה תרל"ח.

168 במקום אחר הארכתי להראות שלכאורה כל מה שהובא בתוספות בשם רבנו חננאל בבבא בתרא ב, א – יד, ב הובא ממה שכתב הערוך בסתמא, מאחר ובעל התוספות הניח שכל פירוש סתמי בערוך שאינו נמצא בפירושי רגמ"ה מקורו בדברי רבנו חננאל, וכן בע"ז דף י, א תוד"ה שור כתבו: "פירש

מבדיקת הפירושים הסתמיים שהביא הערוך בענייני נדרים עולה כי במקומות רבים זהה תוכן הפירושים לפירושי המפרש בכל חטיבותיו. יתר על כן, נמצאו מקומות¹⁷² בהם זהה לשון המפרש ללשון הערוך. לעומת זאת, אין אפילו חטיבה אחת המתאימה כולה מבחינה לשונית לפירושי הערוך, ובכל חטיבה קיימים פירושים שאינם עולים בקנה אחד עם פירושי הסתמיים¹⁷³ וכן עם הבאתו מ"פירוש תלמידי חכמים שבמגנצא"¹⁷⁴. מכאן נראה כי בעל הערוך עשה את שימוש באחד מפירושיה הקדומים של קבוצת פירושי מגנצא, שהמפרש לנדרים על חטיבותיו נמנה על שורותיה בתקופה מאוחרת יותר. קווי הדמיון בין המפרש לבין הפירוש שעמד לפני בעל הערוך באים מנביעתו של זה מבית מדרשו של זה¹⁷⁵.

זמן מחברי החטיבות ומקומם

עתה עומדת בפנינו מלאכת זיהוי מחברי החטיבות, ובמסגרת ידיעותינו על חכמי אשכנז הקדמונים, מלאכה זו הינה כמעט בלתי אפשרית. אחת, מאחר ומחברי הספרים מחוג זה (למעט בודדים¹⁷⁶) הינם עלומי שם. שנית, מחמת החומר המועט ששרד בידינו בכל חטיבה. בשורות הבאות נבקש לסקור את הממצאים העולים מתוך בחינה מדוקדקת של החטיבות¹⁷⁷. **חטיבה ב** (ה, א – כב, ב): יש יסוד להניח¹⁷⁸ כי בעל "הפירוש" לנדרים המובא בשטה מקובצת, שהיה חברו של רש"י¹⁷⁹, השתמש בחטיבה זו. בארבעה מקומות¹⁸⁰ כתב "אית דמפרשי" וכו' ונמצאו הדברים בחטיבה זו, ובמקום שכתב המפרש שני

בקונטרס וכו' לכן נראה כפירוש ר"ח והערוך ולפנינו בר"ח כפירוש רש"י, ולהנ"ל מיושב שתוס' סברו שכיון שבערוך הביא שתי פירושים האחד לא כרש"י והשני כמותו כנראה הראשון מפירוש ר"ח והשני מפירושי מגנצא הדומים לרש"י, אבל באמת כאן שניהם מפירושי ר"ח, ובאמת נראה שבסוגיא שם לא היה להם ר"ח שכן בדף יא, ב ד"ה סך הביאו פירוש רש"י וחלקו עליו ולא הזכירו כלל פי' ר"ח הפשוט משניהם. ובנדרים מט, ב ד"ה בחסיסי כתבו בשם ר"ח [פסחים מ, ב] דחסיסי היינו קמח של עדשים וכן הוא בשמו בתוס' רא"ש שם אבל בר"ח לפני כתב כעין ותיקא והיינו מאכל מקמח רגיל, ובתוס' פסחים שם הביאו הפי' הנ"ל בשם הערוך ולא בשם ר"ח ויתכן שהתוס' בנדרים [והרא"ש שהעתיקם] סברו שהערוך העתיק מר"ח. (ובסוטה יג, ב בתוס': "פירש ר"ח וכו'. ערוך", ובערוך שם לא כתב "פירש ר"ח", אלא פירש כן בסתמא, ואם היה לתוס' ר"ח על סוטה לא היו מביאים אותו מכלי שני, ולפי"ז הר"ח בדף ה, א ד"ה דם אדם ודף יא, ב ד"ה שהיתה ודף כא, ב ד"ה רוצה ולד, א ד"ה טורטני, יתכן שהועתקו מן הערוך שפירש כן בסתמא, ודברי ר"ח בדפים יז, ב ד"ה כתבה כב, ב ד"ה בשוין וכד, א ד"ה שאינה ולט, א ד"ה כיון הם במסכתות אחרות] אמנם שם יט, ב ד"ה בפי' וכג, ב ד"ה ושומרת וכו', א ד"ה דומה ולג, א ד"ה כל מ, א ד"ה כל וד"ה שמא, הביאו פירושים מר"ח שאינם בערוך, ואולי גם בדף יג הנ"ל היה להם ר"ח וביצין 'ערוך' כונתם שגם בערוך פי' כן וצ"ע, שו"ר שבדפו"ר [ושם דיבור זה אחרי ד"ה מפני בעמ' הבא, ותיבת 'רבי' שם שייכת לסוף הדיבור שלפניו] ליתא כלל תיבת 'ערוך' ונחה שקטה הארץ).

ומה שהביא ב"מ לוין, אוצר הגאונים, נדרים, ירושלים תש"ב, עמ' 108, מובאות מכתבי הראשונים מפירוש ר"ח לנדרים, כולם ממסכתות אחרות, וכבר כתב שם שיש להטיל ספק ברובן אם מקורן מפירוש לנדרים או ממסכתות אחרות.

170 ראה: אוצר הגאונים נדרים (ראה הע' הקודמת), עמ' 121 ואילך; הערוך על הש"ס, ח"ב, בני ברק תשנ"ב; הובא בסוף ש"ס עזו והדר.

171 ערך 'כפי' ב על נדרים מח, ב (אבל "פירוש הרב של חכמי מגנצא" שבערך 'שתק' הוא מפירושם לכתובות קד, ב, ו"פירוש אחר מן חכמי מגנצא" שבערך 'תבליא' הוא מפירוש רגמ"ה בבא בתרא לג, ב).

172 ערך 'נדר': "נודד וסר מן טעם דאביי", ובמפרש טז, א ד"ה רב אשי "נודד וסור מטעמיה דאביי"; ערך 'ערך': ב: "ערך חלקו של כל שבט ושבט כתוב בו ולא סגיאל דלאו הכי, לפי שכעסו וחטאו נוסף עליהם רוב חכמה", ובמפרש כב, ב ד"ה מפני "שכתוב בו ערך חלקו של כל שבט ושבט, לא סגיאל דלאו הכי, ולפי שבעסו וחטאו נוסף עליהם רוב חכמה שאר ספרים להטריחן יותר"; ערך 'מנהרותא': "לצורך עבדות עשוין ולא להתפסם ולא הנאה היא לו", ובמפרש לח, ב ד"ה למנהרותא עבידן "לצורך עבודה עשוים ולא להתפסם"; ערך 'זמה': "כלומר אין אדם יודע אותה שנושא אם מותרת אם אסורה לו", ובמפרש נא, א ד"ה זו "כלומר זו מה היא שאין אדם יודע אותה אשה שהוא נושא אם מותרת לו אם לאו"; ערך 'קפל': א: "עד שיקפלו הסכינים שקצצו בהן התאנים ומצניעין אותן [ס"א] [פ"א] שחורזין הקצועות בקיסמון שקורין סירטי", ובמפרש סא, ב ד"ה אמר עד: "עד שמכפילין הסכינים שקצצו בהן התאנים ומצניעין אותן כמו מקפילין את הסטים ע"א שיקפילו עד שחורזין אותן [בקוצי] [בקיסמין] ועושים אותן שירטי"ט כמו ליטרא קיצעות וכו'". כל המובאות מחטיבות ב, ד-ה, מאחר וחטיבות א ו-ג קצרות מאד ואת דפי חטיבה ו הערוך כמעט לא פירש.

173 בחטיבה א: ב, א ד"ה היה חוכך אינו בדיוק כהערוך, ערך 'חק' ג. בחטיבה ב: ז, א ד"ה ר"ע אינה כהערוך שם; הערוך, ערך 'רם א' אינו תואם למפרש יח, ב. בחטיבה ד: נא, א ד"ה הרמוצה אינו כפירוש הערוך, ערך 'קרקז'. בחטיבה ה: מו, ב ד"ה אבל בכציר אינו כפירוש הערוך, ערך 'תפס'; פט, ב ד"ה רהיט אינו כערוך, ערך 'תבליא'.

174 מח, ב ד"ה כיפי אינו כפירוש תלמידי חכמים ממגנצא שבערך 'כיפי' ב, ראה להלן בניתוח חטיבה ה.

175 תופעת פירושים דומים מבית מדרש אחד מוכרת ונפוצה, וניתן למנות עליה את הפירוש המיוחס לרש"י למעילה שרובו ככולו העתקה מפירוש רגמ"ה. גם הבאות רבות מפירוש ר' אליקים נמצאו בפירושי מגנצא המיוחסים לרגמ"ה, מאחר ור' אליקים עשה בהם שימוש (ד' גנחובסקי, מבוא לפירוש ר' אליקים יומא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 24-25), ראה הע' 295.

176 ר' אליקים, ריב"ן, רבינו שמעיה ורשב"ם, שפירושיהם ידועים על שמותיהם.

177 על חטיבה א, מחמת קיצורה לא מצאתי סימנים, ואולי היא ממחבר חטיבה ג.

178 אפשטיין, עמ' 171-172 (ללא הבחנת החטיבות, ולכן טעה שכל המפרש הוא המובא בפירוש).

179 הועתק גם בספר המכונה תוס' ר"פ ותלמידיו, ובליקוטי הגאונים שבספר יגל יעקב (פייתוסי, בתוך ברית יעקב, ליוורנו תק"ס), ראה אודותיו באריכות בפרק ה ובפרט סביב הע' 236.

180 ח, ב בשטמ"ק ד"ה ושמ"מ ובמפרש ד"ה צדיקים; י, א בשטמ"ק ד"ה ורי"י ובמפרש ד"ה איתמר וד"ה תיקנו; יג, א בשטמ"ק ד"ה מאן שמעת ובמפרש ד"ה ר"מ; כב, א בתוס' ר"פ ד"ה כאילו הקריב ובמפרש ד"ה כאילו וד"ה ברישא.

פירושים העתיק בעל "הפירוש" רק את העיקרי לדעתו¹⁸¹, ובמקום אחד כתב פירוש שלישי¹⁸². אם כן הדבר, הרי שחטיבה זו היא מפירוש שנכתב לפני דורו של רש"י.

חטיבה זו עמדה לפני הרי"ד אשר כינה אותה בשם "המפרש"¹⁸³. גם בתשובת בעלי התוספות¹⁸⁴ הובאו דברי המפרש¹⁸⁵ בכינויו "מפרש". לא ידוע היכן נכתבה חטיבה זו¹⁸⁶.

חטיבה ג (כב, ב – כה, ב): חטיבה זו יוחסה לרגמ"ה בפי המעתיקים, ואין סיבה לפקפק ביחוסה¹⁸⁷. רגמ"ה עצמו כפי הנראה לא כתב פירוש לתלמוד¹⁸⁸, אבל הפירושים שכתבו תלמידיו בבית מדרשו נקראו על שמו.

חטיבה ד (כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א): שלא כחטיבה ב, חטיבה זו אינה מבית מדרשו של מחבר "הפירוש", מאחר ומורו של מחברה אינו "המורה" המובא ב"פירוש"¹⁸⁹. במקום אחד מתאים פירושו לגירסת "המורה בשם דב"ש" שהובאה ב"פירוש"¹⁹⁰, ודב"ש הלא הוא ר' דוד הלוי בר שמואל בר דוד הלוי ממגנצא שהתיישב בשפיירא, ורש"י שאל ממנו ומכנהו מורי¹⁹¹, ויתכן ששמע זאת המורה בזמן שהותו של רדב"ש במגנצא. בחטיבה זו נמצאו ששה לעזים בצרפתית¹⁹², ואם כן המפרש הוא צרפתי.

חטיבה ה (לט, א – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב): חטיבה זו התחברה בלי ספק באותו בית המדרש שנתחבר בו "הפירוש" לנדרים¹⁹³. הנחה זו מתבררת מהנתונים הבאים:

181 י, ב במפרש ד"ה כדירין הביא שני פירושים ובפירוש שהובא בתוס' תלמיד ר"פ שם פירש כפירוש הראשון; יב, א במפרש ד"ה והא נותר, ובפירוש בשטמ"ק יא, ב "כאית דמפרשי"; שם במפרש ד"ה מאותו היום ובפירוש בשטמ"ק כפירוש הראשון; יב, ב במפרש ד"ה ואבע"א כדקאמרת וכו' וכ"ה בפירוש ודלא כאית דמפרשי במפרש שם (ואפשטיין טעה בזה); יט, א ד"ה הניחא וכו' ע"א אלא אי קשיא וכו' וכ"ה בפירוש באריכות ובביאור היטב (אך לא כל "אית דמפרשי" הוא המפרש, שכן מצינו ב"פירוש" שבשטה מקובצת לשון "אית דמפרשי" בזמן שבמפרש הובא כפירוש הראשון, ראה שטה מקובצת ח, א ד"ה ויהיב; יב, א ד"ה ת"ש; כב, ב ד"ה חוץ מן האומר).

182 במפרש כ, ב ד"ה ודומה הביא שני פירושים, ובפירוש בתוס' ר"פ שם כתב פירוש שלישי. כמו כן במקום אחד שניהם כותבים פ"י מחודש (י, א במפרש סוד"ה תיקנו פיש המשנה באבות פ"ג מ"ג "נדרים סייג לפרישות" שתיקנו חכמים כינויים כדי שלא יוציא שם שמים לבטלה, וזה דלא ככל המפרשים באבות שם, שפירשו כפשוטו שהנמשך אחר הנאות העולם ידור מהם הנאה, וכן עיקר ד'לפרישות' משמע כלל העבירות ולא רק הזכרת שם שמים לבטלה, ועוד דלהנ"ל הו"ל ליה למימר 'כינויין סייג לפרישות').

183 תוס' רי"ד טו, ב ד"ה קרבן לא אוכל לך "והמפרש פירש לא שבועה לא אוכל לך אסור ואפילו לר"מ דהכי גמרינן במסכת שבועות דשבועה אית ליה לר"מ מכלל לאו אתה שומע הן, וכך ראיתי שפירש גם המורה [=רש"י] בריש פרק שבועות בתרא", והיא לשון המפרש טז, א ד"ה לא "לא שבועה לא אוכל לך אסור אפילו לר"מ דהכי גמרינן במסכת שבועות דשבועה אית ליה לר"מ מכלל לאו אתה שומע הן".

184 א"י איגוס, תשובת בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, תשובה מו, עמ' 115 והע' 6 שם.

185 ז, ב ד"ה אין בין.

186 אפשטיין (ראה הע' 178) ביקש להוכיח כי "המורה" המובא ב"פירוש" אינו מורו של המפרש, ומנה בין הדברים שלוש ראיות מחטיבה זו: 1. יג, א ד"ה ה"ג מני מתני' וכו' "אית ספרי דכתיב בהו רישא וכו' ומורי לא גרס", ובמפרש ד"ה אי ר"מ, גרס ברישא; 2. יז, א ד"ה גמרא "כתוב בספרי וכו' ואמר לן המורה בשם רבו דליתיה עיקר וכו'", ומאחר ולא הזכיר המפרש כלל גירסא זו מוכח שלא נכתב הפירוש בבית מדרשו; 3. יט, א ד"ה א"ל, פירש בעל "הפירוש" כדברי המפרש שם ד"ה דאילו, וכתב כי השיבו עליו בני הישיבה וחזר המורה ופירש פירוש אחר. אך לאחר עיון נראה כי אין בדבריו כלום, כי הראיה הראשונה אין בה ממש כמו שיראה כל מעיין היטב בסוגיה, והראיה השנייה תמוהה שהרי י"ל שהמפרש לא הזכיר כלל גירסה זו משום שמורו דחה אותה, והראיה השלישית לבדה אינה מוכרחת כי סוף סוף גם המורה פירש תחילה כדברי המפרש, וגם לאחר שחזר בו עדיין יש מקום לסברתו הראשונה (בתלמיד ר"פ י, ב ד"ה לא אמר כלום "ויש גורסין וכו' אך לא מפי המורה", ובמפרש לא כתב שם דבר).

187 ראה אחת ליחוס זה: כג, א כתב ב"פירוש" בשטמ"ק "באוכלא דקצרי – כף מנוקב יש להם לכובסים שמזלפין מתוכו מים על הבגדים. וי"א שהבגדים מזהצין בתוכו כשנסחט המים מן הבגדים יוצא לחוץ דרך אותן נקבים ואחרון זה [פירש המורה] (אפשטיין, עמ' 171) בשם רבו", וברגמ"ה שם "אוכלא דקצרי – כלי שמשמים בו הכובסים בגדיהם" כפירוש השני מרבו של מורו של בעל הפירוש. ומאחר וה"פירוש" נכתב ע"י חברו של רש"י כאמור למעלה הרי סביר להניח שמורו הוא תלמיד רגמ"ה.

188 ראה: מבוא לפירושי רגמ"ה לבבא בתרא (בני ברק תשנ"ח), עמ' 17-18; ש' גאטעסמאן, "פירוש קדמון לסדר קדשים", ישרון יד (תשס"ד), עמ' כז. ומה שקצת ראשונים מייחסים פירושים לרבנו גרשום כונתם לציין שאלו נכתבו בבית מדרשו. ובהנחה זו נסתר בניינו של י' תא-שמע, "על פירוש רבינו גרשם מאור הגולה לתלמוד", קרית ספר נג, ב (תשל"ח), עמ' 365-356.

189 1. כו, ב: "ותרוייהו גריס המורה בנות שוח ובנות שבע" (גרסת הגהות ישנות), וב'פירוש' בשטמ"ק כתב דבעלמא גרסין בנות שבע ולא הכא; 2. לה, א ד"ה או כתב המפרש בשם המורה דקונם פרה שאני הנאה לך ונתנה במתנה לשואל מותר לשואל להנות ממנה, וב'פירוש' בתוס' ר"פ ד"ה אסור כתב דאסור לשואל להנות אם נתנה במתנה; 3. נח, ב ד"ה אסור "ל"א וכו' מפי רבי", וה'פירוש' בברית יעקב לא הביא פירוש זה; 4. ב'פירוש' בברית יעקב נד, א הביא גרסת המורה, ואינה כגרסת המפרש.

190 כו, ב ד"ה והלא הכופרי: "בצללים של אותו מקום", ובשטמ"ק שם: "בצל הכופרי בצלים של אותו מקום והכי גריס המורה בשם דב"ש, ואית דגרסי (כופרי) [כופרים]", היינו שיש גורסים כופרים והיינו בצל של כפרים כדברי ה'פירוש' והערות ערך 'כפר' א (ראה גם תוס' שם ד"ה כופרי).

191 אפשטיין שם הערה 151; א"מ וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט, ערך יח הע' 176 (וטעה והחליף ר' דוד הלוי אביו של ר' שמואל ממגנצא בר' דוד הלוי בנו של ר' שמואל ממגנצא).

192 נא, ב ד"ה מן הקום; נב, א ד"ה ובקיפה; נה, ב ד"ה זומית; שם ד"ה פסקיא; שם ד"ה אנפליא; נח, ב ד"ה ודילמא. ראה: מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, מספרים 1197, 1198, 1199, 1201, 1202, 1204, וראה בהערותיו לשני הלעזים האחרונים.

193 אפשטיין הבחין בכך בשעה שהכיר רק מקצת חטיבה זו (לט, א – מח, ב), ולאחר שהתבררו עוד חלקים מחטיבה זו (מט, ב – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב) והתגלו עוד חלקים גדולים מן "הפירוש" בתוס' ר"פ התאשרה הבחנה זו.

1. בחמשה מקומות שניהם מביאים שני פירושים זהים¹⁹⁴, ומהם במפרש בהרחבה יתרה על הפירוש.
2. יש לפחות שבע השוואות לשוניות ביניהם¹⁹⁵.
3. בחמשה מקומות כתב המפרש "אית דמפרשי", "אית דגרסי" וכוונתו לפירוש¹⁹⁶.
4. בשבעה מקומות הביא המפרש רק את הפירוש הראשון מתוך שניים שכתב הפירוש¹⁹⁷, חוץ ממקום אחד שהביא רק את השני ובו העיד בעל הפירוש "שכך פירש המורה"¹⁹⁸.
- מנתונים אלו נראה כי מפרש חטיבה ה השתמש ב"פירוש" שקדם לו¹⁹⁹.
- נראה להוכיח כי המפרש התחבר בישיבת וורמייזא²⁰⁰, בידי תלמיד ר' יצחק הלוי²⁰¹, וניתן להוכיח שאינו מחכמי מגנצא²⁰².

194 מו, ב בפירוש בתר"פ ד"ה אמר ר"ג למחצה וכו' וי"ג בביצין והוא כלי חרס וכו', וכן הוא במפרש מו, ב ד"ה אבל בבציר; נא, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה ה"ג וכו' אית דאמרי וכו' ואית דאמרי וכו', וגם במפרש שם ד"ה יודע אית דאמרי וכו' ואית דאמרי וכו'; סה, א בפירוש בתר"פ ד"ה ארנבת חיה שני פירושים, וכן במפרש סה, א ד"ה ארנבא הביא את שני הפירושים בסדר הפוך; סו, ב בתר"פ ד"ה ושרייה הביא שני פירושים וכתב שהשני עיקר, ובמפרש הביא את הפירוש העיקרי בלשון הראשון ואת הפירוש הראשון בתור ע"א; צ, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה ושריקה שני פירושים, וכ"כ במפרש ד"ה דכתיב בשינוי סדר.

195 לט, א במפרש ד"ה למנחרותא וד"ה לפטומא, ובפירוש בתר"פ שם ד"ה למנחרותא; שם במפרש ד"ה שהרי עומד, ובפירוש בתר"פ ד"ה ואבע"א (ובשניהם גם אותה קושיה ותשובה, ונמצאת גם במפרש חטיבה ד לט, א ד"ה גזירה, אבל הדמיון הלשוני רק למפרש חטיבה ה); מב, א במפרש ד"ה יורד ואוכל ואית דמפרש וכו', והיא לשון הפירוש בתר"פ ד"ה ובשביעית; נ, א לשון המפרש ד"ה יודע, דומה קצת ללשון הפירוש בשטמ"ק שם; ס, ב לשון המפרש ד"ה כר"נ, דומה קצת ללשון הפירוש בתוס' ר"פ ד"ה כמאן אולא וכן בסד"ה היינו כר"נ; סא, ב המפרש ד"ה אמר עד, שוה לפירוש בתר"פ ד"ה עד שיקפלו; צא, א לשון המפרש ד"ה התם, דומה ללשון הפירוש בשטמ"ק שם. וראה הע' 107.

196 מב, א כתב המפרש ד"ה יורד ואית דמפרש וכו' ובשביעית כלומר אם הגיעה שביעית לא ירד לתוך שדהו וכו', וזהו הפירוש בתר"פ ד"ה ובשביעית כלומר הגיעה שביעית לא ילך לתוך שדהו דהוי ליה הנאה וכו'; מו, ב אית דמפרשי וכו', והם דברי המפרש בשטמ"ק מד, א ד"ה מפני הרמאים (וז"ל והכא נמי מתרין רבא וכו'); סו, ב במפרש ד"ה בשילי ואית דגרסי וכו', והם דברי הפירוש בתוס' ר"פ ד"ה תרין טלופחין; פב, ב במפרש ד"ה מפר נמי אית דמפרשי וכו', וזהו הפירוש המובא בתוס' ר"פ ד"ה משתי ככרות; פט, ב במפרש ד"ה רהיט אית דמפרשי וכו', וכעין זה כתב בפירוש בתוס' ר"פ ד"ה ותובלייא (אולם כשהמפרש כותב "ענין אחר" אין כוונתו לפירוש, ראה: מא, א ד"ה אבל; מב, ב ד"ה ודילמא; סא, ב ד"ה עד ע"פ הפירוש שבתוס' ר"פ שאינו מביא פירוש זה, אך אינו מוכרח כי אולי השמיט הפירוש השני כדרכו]; צא, א ד"ה דזימנין ע"א. ולשון ע"א שבדף סו, ב באה מאחר ובפירוש הביא שני פירושים ונקט שני עיקר, לכן כתב המפרש את הראשון בתור ע"א. ולשון ע"א שבדף מט, ב ד"ה ע"א אי – אין שם מהפירוש כדי להשוותו).

197 לט, ב בפירוש בתר"פ ד"ה בן שלו וכו' וי"מ וכו'; נ, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה לא אזמניה; ס, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה אמר רבינא אית דמפרשי וכו', והמפרש ביאר בפירוש ראשון שפירש "הפירוש" והובא בתר"פ ד"ה היינו כר"נ; שם בשטמ"ק ד"ה כי איצטריך פירוש הראשון "ככתוב בעמוד" (=כמפרש) ו"ע"א מצאתי ולא מפי המורה" אינו במפרש; עז, א דברי המפרש ד"ה נדרה עם חשכה הם כפירוש ראשון בפירוש בשטמ"ק עט, א ד"ה נדרה; פג, ב בפירוש ד"ה ה"ג ואית דגרסי וכו', ובמפרש ד"ה דיספוד; צא, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה וכן כתב: "כיון דלא סגי לה דלא אמרה אין יורה כחץ, דאית לה כיסופא דקמבזה נפשה וכו'. הכי גרס המורה מפי דב"ש, כיון דלא סגי דלא אמרה אם יורה כחץ או לא, שכשהיתה אומרת השמים ביני לבינך היו שואלין על מה היא אומרת כך עד שהיא אומרת אם יורה כחץ או לא. וכלשון שבפנים [=פירוש ראשון] גריס נמי המורה". ובמפרש שם: "התם נמי אית ליה כיסופא דכיון דלא סגי לה דלא קאמרה גבי בי דינא (א) [אין] יורה כחץ, אי לאו דהכי הוא לא קאמרה, ואהכי מהימנא".

198 מג, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה אל לבעל פרה וכו': "והכי מפרש המורה, קונם שאני חורש וכו'" ("והכי מפרש המורה" משמעו ככתוב להלן [אפשטיין שם הע' 160], וכיוצא בשטמ"ק צא, א ד"ה וכן בפירוש), במפרש ד"ה אינה פנויה וד"ה קונם. (מט, א ד"ה שלוק הביא תור"פ שני פירושים ובמפרש כפירוש בתרא, אך הפירוש שבתור"פ אינו שלם ואפשר שבפירוש השלם ציין שהעיקר כפירוש זה).

199 ישנן 3 סתירות בלבד בין דברי המפרש בחטיבה ה ובין דברי הפירוש: 1. במשנה שבדף סג, ב דברי המפרש הם היפך דברי הפירוש בשטמ"ק ד"ה אלא (וחש בזה מלקט השטמ"ק והעיר בצידו שדברי הפירוש בזה הם היפך הכתוב בעמוד=במפרש), ויש להעיר ששיתת הפירוש היא יחידאית ולא נמצא לה חבר; 2. בדף פט, א המפרש ד"ה וסימניך לא פירש כדברי הפירוש בשטמ"ק ד"ה וסימן, ויש להעיר ש"הפירוש" עצמו כתב שפירוש דחוק; 3. בדף צ, א בפירוש בשטמ"ק ד"ה אבל פירש שני פירושים והמפרש פירש באופן אחר, ומלשונו "והא דאמרינו וכו'" משמע שבא להשיג על דברי הפירוש (בדף נ, א כתב הפירוש בשטמ"ק ד"ה ה"ג דאית דגרסי נפש בהמתו וטעות הוא, ובמפרש ד"ה יודע נמצא לפנינו "יודע צדיק נפש בהמתו", אבל יתכן שגם המפרש גרס "יודע צדיק דין דלים" כמו הפירוש, אלא שתקנו המדפיסים את לשונו כדרכם בכל הש"ס להשוות את לשונות 'דיבורי המתחיל' ברש"י ללשונות הגמ').

200 המפרש דף מ, ב ד"ה ועביד פירש: "לפי שביומי ניסן רבין נוטפין על הזוחלים מחמת הגשמים, וכל נשים שבזמן הזה זבות נינהו", והם דברי ר' יצחק הלוי מוורמייזא (רש"י שבת סה, ב ד"ה וסבר). ובדפוסים שלפנינו דברי המפרש סותרים ומבולבלים, מאחר ובצד המפרש נכתבה הגהה "שהרי כל השלגין והקרח נתפשו ובואין המים דרך צינורות דהוי להו שאובין, אבל לא באין דרך צינורות אלא מאליהן שוטפין ובאין טובלים בהם כדאמר זבה ונדה וילולת טבילתן במי מקוה של מ' סאה ואפילו מי גשמים מכונסין שלא מצינו מים חיים אלא לזב בלבד שנאמר בו מים חיים, והמפרש לא פירש הכי ולא דוקא", והמדפיסים כדרכם הכניסו את ההגהה לתוך דברי המפרש עד שהיו דבריו סותרים זה לזה (אפשטיין, הע' 159). והגיש"ש חש בזה ופירש שתיבות ש"נאמר בו מים חיים" הם סוף דברי המפרש והדברים "והמפרש לא פירש הכי ולא דוקא דכל נשים בזמן הזה זבות נינהו" הם מהגליון. ונראה להוכיח כדברי אפשטיין, כי משפט כמו "והמפרש לא פירש הכי" לא שייך אלא לאחר שכתב פירוש אחר מן המפרש, וגם לאחר שהמפרש כתב "שלא מצינו מים חיים אלא לזב בלבד שנאמר בו מים חיים" מה שייך לומר "ולאו דוקא דכל נשים בזמן הזה זבות נינהו" הרי גם המפרש מודה שהן זבות אלא שכתב שרק זב צריך מים חיים ולא זבה, ועיין חידושי חת"ס כאן שהבין באופן אחר). אבל מה שהוכיח אפשטיין (עמ' 176) מכך שהמפרש (מ, א ד"ה לא ליסעור וד"ה ומנין) מפרש כפירוש ר' יעקב בר יקר (מובא ברש"י שבת יב, ב) שהרביץ תורה בוורמייזא, טעה בכך מאחר ורבי"י פעל כל ימיו במגנצא (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 243-245). אבל ראה בספרו חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 449, שאעפ"כ לא נדחית ההנחה היסודית של אפשטיין בדבר החילוק שבין ישיבת וורמייזא לישיבת מגנצא, אך יש לפקפק בעיקר ההשוואה, מאחר ובנדרים לפנינו הגירסה "לא ליסעור" היא מוחלטת וכן היא אצל כל הראשונים, וכל הנידון בדברי רש"י הוא האם בסוגיא

בחטיבה זו ישנם שלושה לעזים²⁰³.

חטיבה ו (סו, ב – עז, ב): חטיבה זו היא מתלמידי ר' יצחק ברבי יהודה, ראש ישיבת מגנצא²⁰⁴.

ה. אודות ה"פירוש" המובא בשטה מקובצת

לעומת "המפרש" שהוא אוסף פירושים אשכנזיים שהתקבצו לאכסניה אחת, פירוש קדמון אחר אשר יש שיחשבוהו לרש"י נתפזר לכמה אכסניות כדלהלן:

- א. בעל שטה מקובצת מביא לאורך המסכת פירוש המכונה בפיו בקצרה "הפירוש"²⁰⁵.
- ב. ר' בצלאל אשכנזי בהגהותיו לנדרים²⁰⁶ מעתיק את הפירוש הזה בשלמותו לדפים ב, א – ד, ב, ומייחסו כפירוש רש"י האמיתי.
- ג. ר' יעקב פייתוסי מביא בספרו ברית יעקב²⁰⁷ קטעים מתוך "פירוש ישן" לנדרים, אשר מהשוואה ל"פירוש" המובא בשטמ"ק ובהגהות רב"א עולה כי מדובר באותו הפירוש.
- ד. שריד נוסף מפירוש זה נמצא בפירוש שעשוי דוגמת פירוש רש"י להלכות לנדרים מיוחסות לרי"ף²⁰⁸, ששרד בכתב יד²⁰⁹ ונדפס בימינו²¹⁰ בייחוס מוטעה לרבנו פרץ²¹¹. מבחינת ליקוט זה עולה כי הוא מיוסד על הפירוש שעמד לפני בעל שטה מקובצת

בשבת יש לגרוס "סועד" או "סוער" (ראה גם רעק"א בגליון הש"ס נדרים).

201 ראה בהערה הקודמת. ובדף לט, ב ד"ה כעשוריתא הביא דברי "תלמוד ירושלמי", וברש"י גיטין לו, א: "ומצאתי בתלמידי רבינו יצחק הלוי שכתוב במסכת גיטין בירושלמי" וכו' (אפשטיין, הערה 162).

202 מח, ב ד"ה כיפי דכיתאנא כתב המפרש "שהיה גזול אניצי פשתן ואית דאמרי שהיה משמט עצמו מללמוד תורה והיה עוסק באניצי פשתן", ובערוך ערך 'כיפי' ב הביא פירוש ת"ח ממגנצא: "שהיה כל עסקו לקנות פשתן והיה שומט ומוציא ממנו מקצת ומוכר הנשאר בקרן שבידו והיה עוסק בכל ולא היה עוסק בתורה, לשון אחר אמר לן ר' שהיה גזול וחוטף פשתן מבנ"א ומוכרו, וקמייטא עיקר". וה'לשון אחר' שכתבו הת"ח ממגנצא הוא הפירוש הראשון במפרש (שהוא הפירוש היחיד בפירוש בתוס' ר"פ), ודברי הפירוש הראשון שהוא עיקר לדעת חכמי מגנצא, הם בעיקרם כדברי "האית דאמרי" שהביא המפרש, אך שונים ממנו בפירוש "שמיט" – האם ששומט עצמו מן התורה או שהיה שומט את הפשתן, וראה עוד הע' 204.

203 מא, ב ד"ה תורייקי (אוצר לעזי רש"י 1194); שם ד"ה בורדס (אוצר לעזי רש"י, 1195); סא, ב ד"ה אמר עד בטעות שירטי"ט וצ"ל שארטי"ט באל"ף (אוצר לעזי רש"י, 1205). ומה שכתב שהיו"ד נמצאת בכל המקורות אינו נכון, והמקור היחיד ללעז זה הוא הדפוסים). רצוי שמומחה לגרמנית עתיקה יבחון האם לעזים אלו מצויים גם בגרמנית או שמא רק בצרפתית.

204 עה, ב במפרש "ענין אחר מפי רבי ומה אדם שאין וכו'", והרא"ש עז, א סד"ה אמרי רבנן ותוספות כת"י עז, א סד"ה וא"י ס"ל הביאו גירסה זו בשם ר' יצחק ברבי יהודה. מכאן ראייה לאמור (בניתוח חטיבה ה לעיל) שה"פירוש" אינו מפירוש מגנצא, כי בפירוש בשטמ"ק הביא גרסה זו בסתמא ואחריה כתב "פירוש אחר גרס המורה" והוא הפירוש הראשון שכתב המפרש בד"ה ת"ש וד"ה אין מציל, והגרסה השלישית שכתב הפירוש בתור והכי כתיב בספרים וכו' היא גירסת המפרש בד"ה אדם שאין מעלה וד"ה אינו דין, וחסרה לפני דיבורים אלו במפרש לשון "ל"א או כיוצא בה.

205 ובדף ז, א ד"ה פיסקא "ובפירוש הארוך פירש בפ"י", והוא "הפירוש" סתמא (וכן הוא בפירוש ישן בברית יעקב ב, א ובתוס' ר"פ), ונראה שהיא ט"ס וצ"ל "ובפירוש הערוך פירש בפירוש".

206 ראה הע' 3.

207 "ליקוטי הגאונים" למסכת נדרים ונזיר בשם "יגל יעקב" המצורף לברית יעקב (ליוורנו תק"ס).

208 זהות להלכות הרי"ף המיוחסות לנדרים שנדפסו לראשונה בפרשבורג תקצ"ח ומדפוס זה הובאו בכל דפוס הש"ס, אולם ייחוס הלכות אלו לרי"ף מוטעה, והרי"ף לא כתב מעולם הלכות נדרים, כעדות הרמב"ן. ראה יד שאל סימן רל ס"ק א; מנוחת שלום (סופר), חלק ה, סימן יא; מבוא לרי"ף מהד' עזו והדר; מבוא לדק"ס השלם נדרים, עמ' 34.

209 כת"י בית הספרים בירושלים מס' 621, בכתובת יד אשכנזית מהמאה הי"ד, מכיל את הלכות הרי"ף עם רש"י ותוספות לסדר נזיקין ולמסכתות נדרים ברכות תענית מגילה ר"ה ויומא. רש"י ותוספות נכתבו מסביב לגוף החיבור של האלפס, רש"י מצד החיצוני, ותוספות מצד הפנימי (ראה במבוא לדק"ס השלם, נדרים, עמ' 33-34). ויש לציין שכת"י זה נמצא במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית בירושלים.

210 קובץ ראשונים מסכת נדרים, ירושלים תשמ"ט. המוציא לאור ייחס את הפירוש כתוספות רבנו פרץ ואת הליקוט בתבנית תוס' לתלמידי רבנו פרץ, בלא סיבה ממשית (וממנו נדפס בסדרת תוס' רבנו פרץ, ירושלים תשנ"ו, וכן בספר תורת ראשי הישיבות – נדרים בעריכת ר' הלל מן). בהוצאה זו נפלה טעות חמורה ומדף מה, ב (תחילת פרק ה) הוחלפו הפירושים ונדפסו זה בשם זה, והדברים מגיעים עד לסתירות פנימיות (כגון: סה, א ציין "תוס' רבנו פרץ" לעיין מ"ש לעיל בפ"ק [ז, ב] גבי נידהו בפניו, ושם הוא ב"תלמידי רבנו פרץ"). גם בדף ט, א – יא, א הוחלפו חלק מן הפירושים והחידושים באופן שהחידושים נמצאים ב"תוספות רבנו פרץ" (דף י, א מד"ה קונם עד תיבות "מיסוד רבינו פרץ" שייך לחידושים), והפירושים נמצאים ב"תלמידי רבנו פרץ" (מדף י, א ד"ה הרי אלו עד דף יא, א ד"ה סברוה עד תיבות "כתב רב אלפס בתשובה", ראה שטמ"ק י, א ד"ה רבי יוחנן ושם עמוד ב, כתוב בפירוש וכו'), כן כתבתבי במאמרי מסביר ושוב ראיתי שבכתב יד הוא כתיבנו ובעמוד אחד התבלבל המהדיר בין הטורים, מלבד זאת בדף ט, א ד"ה האומר כנדר רשעים הועתק כבר בכתב היד קטע מתוך תוס' ר"פ כנראה משום עומס יתר בטור השני

כתיבנו נדפס הפירוש בקובץ מפרשים "כלילת יופי" (שם נותרו רק החלפות מעטות שלא תיקנו: 1. החלפות בדפים ט, א – יא, א; 2. "תלמידי ר"פ" לט, א שייך ל"פירוש רבנו פרץ" [ראה ב"פירוש" שבשטמ"ק שם ד"ה גמ' וד"ה על] וכן מאב, ד"ה מן התמחו השני [והוא סותר לדיבור הקודם] שייך ל"פירוש רבנו פרץ" [אמנם ראה ב"פירוש" שבשטמ"ק שם ד"ה וכתב באופ"א וצ"ע] ושני קטעים אלו נמצאים בכת"י במקום אחד בפנ"ע וניכר ששייכים ל"פירוש" כי הם בצד החיצוני של הרי"ף; 3. "פירוש רבנו פרץ" נח, ב מד"ה ליטרא מעשר, הוא מ"תלמידי ר"פ" (שכתב "וקצת קשה וכו' ומצאתי בפרישה אחרת וכו' עכ"ל המורה"), אך גם בהוצאה זו נמשכו אחרי זיהוי המוטעה של המו"ל הראשון (ראה בהע' הבאה). להלן יובאו דברי הפירוש על פי הוצאת "כלילת יופי", ועל אף שמן הדין שמותיהם הם "פירוש קדמון המיוחס לרש"י" ו"שטה מקובצת אשכנזית" או "ליקוט

ור' בצלאל אשכנזי, וכל הפירושים שהביאו בשם הפירוש על נושאים שהובאו בהלכות הנ"ל נמצאו בפירוש זה, נמצא השריד משלים את הפירוש בכל דברי הגמרא שהובאו בהלכות אלו, ונמצאו השטמ"ק רב"א ובעל ברית יעקב משלימים את דברי הפירוש בדברי הגמרא שלא הובאו בהן.

מלקט פירוש זה היה חכם אשכנזי²¹² מלפני כשש מאות שנה²¹³, שהיה ת"ח ולא נמנע מלחלוק על רבנו פרץ²¹⁴ ועל "הפירוש הקדמון"²¹⁵, וגם הוסיף הערות רבות לדברי הראשונים שליט. סגנונו של המלקט הוא לקצר, לתמצת, לעבד ולהבהיר את לשונות הקדמונים²¹⁶, לעומת העתקתו המילולית של ה"פירוש" בשטמ"ק ובידי רב"א ור' יעקב פייתוס, ומדרכו להביא רק פירוש אחד ולא את שני הפירושים שהובאו אצל המעתיקים האחרים של הפירוש²¹⁷.

נסיונות לזהיר המלקט ראה במאמרי על התוס' נדרים, וכעת הוכיח ר' יצחק שלמה סופר שליט"א שהמלקט הוא ר' שמואל משליצטט מחבר 'מרדכי קטן' ו'הגהות מרדכי' שבסוף המדרכי ברוב המסכתות, והוא גם חיבר את 'הרי"ף' לנדרים שסביבו נמצא החיבור הנ"ל.

המלקט הביא מפירושי ה"פירוש" גם בליקוט הראשונים בתבנית תוס' שכתב²¹⁸ באותו הקובץ. שלוש פעמים נמצאת בדבריו הלשון "מצאתי בפרישה אחרת"²¹⁹, ובאחד מן המקומות לשונה זהה לדברי ה"פירוש ישן" שהובא בברית יעקב²²⁰. לשון "מצאתי"²²¹ שבליקוט זה גם היא מכוונת ל"פירוש"²²².

יחוס הפירוש לרש"י

מבדיקת הפירוש והדברים שכתבו עליו מעתיקיו, אודות יחוסו לרש"י, עולים הנתונים הבאים שאינם מותירים מקום לספק כי הפירוש אינו לרש"י [כונתי – כאן ולהלן – לפירוש הקדמון שהיה מיוחס לרש"י ע"י חלק מהראשונים שהבאתי בהרחבה בפרק ב, אף שכבר הוכחתי לעיל סוף פרק ב שרש"י עצמו לא חיבר פירוש לנדרים].
א. כאמור, ר' בצלאל אשכנזי בהגהותיו לנדרים כתב כי ה"פירוש" הוא פירוש רש"י האמיתי לנדרים. לעומת זאת, בשטה

ראשונים, מ"מ במאמר זה נקראו בשמותיהם הנפוצים.

211 ראה בהע' הקודמת. שורש טעות זו נבע מהחלפת הפירושים שנפלה בידי המהדיר, אשר בשלה נמצאו בתוך הפירוש דברים החתומים מהר"פ, ולא חש שבשני מקומות העיר המלקט (נג, א סד"ה שלא נתכוון; ס, א סד"ה יום אחד): "עד כאן לשון המורה, ובשיטת מהר"פ פירש בענין אחר".

212 מלבד כתיבתו האשכנזית של הפירוש, הרי שכל החיבורים מהם לוקט הפירוש בתבנית תוס' (המכונה תוס' תלמידי ר"פ) הם מחכמי אשכנז. ואף את דברי הרמב"ן העתיק מתוך פסקי הרא"ש: ז, א ד"ה דאם – ברא"ש סימן ה; כו, א ד"ה רבא – ברא"ש סימן ח; מו, א ד"ה כופין – ברא"ש סימן א; סה, א ד"ה כתולה – ברא"ש סימן ג; סו, א ד"ה אמר – ברא"ש סימן ה. בכמה מקומות אף העתיק את הרא"ש כלשונו: לו, א ד"ה על; מח, ב ד"ה ורב; עד, א ד"ה רבי עקיבא ("הרמב"ן כתב זה לשונו הלכה כר"ע דהא קאי בן עזאי כוותיה", וברמב"ן לפנינו ליתא "דהא קאי בן עזאי כוותיה", והיא לשון הרא"ש סימן ו-ז וסיים "הרמב"ן ז"ל"); פא, ב ד"ה מאן; פב, א ("כתב הרמב"ן וכו'", אבל מתיבות "ואע"ג דאיכא וכו'" הם דברי הרא"ש).

213 בכתב היד יש שטר מכירה משנת רל"ד, והאחרון הנזכר בחידושים הוא ר' מרדכי ב"ר הלל, בעל 'המרדכי', שחי בריש האלף השישי. כה"י אינו אוטוגרף ויש בו שגיאות העתקה ושרובי הגהות (ראה הע' 45 והע' 215).

214 תלמידי ר"פ כז, ב ד"ה שאני הכא: "ע"כ שיטת ר"ת משיטת הר"ף ומיהו נ"ל דלחירוק שני שפירש ר"ת וכו' אין צ"ל כן ודוק"; סט, ב ד"ה יש שאלה: "עכ"ל שיטת מהר"ף וקשיא לי וכו' ומצאתי בפרישה וכו' ופירוש זה טוב וישר ונוח למבין"; תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון "ובשיטת הר"ף פירש בע"א ולא נראה לי".

215 תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון: "כך פירש המורה ולשיטתו קשה לשון אף וכו'"; תלמידי ר"פ פט, ב ד"ה תיסר הנאת: "ועוד מצאתי וכו' (ראה שטמ"ק צ, א) ודוחק"; ע, ב ד"ה מבנעוריה מכריע בין הגרסאות שהביא הפירוש. מדרכו לכתוב "ע"כ לשון המורה" לפני שמעיר על דבריו – תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון; ס, ב ד"ה יום אחד (ז, א: "עד שיאמר מודר אני לך וכו' אבל מודרני גרידא לגמרי משמע וכו' וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים ע"כ לשון המורה", ונראה ברור שצ"ל: "ע"כ לשון המורה וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים", וכונת המלקט להעיר שאמנם כך פירש המורה [=הפירוש] את דברי הגמ', אך צ"ע בלשון ההלכות המיוחסות לר"ף [שהם ה"פנים" של כתי' זה] עליהן לוקט הפירוש שם כתב "ומיירי דאמר מודר אני לך מאכילה או מהנאה אבל בסתם [=כשאמר "מודרני לך" סתמא] הוי ידים שאינם מוכיחות", וא"כ לכאורה אינו כדברי הפירוש שכתב ש"מודרני לך" רק הוא אסור.

216 סה, א כתב הפירוש בשטמ"ק "ומפרש באגדה", ובליקוט "ומפרש בסדר עולם"; כה, א ד"ה לא הביא הפירוש (בשטמ"ק דפו"ר) גרסת בעג"ג (ספר 'בשר על גבי גחלים'), ובתר"פ שם "תוספתא" (אך לא נמצא בתוספתא וכעין זה יש בריקרא רבה פרשה ו, ג); י, ב כתב בפירוש בשטמ"ק "ולדין לא נהירא האי אף דקא כתב במשנה טבריינית ואין לשנותו", ובתלמידי ר"פ הנוסח ברור יותר "וקצת קשה לשון זה ומ"מ אין לשנותו"; נ, א ד"ה מדינא לשון הפירוש בשטמ"ק: "זוה וזה", ובתוס' ר"פ בלשון תלמודית: "ואידי ואידי".

217 כא, ב בפירוש בשטמ"ק ד"ה בעית נדר הביא שני פירושים, ובתוס' ר"פ הביא רק את הפירוש השני; כג, א ד"ה אוכלא דקצרי בתוס' ר"פ כפירוש ראשון שבפירוש בשטמ"ק; ס, ב כתב כפירוש ראשון של הפירוש, ולא כפירוש "אית דמפרשי" שהובא בשטמ"ק ד"ה אמר רבינא.

218 ראה הע' 209-210.

219 תלמידי ר"פ נד, ב ד"ה קרביים; תוס' ר"פ נח, ב ד"ה ליטרא מעשר (שייך לתלמידי ר"פ וכדלעיל, הע' 210); תלמידי ר"פ סט, ב ד"ה וקשיא ליה.

220 נח, ב הנ"ל, וכן סיים שם: "עכ"ל המורה", כדרכו בליקוט ה"פירוש" (ראה הע' 215); תלמידי ר"פ לח, ב ד"ה בציר; ס, ב ד"ה כתב "ודלא כפירוש המפור", וצ"ל "המורה" והדברים ברבנו פרץ שם (אבל "לשון המורה" עה, א היא ט"ס וצ"ל "לשון הקונטרס", וכדלעיל הע' 45).

221 סד, ב ד"ה וחכמים אוסרין; פט, ב ד"ה תיסר הנאת (ואולי גם מו, ב ד"ה הלכה כמותו ולא יותר" אך יתכן שכן כתב בתוס' הר"פ שכן הוא בפסקי תוספות אות עב בשם ר"ח).

222 כפי שנראה בהשוואה לפירוש בשטמ"ק בשני המקומות.

מקובצת למסכת כתובות²²³ - שיחוסה לרב"א אינו מוטל בספק - מעתיק רב"א מפירוש זה בכינוי "ויש מי שפירש וז"ל שיטתו לנדרים" וכו', הרי שאינו מייחסו לרש"י, ולעומת זאת הוא מייחס שם את המפרש לרש"י²²⁴. גם ר' יעקב פייתוסי מכנה את פירוש זה בשם "פירוש ישן", ומעיד כי נמצאו בגליון גמ' נדרים²²⁵, אשר היא גמרתו של רב"א²²⁶ עם הגהותיו לנדרים ממהדורא קמא²²⁷. גם בשטמ"ק לנדרים²²⁸ הוא מכונה בשם "הפירוש", או "הפירוש על דרך רש"י"²²⁹.

ונראה ליישב את הסתירה בדעת רב"א על אודות הפירוש, במשנה ראשונה, משנה שניה ומשנה אחרונה. במשנה ראשונה סבר רב"א כי "המפרש" הוא מפירש"י, ולכן ייחס את הפירוש שבכתב היד שברשותו בסתמא "הפירוש", ודעתו זו השתקפה בשטמ"ק כתובות ובהעתקת הגהותיו ממהדורא קמא שנעתקו בספר ברית יעקב. במשנה שניה התברר לרב"א כי המפרש אינו לרש"י, ועל כן נקט כי הפירוש בכתב יד שבידו הוא פירוש רש"י, ודעתו זו השתמרה בהגהותיו לנדרים. במשנה אחרונה ראה רב"א כי הפירוש אינו תואם לפירוש רש"י, ולכן שנה לתלמידו (מחבר השטמ"ק לנדרים) תחילה שוב כמשנה ראשונה (וכך יחס במחצית הראשונה של שטמ"ק נדרים את המפרש לרש"י²³⁰), ולאחר מכן שנה כי שני הפירושים אינם לרש"י (ודעתו זו השתקפה במחצית השניה של השטה מקובצת לנדרים)²³¹.

לסיכום, נראה שבמשנה אחרונה סבר רב"א כי הן המפרש והן הפירוש אינם לרש"י.

ב. המלקט האשכנזי – ר' שמואל משליצטט – של ה"פירוש" על ההלכות המיוחדות לרש"י כינה את הפירוש בשם "פרישה אחרת", כדלעיל, ומכאן שלפניו לא היה הפירוש מיוחס לרש"י.

ג. סגנון הפירוש רחוק מסגנונו הרגיל של רש"י²³². הוא משתמש תדיר בביטויים שאינם מצויים בפירושי רש"י²³³.

ד. הפירוש אינו מתאים לדברים שהביאו הראשונים בשם רש"י²³⁴, ודברים שהביאו הראשונים בשם רש"י אינם בפירוש דין²³⁵.

223 נט, א (מהד' מוסד הרב קוק, עמ' תקלז סד"ה קונם).

224 כתובות מח, ב (אות יא-יב) הביא את לשון המפרש נדרים פט, א ד"ה לאיתויי מסר דע דבפרק ואלו נדרים תנן וכו' ופירש רש"י וכו', וסיים "והיינו מה שפירש [= רש"י] בשמעתי".

225 ברית יעקב קיג, א: "ליקוטי הגאונים זצוק"ל שמ"כ [=שמצאתי כתובים] בגליון מס' נדרים. ר"י פייתוסי העתיק את "יגל יעקב" מתוך כתי' ספרדי עתיק אשר כותבו הוא שילקט מגליון מס' נדרים, וכתב היד עדיין מצוי בדינו (מבוא לדק"ס השלם עמ' 38-39) ובו כל ההגהות וליקוטי הגאונים לנדרים ונזיר שהדפיס ר' יעקב פייתוסי שם, וגם את הכותרת "ליקוטי הגאונים שמ"כ בגליון מסכת נדרים" העתיק ר"פ מהכת"י (כמו כן נמצא בכת"י זה ספר שערי צדק לרלב"ג שהדפיס ר"י פייתוסי שם). כתב יד זה היה בבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי ובעל מלאכת שלמה העתיק ממנו בפירוש למשנת נדרים (פרק א, משנה א) ד"ה ר"ע: "ומצאתי בכתב יד דיש מפרשים". והוא ה"פירוש ישן" המובא בברית יעקב ב, א (ולקוח מהפירוש בדף ז, א).

226 כל חידושי הראשונים בברית יעקב עד ד, ב נמצאים מלה במלה בהגהות רב"א העתקת רש"י עדני (באותו מיקום, כגון רא"ם על ר"ן וכדומה). הציונים בדף ג, ב ד"ה הניחא; ד, ב ד"ה ועוד אסור; כא, ב ונה, א "עיינ תוס' ב...", נמצאים כולם בהגהות רב"א, וגם "נ"א" בברית יעקב ב, ב רש"י ד"ה הלן; לד, א רש"י ד"ה שלא למד, הם בהגהות רב"א. וראה עוד: אפשטיין עמ' 89A.

227 יש לזה כמה הוכחות, ובמק"א אאריך בזה בס"ד.

228 אף שיצאו עוררין על יחוס שטמ"ק נדרים לרב"א, מ"מ מוסכם שהתחבר בבית מדרשו.

229 ג, ב; כא, ב.

230 עד דף ל בערך, ומשם ואילך "כבעמוד" (לה, ב ד"ה שכך; נט, א ד"ה והרי תרומה; ס, ב ד"ה כי איצטריך; סג, ב ד"ה אבל וד"ה אלא; סט, א ד"ה בעי רבא; עט, א ד"ה יודע).

231 יש להעיר כי בכת"י שלפני רב"א יוחסו לרש"י עוד חיבורים שאינם לו, והם: מהדורה קמא של רש"י לכתובות, ומהדורא קמא של רש"י ליבמות (ראה נספח א, סעיפים מג-מד. תוס' הרא"ש שהביא רב"א בשטה מקובצת לסוטה אינם אלא תוספות איברא, וראה עוד: מ' הרשלה, מבוא לחידושי הריטב"א ברכות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11; ר"א ליכטנשטיין, מבוא לתוס' הרא"ש חולין, ירושלים תשס"ב, עמ' 6, ולקמן הע' 337).

232 אפשטיין עמ' 183; מבוא להגהות והשלמות מכת"י.

233 לשונות "המורה בשם רבו" ו"המורה מפי דב"ש" אינם רגילים בפי רש"י, וגם השימוש בדברי "המורה" אינו מצוי בפירושי רש"י כי אם לעתים רחוקות.

234 מבדיקה מדגמית שערכתי בדפים ב, א – ח, ב מצאתי 5 סתירות: 1. במאירי בריש מסכתין (עמ' ה) כתב בשם רש"י שיעקר נדר הוא בלשון קרבן ולא מהני אומר "ככר זה אסור" אלא מדין ידות, ובהגהות רב"א ד, א ד"ה ה"ז אסור כתב בשם רש"י שיעקר נדר לא הוי אלא באמר "מודרני הימן שלא תאכל מנכסי", הרי שאף בלא לשון קרבן הוי עיקר הנדר; 2. הרי"ץ בשטמ"ק ג, א ד"ה וכתב, כתב בשם רש"י דקרא איצטריך אף לכינויו, וברש"י שבהגהות רב"א שם ד"ה לעשות "הא דקאמר לעשות כינוי נזירות הנזירות לאו מקרא נפקא דממילא ידענא"; 3. ראמ"ה ה, א ד"ה מודרני לך כתב שלפי מה שנמצא בפירוש רש"י נראה שאינו גורס "מודרני לך שניהם אסורין", ובפירוש בתר"פ ז, א גריס ומפרש לה; 4. ראמ"ה ו, ב ד"ה חזי כתב בשם רש"י "כלומר לא כיון לקדשה ולדבר אחר כיון", ובפירוש בשטמ"ק סוד"ה יש יד: "או דילמא ה"ק לה ואת חזאי דאנא מקדישנא לה"; 5. ראמ"ה ח, א: "ה"ג ר' שלמה והוא דמתנו הילכתא, כלומר שהם חכמים כ"כ שמלמדים הלכות לאחרים", ובפירוש בתר"פ "דתנו – גמרא: מתנו – משנה ולא גמרא".

235 דוגמאות מדפים ב, א – ח, ב: 1. מאירי ג, א (עמ' יט) הביא פירוש רש"י (וגם מ"ש שם וה"ה לדעתם וכו' הכל מפירוש רש"י ע"ש), ואינו ברש"י שבהגהות רב"א; 2. הרי"ץ בשטמ"ק ג, א ד"ה וקשה הביא מרש"י ואינו ברש"י בהגהות רב"א; 3. הרי"ץ בשטמ"ק ד, ב ד"ה וקמ"ל "כהדא דאמר ריב"ח וכו' כך היא גירסת הספרים וכן נראה גירסת רש"י ז"ל", ובפירוש בשטמ"ק שם סוד"ה וזה כתב במפורש כגוסה זו; 4. הרמב"ן בשבועות כ, ב וראמ"ה בנדרים ח, א בד"ה והלא מושבע הביאו מרש"י, ואינו בפירוש בשטמ"ק ח, א ד"ה מנין; 5. ראמ"ה ח, ב מד"ה לחרטת אשתו עד סוף ד"ה

אף שהפירוש אינו פירוש רש"י, אפשר לשער שהיה בזמנו של רש"י, מכך ש"המורה" שלו היה גם מורו של רש"י²³⁶. וכמו חטיבה ה במפרש המיוסדת על הפירוש²³⁷, גם הוא התחבר בישיבת וורמייזא ולא במגנצא²³⁸.

מקורותיו של הפירוש והביטויים המיוחדים לו

מקורותיו המפורשים של הפירוש הם: "משנה טבריינית"²³⁹, ספר "בשר על גבי גחלים"²⁴⁰, "המורה"²⁴¹, "המורה בשם רבו"²⁴², "מורי"²⁴³, "דב"ש"²⁴⁴, "אגדה"²⁴⁵, ספר הערוך²⁴⁶. ביטויים מיוחדים לו²⁴⁷: אית דאמרי, אית דמפרשי, אית דגרסי²⁴⁸, פירוש אחר²⁴⁹, ענין אחר²⁵⁰, ולא מפי המורה²⁵¹ השיבו בני הישיבה²⁵², חזר המורה ופירש²⁵³ אית דמפרשי וכו' ולא מן השם הוא²⁵⁴, ואית דמפרשי וכו' ושניהם מן השם²⁵⁵, ואי קשיא²⁵⁶, ואם תאמר²⁵⁷. ואם נפשך לומר²⁵⁸. מצויים בפירוש ציוני מקורות²⁵⁹, ונראה שהמחבר כתב גליונות ובהם פירושים חדשים²⁶⁰.

ו. על אודות פירוש רש"י כת"י

בשנים האחרונות נדפסו שרידי כתבי יד מפירוש לנדרים המיוחס בכת"י מן הגניזה הקהירית כ"פירוש מסכת נדרים ונזירות לרבנו

וש"מ דהיכא העתיק באריכות את לשון רש"י, ואינו לשון הפירוש בתר"פ. [בדף סט,א לגבי שאלה בהיפר יש קצת הקבלה לשונית בין רש"י שברא"מ לפירוש בשיטמ"ק].

236 כתב בפירוש בשטמ"ק כה, א: "ארוותא כמו ארוות סוסים וכו' ובשבועות שנה לנו המורה אית דגרסי ארידתא חבילות של תבן", וברש"י שבועות כט, ב ד"ה דאחזיק תליסר ארוותא: "מלא שלוש עשרה ארוות סוסים וכו' לישנא אחרינא גרסינן ארידתא חבילות", ובודאי שמע רש"י זאת ממורו (אפשטיין עמ' 173). והפירוש אינו מתלמידי רש"י (כדעת צומבר, עמ' 3-5), שמדרסם לקרוא לרש"י 'רבי' או 'מורי' ולא 'המורה', וכן נראה מריבוי המחלוקות בינו ובין רש"י (אפשטיין, הע' 145; ראה עוד להלן הע' 407).

237 ראה סביב הע' 193-202.

238 בפירוש בתר"פ מח, ב ד"ה שמיט כיפי לא פירש כחכמי מגנצא המובאים בערוך ערך 'כיפי' ב. בכמה מקומות מתאים "הפירוש" לפירושי ר' יצחק בר יהודה: 1. שטמ"ק ו, ב ד"ה מכלל ובפירוש שם ד"ה אגיא; 2. תוס' הרא"ש יט, ב ד"ה ועל ספיקו, הפירוש בשטמ"ק שם ד"ה אמר ליה; 3. תוס' כ, א ד"ה וחכמים, בפירוש בתר"פ ד"ה פתח וד"ה כדי. תוס' כת"י עו, א ד"ה ואי ס"ל (וברא"ש ד"ה ואמרי) הביא את גרסת ר' יצחק ב"ר יהודה, והיא הגרסה הראשונה שהביא הפירוש בשטמ"ק שם ד"ה אמרו לו. אך ר' יצחק ב"ר יהודה אינו בעל הפירוש, שהרי נזכר בפירוש בעל הערוך שחי בתקופת ר' יצחק ב"ר יהודה, וכן את "המורה בשם דב"ש", שהיה בדור רבותיו של רש"י (ראה בסמוך להע' 191).

239 שטמ"ק י, ב ד"ה וז"ל; שטמ"ק טו, ב ד"ה וז"ל (והיא גרסת הרמב"ם בפיה"מ); שטמ"ק עה, א ד"ה ה"ג. [וע"ע ברש"י שבועות לה, א ד"ה יככה: "כן כתוב ונקוד בסדר משנה מוגהת ודוקנית", ושמא כונתו למשנה טבריינית זו].

240 שטמ"ק דפו"ר כה, א ד"ה לא לאפוקי: "ובבע"ג גריס קניא דשולשילתא" (אפשטיין עמ' 175, ולא כפי שהגיהו בדפוס א': "בבעל הלכות גדולות").

241 שטמ"ק יג, א ד"ה ה"ג מני; יט, א ד"ה דאילו; מג, א ד"ה א"ל ועוד. בתוס' ר"פ ותלמידי ר"פ לא נזכר המורה אלא בדף י, ב (בתלמידי ר"פ) ד"ה לא אמר כלום. בברית יעקב מוזכר "המורה" בדף נד, א.

242 רש"י כת"י שבהגהות רב"א ג, ב ד"ה מלמד ("בשם" המורה "שלא" בשם רבו); שטמ"ק יז, א ד"ה גמרא; כג, א ד"ה כתב (ראה הע' 187) ועוד.

243 יג, א ד"ה גמרא, עה, ב ד"ה אמרו.

244 שטמ"ק כא, ב ד"ה בעית נדר: "לשון דב"ש"; שטמ"ק כו, ב ד"ה בצל הכופרי: "המורה בשם דב"ש"; שטמ"ק צא, א ד"ה וכן: "המורה מפי דב"ש".

245 שטמ"ק סה, א ד"ה ומפרש באגדה; לח, א ד"ה והלוחות: "ואשכחן במילי דאגדתא".

246 בפירוש ר"פ סו, ב ד"ה בני אלמנה.

247 ראה אפשטיין עמ' 171, שסגנון ביטויים אלו מצויים גם במפרש נזיר, ושניהם מבית מדרש אחד והוא בית המדרש בוורמייזא. וראה בסוף הע' 200.

248 כה, א; כת, ב; ל, ב; לב, א; מח, א; סג, ב; עט, ב (ציוני הערה זו בלבד לפי שטמ"ק דפו"ר ברלין תר"ך).

249 שטמ"ק עה, א ד"ה אמרו לו.

250 שטמ"ק לה, ב ד"ה שכן; ס, ב ד"ה כי.

251 שטמ"ק ס, ב ד"ה כי איצטריך; תלמידי ר"פ י, ב ד"ה תניא רשב"ג.

252 שטמ"ק יט, ב ד"ה א"ל.

253 שטמ"ק שם (וכיוצא בו במפרש נזיר יד, ב).

254 שטמ"ק יג, א ד"ה מאן.

255 שטמ"ק ותר"פ כב, ב ד"ה חוץ מן האומר.

256 שטמ"ק ד, ב ד"ה וזה.

257 שטמ"ק ד"ה חטאת וד"ה הרי.

258 שטמ"ק סד, ב ד"ה ונעשה סופר (אפשטיין [עמ' 171] ציין שיש בשטמ"ק דפוס ברלין ה, ב "ואם נפש אדם לומר והא וכו' ההוא וכו'" ולא מצאתי), וכיוצא במפרש נזיר ה, א.

259 להלן דוגמאות מרש"י כת"י שהעתיק רב"א בהגהותיו: ב, ב ד"ה הנך תרתי; ג, א ד"ה הניחא למ"ד וד"ה אלא; ד, א ד"ה אלא וד"ה ולא מיבעי.

260 שטמ"ק מה, ב ד"ה אמרו לו: "והכי כתיב בספרים וכו' ולא סבירא ליה למורי בכי האי לישנא וכו' ומשו"ה לא מצית לפרושי אלא כדפרישית בפנים"; סט, א ד"ה שמע אביה: "ולשון שבפנים עיקר"; צא, ב: "הכי גרס המורה מפי דב"ש כיון דלא סגיא וכו' וכלשון שבפנים נמי גריס המורה" [גם המפרש לנזיר שבגמרות כתב גליונות, ראה אפשטיין עמ' 159].

שלמה צרפתי זצ"ל²⁶¹.

בפרק אחרון זה נבקש לבחון פירוש זה והאם יתכן שהוא פירושו האבוד של רש"י למסכת נדרים. ואלו הנתונים העולים מבדיקת הפירוש:

1. נמצא כי ר' יוסף קארו בכללי הגמרא²⁶² הביא דברים מפירוש רש"י לנדרים²⁶³ שלא נמצאו במפרש, ונמצאו בפירוש כת"י זה²⁶⁴. נראה אם כן שיחס פירוש זה לרש"י²⁶⁵.
2. פירוש זה חלוק על דברים שהביאו המאירי²⁶⁶, רי"ף²⁶⁷, ראמ"ה²⁶⁸ ורמב"ן²⁶⁹ בשם רש"י.
3. פירוש זה דומה מאד ל"פירוש" לנדרים, וברוב המקומות תוכן שני הפירושים זהה ויש ביניהם קירבה לשונית²⁷⁰. פירוש זה מקצר בדבריו יחסית ל"פירוש"²⁷¹, ויש שהביא את הפירוש הראשון משנים שהביא ה"פירוש"²⁷². מתוך זה נראה שפירוש אחד מיוסד על חברו, וקשה להכריע איזה מהם קודם²⁷³. מאחר והם פירושים דומים אפשר גם שהבית יוסף שהובא לעיל כיוון ל"פירוש"²⁷⁴ ולא לרש"י מכת"י זה.

פירושים אשכנזיים קדומים לנדרים

לסיום יובאו כאן הידיעות שיש בידינו על הפירושים האשכנזיים הקדומים למסכת נדרים: תוס' ר"י שירליאון שהדפיס רי"ן אפשטיין בנספח לפי הריב"ן לכתובות עמ' 174, מזכיר 'הפירוש' כאן ואינו במפרש שם; תוס' ישנים²⁷⁵ מביא דבר אחד²⁷⁶ בשם "פירוש לותר"²⁷⁷; ראמ"ה מביא מפירוש אשכנזי קדום שהשלימו ממנו הסופרים עמוד אחד שהיה חסר בפירוש רש"י²⁷⁸;

261 קטע גניזה בספריה הבריטית מספר OR 5558 K.IOI.46A, דף אחד המכיל פירוש לדף הראשון של נדרים, ובתחלתו "פירוש מסכת נדרים ונזירות לרבנו שלמה צרפתי זצ"ל", נדפס ע"י אפשטיין בסוף ספרו 'פירוש רבינו יהודה בן נתן' עמ' 181. ועוד קטעים מכתב יד זה שהתגלו בתוך כריכות ספרים, ונדפסו בשם "רש"י כת"י ע"י הרב אביגדור אריאלי, בתוך "לקט ראשונים" בקובץ מפרשים "יריד הספרים", ירושלים תשס"ג. שרדו פירוש המשנה ב, א; ב, ב בתחלתו; ה, ב מ"אמר רבא מתני' קשיתה" עד ז, א "יש יד לבית הכסא"; ח, א מ"האומר אשכים ואשנה" עד "הא קמ"ל דאי בעי פטר נפשיה", ושם מ"אמר ליה לשמותיה שויה שליח" עד ח, ב "בעל מהו שיעשה שליח". עוד דיבור נוסף על "ופליגא אדר"ל" שבסוף עמוד זה, ומדף ט, א "דתניא טוב אשר" עד ט, ב "ופחו עלי יצרי".

262 סימן טיט, נדפסו יחד עם ספר הליכות עולם.

263 הביא רש"י לנדרים ט, א שפירש שם "אפילו תימא" כעין "איבעית אימא".

264 ט, א ד"ה אפילו תימא: "האי אפילו תימא הואי כגון איבעית אימא".

265 בכל שאר המקומות שמביא הב"י רש"י לנדרים כוונתו לדברי המפרש (ראה הע' 391), לכן אי אפשר ללמוד מדבריו מהו פירוש רש"י האמיתי לדעתו. המאירי בריש מסכתין (עמ' ה) כתב בשם רש"י דעיקר הנדר הוא בלשון קרבן, ובלא לשון קרבן לא מהני אלא מדין ידות, וברש"י כת"י ד"ה האומר לחבירו "דהיינו נדר ממש נדר שאני אוכל לך משלך", מבואר מלשונו שאף בלא לשון קרבן הוי "נדר ממש" ולא ידות. השהו לעיל, הע' 234.

267 בשטמ"ק ו, א ד"ה כתב, כתב הרי"ף שרש"י מפרש קושיית הגמ' "והא מפני שהוא יד לקרבן קתני" שמשמעות הברייתא שאף שלא אמר "עלי" הוי קרבן (כפירוש המפרש), וברש"י כת"י ד"ה והא מפני, פירש את הקושיה דמיתור לשון הברייתא "מפני שהוא יד לקרבן" משמע שבלא חיבת עלי הוי יד שאינו מוכיח. ולפירוש זה ל"ק כלל קושיית הרי"ף, ודוק.

268 ו, ב ד"ה חזי בשם רש"י: "כלומר לא כיון לקדשה ולדבר אחר כיוון", וברש"י כת"י ד"ה או דילמא: "דודאי את תהא רואה שאני מקדש לזו"; ח, ב ד"ה לחרסת העתיק לשון רש"י, ואינה לשון רש"י כת"י ד"ה בעל מהו.

269 שבועות כ, ב (וראמ"ה נדרים ח, א ד"ה והלא) בשם רש"י, ליתא ברש"י כת"י ד"ה והלא וד"ה הא קמ"ל.

270 רש"י כת"י ב, א ד"ה כינוי וד"ה וחרמים וד"ה האומר; ד, ב ד"ה מאי שנא וד"ה ליכתוב, וה"פירוש" בהגהות רב"א בשם רש"י במקומות אלו; רש"י כת"י ב, א ד"ה חוכך, ובפירוש בשטמ"ק ז, א ד"ה פיסקא (וכ"ה ב"בית יעקב" ב, א בשם הפירוש ישן לקמן ז, א); ב"פירוש" ו, א ד"ה מיתבי, וברש"י כת"י ד"ה מפני; ו, ב ב"פירוש" ד"ה יש יד לקידושין וכו' פשיטא דחברתה וכו' או דילמא וכו', וברש"י כת"י שם ד"ה פשיטא וד"ה או דילמא; שם ב"פירוש" ד"ה חדא, רש"י כת"י ד"ה חדא; ב"פירוש" בתרפ"ז, ב ד"ה לנפקותא, רש"י כת"י ד"ה אלא כגון; "פירוש" בשטמ"ק ח, א ד"ה מנין וכו' והלא אין שבועה וכו' הא קמ"ל וכו', רש"י כת"י ד"ה והלא וד"ה הא קמ"ל.

271 ב, א בפירוש שבהגהות רב"א: "והיינו דאיכא בין נדר לשבועה וכו'", וברש"י כת"י ליתא; שם בד"ה וחרמים ברש"י כת"י: "והתם נמי מפרש כינוי שבועות וכינוי נזירות", ובפירוש שבהגהות רב"א הביא את מה שמבואר לקמן; ו, ב לא הוסיף ברש"י כת"י את דברי שטמ"ק ד"ה יש: "ודיהיב לקמיתא כשיעור שתי פרוטות ועבדה לה שליח".

272 ח, ב ב"פירוש" בשטמ"ק ד"ה וש"מ הביא שני פירושים והכריע כראשון, וברש"י כת"י ד"ה ופליגא פירש כפירוש הראשון.

273 אין לומר כי פירוש כת"י זה הוא חלק אחר של חטיבה ה במפרש אשר הוכחה לעיל קרבתה ל"פירוש", מאחר ומהר"ם מינץ השתמש בחטיבה ה וייחס אותה לרש"י (ראה סביב הע' 58), והוא מביא פירוש רש"י לדף ח, ב (הובא לעיל, הע' 58), וברש"י כת"י שם ד"ה רבינא פירש באופן אחר.

274 אך אי אפשר לנו לברר זאת מאחר שאין בידינו את ה"פירוש" בשלימות, ובשטמ"ק שם לא העתיק את דברי ה"פירוש" על קטע זה.

275 י, ב; יג, א ד"ה ומשני הא דאמר.

276 שאם אמר "כקרבן לא אוכל לך" אסור דאמרינן לפיכך יהא, ולא נמצא לשהו זו חבר, וודאי שאינו המפרש חטיבה ב או ה"פירוש".

277 למשמעות המילה 'לותר', ראה: הרב י' פראגר, "תולדות קהילת מיץ", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' שלג-שלד.

278 ראה הע' 29. ואין לומר שזו השלמה מקומית בלבד שהשלים אחד הראשונים את החסר בפירוש רש"י שלפניו, שהרי ראמ"ה שם כותב שאינו יודע מהי דעת "המשלים" על תחילת הסוגיא שיש בה פירוש רש"י, ואם היתה זו השלמה לפירוש רש"י א"כ ודאי דעת המשלים כרש"י, וע"כ כמו שכתבנו שהסופר השלים מפירוש אחר שנכתב בנפרד על כל המסכת.

הרשב"א מביא הרבה פעמים²⁷⁹ ספר שהוא מכנה "פירושין"²⁸⁰ ופעם אחת (כד, ב) 'ובתוס' ובפירושי רבני צרפת ז"ל נראה שהם גורסים; בתוס' כת"י מובא במק"א²⁸¹ "פירושים קדמונים"²⁸² ולכאורה הכונה לפירושים אשכנזיים קדומים, אך יותר נראה שהוא ט"ס וצ"ל "ספרים קדמונים"²⁸³; פירוש ר' אליקים הובא ברא"ם בשטמ"ק²⁸⁴; פירוש ר' יצחק ב"ר יהודה הובא על ידי כמה ראשונים²⁸⁵; בתוספות ישנים מובא פירושי ריב"א²⁸⁶. ושם גם "מפרש אחר לא ידעתי שמו" שהביא הרדב"ז²⁸⁷ הוא פירוש אשכנזי קדום²⁸⁸.

סוף דבר

רש"י לא כתב פירוש למסכת נדרים (סוף פרק ב) אך כבר בתקופה קדומה היה פירוש פשטני קדמון מבית מדרשו של רש"י שהיה כתחליף לו ובצרפת אף היה נקרא 'קונטרס', ולפחות עשרה מרבתינו הראשונים השתמשו בו ומקצתם אף יחסוהו בטעות לרש"י עצמו (פרק ב), אך רוב הראשונים לא היה בידם פירוש זה (פרק א). פירוש יקר זה אבד במרוצת הדורות, הרחמן ישיב לנו כל אבודותינו ונקריב לפניו נדרינו ונדבותינו, אכ"ר.
כיום בידנו שלושה פירושים אחרים שיוחסו לרש"י רק מאז המאה ה"ט-ט"ז:

1. המפרש בדפוסים שכבר הוכח והוכרע שאינו לרש"י (נספח ג), המורכב משש חטיבות שונות (פרק ג) של פירושים אשכנזיים קדומים שנכתבו בדורו של רש"י ובדור רבותיו, אך אף אחת מהן אינה הפירוש הקדום הנ"ל שיוחס בידי חלק מהראשונים לרש"י, וגם פירושים אלו לא היו מיוחסים לרש"י אלא מאז תקופת הדפוס (פרק ד) [מלבד חטיבה ה (לט, א – נ, ב; ס, א – טו, ב; עז, ב – צא, א) שהיא היחידה המיוחסת לרש"י כבר חמישים שנה קודם לדפוס (הע' שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת)].
2. ה"פירוש" המובא בשטמ"ק וברית יעקב ועוד, ומיוחס לרש"י בהגהות רב"א, והוכח שאינו לרש"י, ונראה שהיה בן זמנו (פרק ה).

279 מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א, עמ' נז, סח, פג, צה, קמח, קעב, רלא, רסז, רצב, רצח (הרשימה שם בעמ' 10 אינה מדויקת). ויש להוסיף עמ' ל ד"ה וכו', שברשב"א כת"י גינצבורג 490 במקום 'פירוש' הנוסח 'פי' בפירושים.

280 מסגנון הדברים נראה שהם פירושים אשכנזיים. גם בחידושי הריטב"א למועד קטן (ב, א ד"ה ובשביעית; ו, א ד"ה ואם; כא, א ד"ה וא"ר יוחנן) הובאו "פירושים", וראה צ' הירשמן, מבוא לחידושי הריטב"א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, עמ' 4, שהם פירושי אשכנזי וצרפתי. ופירושים אלו ודאי אינם מחטיבות ב, ה, ו שבמפרש (ראה עמ' סח פג צה קעב רסז רצב רצח), ואינם מה"פירוש" (ראה עמ' רצח ובפירוש בתוס' ר"פ שם ד"ה ר"מ וד"ה ליהוי), ויתכן שהם מחטיבות א, ג או ד (ובעמ' קמח מתאימה גירסת הפירושים לחטיבה ד, אבל היא גם גירסת הפירוש בתר"פ והרא"ש ותוס') או פירוש רש"י שבראמ"ה ומאירי (בעמ' רלא כ"ה ברש"י בראמ"ה שם אך כ"ה גם במפרש חטיבה ד).

ויש להוסיף שבסוף מכות מצטט הריטב"א שמונה פעמים את פירוש הריב"ן בתואר "פירושים", וכדלהלן (הציגונים ע"פ מהדורת מוסד הרב קוק): עמ' ריו (ריב"ן ב, ב ד"ה ג), רלא (ריב"ן כא, א ד"ה אפר מקלה), רמב (ריב"ן כב, א ד"ה בניזיר), רמג (ריב"ן כב, א ד"ה המרביע), רנב (ריב"ן כג, א ד"ה שהיא מכה רבה), רנג (ריב"ן שם ד"ה בין בראשונה) רנו (ריב"ן כד, א ד"ה כגון), ובעמ' רעא "פירושא כפירושין" ט"ס ור"ל "פירושא בפירושין" והכוונה לריב"ן, כא ד"ה דאמר לך מני בפירוש השני (ולא כהמדפיסים שהגיהו "פירושא כפירוש רש"י"). ובדף כא, א ד"ה ועל הזקן כתב הריטב"א בזה"ל: "וקרובין לזה דברי רש"י ז"ל [בשבועות ג, א] וכו' ובפירושין כתבו תלמידיו וכו', וכלשון שציטט כך הוא בפירוש הריב"ן כא, א ד"ה בי פירקי (עיי"ש הגהות וציגונים נוסח כת"י פרמה 3155 המתאים בדיוק לריטב"א). וכנראה שלפני הריטב"א עמד נוסח דומה לזה הרשום ברש"י מכות כת"י פרמה הנזכר דף יט, כ: "ע"כ דברי הרב מכן ואילך דברי תלמיד", ולכך ידע שהוא פירוש תלמיד רש"י אך לא ידע את שמו. ובעמ' ריא כתב הריטב"א: "וכתב רש"י ז"ל...", והוא פלא, שהרי אין רש"י על דפיס אלו, ובאמת יראה הרואה שהלשון שהביא היא ממש לשון הריב"ן ד"ה תרומה בעוקציה, וע"כ ט"ס הוא וצ"ל "כתבו בפירושין" והשתבש ל"כתבו בפירושין", ומכאן הדרך קצרה ל"כתב רש"י ז"ל" (וכבר כתבתי בהע' 373 שדרך המעתיקים להוסיף חיבת ז"ל מדעתם).

281 עא, א ד"ה הגה"ה בפירושים קדמונים, וחתום עליו רבינו יונה.

282 "פירושים קדמונים" לנזיר מוזכרים גם בתוס' נזיר ל, א ד"ה ה"ג וד"ה האיש מגלה, ובתוס' רבנו פרץ ערובין ד, ב (ושם הוסיף מגיה "רש"י"), וודאי שהכוונה בזה לפירושים אשכנזיים קדומים (ראה אפשטיין 155-158).

283 כיון שהביא מהם רק את הגירסה ואח"כ כתב "ונראה לפרש" (וברא"ש שם העתיק "ונראה דה"ג וכן נמצא בכל הספרים", משמע שהנוסח שבתוס' לפניו היה "ספרים קדמונים").

284 סא, ב ד"ה עד שיעבור (מובאה נוספת מכת"י פירקוביץ הביא אפשטיין בהערה 157: כ, ב "פ"א לרבינו אליקים מגלה טפח בבגדיה מגלה טפח כלומר שאינו מגלה בבת אחת אלא מגלה טפח ומכסהו לאלתר כדי שלא יסתכל בה").

285 תוס' ה, ב ד"ה ליתני; כ, א ד"ה וחכמים אומרים (בשניהם בט"ס כר' וצ"ל בר'); תוס' כת"י עו, א ד"ה ואי (וברא"ש שם); שטה בשטמ"ק ו, ב ד"ה מכלל (וגם בתוס' שם ד"ה מכלל יש להשלים "ופירש [ר' יצחק בר יהודה] דייק", ראה אפשטיין הערה 155). בתוס' הרא"ש שם ד"ה ועל ספיקו הביא פירוש ר' יצחק בר יהודה, ובתוס' ד"ה על הובא פירוש זה בשם ר"י ויש לתקן כאמור.

286 א' הלפרין (מהדיר), תוספות ישנים, לונדון תשכ"ו, כו, א ד"ה אלא. גם בתוס' הנדפסות יח, ב ד"ה והתנן הובא פירוש מריב"א. ריב"א זה הוא מתלמידי רש"י, וראה הרחבה על פירושו לתלמוד: י' ליפשיץ, סנהדרי גדולה, א, ירושלים תשכ"ח, במבוא.

287 שו"ת הרדב"ז ח"ג סימן תטז, ואינה לשון המפרש מחטיבה ב, הפירוש או רש"י כת"י.

288 על פירוש ריב"ן ורשב"ם ראה לעיל, הע' 46.

3. רש"י כת"י, שאינו מתאים כלל למובא בשם רש"י בספרי הראשונים, והוא מאותו בית מדרש של "הפירוש" (פרק ו).

נספח א: פירושים אשכנזים קדומים לתלמוד בבלי

בנספח זה תבוא רשימה של כל הפירושים שבידינו שנתחברו מזמן רגמ"ה עד זמן רשב"ם באשכנז ובצרפת על התלמוד בבלי.²⁸⁹

פירושי מגנצא המיוחסים לרגמ"ה²⁹⁰:

- א. פירוש רגמ"ה לב"ב²⁹¹ (מיוחס לרגמ"ה בששה כתבי יד איטלקיים²⁹² ובספר הנר, אבל אינו מרגמ"ה עצמו²⁹³ אלא נכתב על ידי תלמיד תלמידו, רבנו אליקים הלוי²⁹⁴).
- ב. פירוש רגמ"ה²⁹⁵ לכל סדר קדשים (למעט זבחים, וחולין מדף קיט,ב)²⁹⁶.
- ג. פירוש רגמ"ה לתענית²⁹⁷.
- ד. פירוש רגמ"ה למועד קטן, היה מיוחס בחלקים מאיטליה לרש"י²⁹⁸.

289 לא כולל משניות (אבות קינים מדות וכדומה), על שריד מפירוש אשכנזי לספרי ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 59 הע' 36.
 290 על אודות פירושים אלו ראה: הפנייה לספרות נרחבת אצל ש' גאטעסמאן, "פירוש קדמון לסדר קדשים", ישורון יד (תשס"ד), עמ' כז הע' 1; מבוא לשטה מקובצת קדשים, מהד' י"ד אילן, בני ברק תשנ"ב; מבוא לפירושי הראשונים קדשים; מבוא לפירוש רגמ"ה כריתות, מהד' ד' בלומנטל, ירושלים תשס"ד; ספר הזכרון טוב משה, בני ברק תשס"ח, בהערות לשטמ"ק יז ע"ב, הערה 386. עדיין לא נדונה שאלת עורך פירושי רגמ"ה, ונראה שעורך מסכת תענית אינו עורך מנחות ובבא בתרא (ד' הלבני, מבוא לשרידים מפירוש הר"א [=ר' אליקים] על תענית, ירושלים תשי"ט, הע' 18), ומאידך פירושי בבא בתרא וערכין נראים כיוצאים מעטו של עורך אחד (מבוא לפירושי רגמ"ה לבבא בתרא, הוצ' אור החיים בני ברק תשנ"ח, עמ' 19). א' אפשטיין (לקמן הע' 294), וראה: עמ' 116, מוכיח כי מחבר הפירוש המיוחס לרגמ"ה על מסכת חולין אינו אותו המחבר של שאר פירושי רגמ"ה, וציין כי לא נזכר בו "המורה". וראה: י' תא-שמע (לעיל הערה 188), עמ' 363, המשער שהעורך הוא ר' אליעזר הגדול תלמידו של רגמ"ה. ועדיין הענין כולו טעון ביורר יסודי. וראה עוד: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 167. פוקס, עמ' 82 הע' 75, ציין שדברי רגמ"ה ב"ב נד, א (בכל כתבי היד, ולא כמדפיסי וילנא שדילגו שם קטע מחמת הדומות) סותרים לרגמ"ה מו"ק י,ב, ועי"ש עמ' 149 הע' 31 כיוצ"ב, וציין בעצמו ל"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א – אשכנז, עמ' 19, שאין להסיק דבר אודות פירושי רגמ"ה מתוך השוואות בסגנון זה, שהרי בין מסכתות שונות נמצאות אי התאמות גם בפירושו של רש"י (וכבר ציינתי תופעה זו בהע' 153).
 291 הנדפס בש"ס וילנא והבאים אחריו. אבל מהד' אור החיים (הנזכרת בהע' הקודמת, וראה שם במבוא) היא מכת"י אחר, שאע"פ שהוא מתוקן מכל כתבי היד (שלכולם שיבושים משותפים), מ"מ יש בו הוספות רבות מתקופת רש"י ותלמידיו (עד שלעמים נמחק הפירוש הישן ונכתב רק הפירוש החדש) ואינם מפירוש תלמידי רגמ"ה, שכבר בעל הערוך השתמש בו. ראה אות לב. וראה עוד בישורון ניסן תשע"י שנדפסו שם קטעים מפירוש רגמ"ה ב"ב מגניזת קהיר.

292 וכן בפירוש ר' שלמה בר שבתאי ענו (איטליה מאה י"ג) לשאלות ששנפס בשאלות מהדורת מירסקי ומכונה שם "ר"ש ח"ד פרשת קדושים עמ' ריב ד"ה כדתן ושם ח"ה סוף פרשת מסעי ד"ה רב אסי ועוד. וכן רגמ"ה בשבלי הלקט (איטליה מאה י"ג) ח"ב הסגולה עמ' 113, נמצא לפנינו בדף קעב. ראה במבוא למהד' אור החיים שם, עמ' 22-15; ו"א ליכטנשטיין, מבוא לחידושי הר"ן בבא בתרא, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ו, עמ' 12. הראיות העיקריות לזה: רשב"ם השתמש רבות בפירוש זה ומכנה אותו בסתם "יש מפרשים" [אך יש הרבה מקומות שכותב רשב"ם "יש מפרשים" ואינם ברגמ"ה], ובעל הערוך מכנהו פירוש מגנצא. ואף אותם הקוראים לפירוש בשם רבנו גרשום (כספר הנר ושטמ"ק) אין כוונתם אלא לומר שהתחבר הפירוש בבית מדרשו (ולכן גם בעל הערוך עצמו פעמים מעטות קורא לפירוש זה בשם פירוש רבנו גרשום). במבוא לפירוש מסכת משקין לאחר מן הראשונים הוסיף ראה שהערוך ערך מנת וערך על א' בשם רגמ"ה סותר לרגמ"ה ב"ב וכן ו"א סנהדרין סימן ס, וכן תוס' מו"ק י,ב ד"ה מוליא אינו כרגמ"ה ב"ב נד, א. אך ראה על הסתירה האחרונה אצל פוקס עמ' 82 הע' 75 שבכל הכת"י נוסף שם שורה [שנדפסה ברגמ"ה הנד"מ] שדולגה בוילנא מחמת הדומות.

294 כמו שכתב הגר"א וסרמן ב"ידעיות נכבדות" שבראש "קובץ הערות" למסכת יבמות, והאריך להוכיח כן א' אפשטיין, "פירוש התלמוד המיוחס לרבינו גרשום מאור הגולה" (תורגם לעברית בידי עוזיאל פוקס ונדפס בקובץ נטועים, ו [תש"ס], עמ' 105). מסקנא זו עולה בבירור מכך שחשע המובאות בספרי הראשונים מפירוש רבנו אליקים לב"ב (אור זרוע, בבא בתרא, פרק י', אותיות רכט-רלג, רלה, רס; תשובות הרא"ש, כלל פה, סימן יא; ספר האסופות, סימן רצב) מופיעות מלה במלה בפירוש זה. ומה שהקשו במבוא לרגמ"ה, מהד' אור החיים הנ"ל, עמ' 22 שסותר למה שפירש רבנו אליקים בתשובתו, ע"ש, אינה קושיה שכן דרך הראשונים לפרש בתשובותיהם המכוננות אליבא דהלכתא אחרת ממה שכתבו בחידושיהם שבהם לא נטו ממה שקיבלו מרבותיהם (ראה: ר"א יפהן, מבוא לחידושי הריטב"א נדרים, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ז, עמ' 16-17). ומה שכתבו שם שהאור זרוע השתמש בפירוש זה בכל המסכת והעתיקו בסתמא, אינו נכון אלא האור זרוע העתיק בסתמא את פירוש רבנו ברוך מארץ יוון שהוא העתיק רבות מפירוש זה (ראה: י' תא-שמע [לעיל הע' 188], עמ' 364-365), ורק בפרק עשירי היה לפני האור זרוע פירוש זה עצמו ושם אכן העתיקו תחת השם רבנו אליקים (אולם טענת אפשטיין שכל הפירושים המיוחסים לרגמ"ה נכתבו בידי רבנו אליקים אינה נראית, ויש להוכיח על כל מסכת בנפרד, וראה לעיל הע' 290, ולפחות בתענית נשתמר פירוש רגמ"ה לצד פירוש ר' אליקים עיין להלן אות לא).

295 רב"א יחס את פירוש מסכתות בכורות, ערכין, תמורה ומעילה לרבנו אליקים (ראה במבוא לשטמ"ק קדשים המצוין בהע' הבאה, הע' 26, 33, 35, 40, ועיין באריכות: שלמה טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי - האיש ומפעלו הספרותי, עמ' 237). מאידך, אור זרוע בפסחים, סימן רטז, הביא מפירוש רבנו אליקים לערכין יג, ב ואילו במיוחס לרגמ"ה פירש להיפך, וצ"ע. במבוא לשטמ"ק מנחות (ראה בהע' הבאה) כתב המהדיר שרובי הדברים שמביא האור זרוע בשם רבנו אליקים נמצאו כלשונם במיוחס לרגמ"ה, ואינו נכון אלא במקומות בודדים, וברוב המובאות שווה רק בתוכן (וסיבת הדבר נתבארה בהע' 175), ונמצאו אף מקומות לא מעטים שגם תוכן הפירוש שונה לחלוטין. ידידי הרב מרדכי לובשיץ הראני בתוס' כת"י שהובא בשיטמ"ק כריתות יב,א על רד"ה אבל בטומאה [אותו כו בהשמטות] "ומצאתי בפירוש שלא מפרישות רש"י" ומביא את הפירוש המיוחס לרגמ"ה על אתר, ולא מסתבר שהיה משתקע שמו של רגמ"ה מן החיבור.

296 הנדפס בש"ס וילנא והבאים אחריו. החלקים החסרים במנחות נדפסו בשטה מקובצת מהד' ר"ד אילן, בני ברק תשל"ח-תשמ"א.

297 הנדפס בש"ס וילנא והבאים אחריו, וי"ל מחדש ע"י ר"ח דיקמן, מכון לב שמח, ירושלים תשנ"ו.

ה. פירושו לפרק כהן גדול מסכת יומא²⁹⁹.

ו. ההשלמה למפרש נדרים כב, ב – כה, ב בכל הדפוסים (ראה לעיל פרק ד).

ז. קטע קטן בסוף מכות כתוספת לפירוש ריב"ן³⁰⁰.

פירושי מגנצא:

ח. פירוש המיוחס לר' אליקים ליומא³⁰¹ עד דף פד, ב.

ט. הפירוש המיוחס לרש"י לתענית דף ב, א – ג, א ד"ה בטל וברוחות³⁰².

י. המפרש להוריות המיוחס על ידי ראשוני ספרד ובדפוסים לרש"י³⁰³.

יא. פירוש קדמון להוריות ב, ב – ד, ב, קרוב מאוד למיוחס לרש"י³⁰⁴.

יב. פירוש קדמון לב"ק דף טו, ב – טז, ב³⁰⁵.

יג. המפרש חטיבה ו' לנדרים, מתלמידי ר' יצחק ברבי יהודה³⁰⁶.

יד. הפירוש³⁰⁷ המובא בשטה מקובצת לנזיר³⁰⁸.

יד*. הפירוש המכונה "רש"י כת"י" בליקוטי הגאונים שבסוף ספר "ברית יעקב" לר"י פייתוסי, והוא פירוש מתלמידי ר' יצחק ברבי

יהודה³⁰⁹.

298 י"ל בתוך קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, ירושלים תשכ"ו, על פי שני כת"י ובהשוואה למיוחס לרש"י מועד קטן (שכבר התברר שאינו פירוש עצמי אלא ערוב של פירוש רש"י עם פירוש רגמ"ה. ראה: רנ"ן רבינוביץ, "מורה המורה", מינכן תרל"א; רד"צ הילמן, "פירוש רש"י למסכת מועד קטן", הנאמן כח, כסלו-טבת תשכ"ח; פוקס, עמ' 4. וראה שם שכ-22 אחוז מהמפרש הוא פירוש רש"י האמיתי, ופוקס האריך לדחות את כל הערעורים על פירוש רש"י האמיתי שהו"ל קופפר, והראה שכל השינויים המדומים בין רש"י קופפר לפירושי רש"י שהביאו הראשונים נובעים משיבושים בכתב היד או מחוסר הבנה ברברי הראשונים וכדומה). ועל פי הקטעים הראשונים מפירוש ר"ש בן היתום שהושלמו מפירוש רגמ"ה. ובתוס' רי"ד למו"ק (ה, ב; יד, ב ד"ה נגזור; טו, ב; יח, א ד"ה אף) מעתיק פירוש הרגמ"ה בשם "המורה" שהוא כינויו של רש"י בפי הרי"ד, וע"כ שגם לפניו היה הפירוש מיוחס לרש"י, כפי שהיה לפני המדפיסים הנ"ל וכן מיוחס בכת"י איטלקי אחד. אולם בעל שבלי הלקט מייחס הפירוש לרגמ"ה, וראה עוד להלן הע' 316.

299 בכת"י מינכן 216, נדפס ע"י ר"א ליכטנשטיין (מהדיר), "פירוש רבנו גרשום למסכת יומא", בנתיבות ים, ח, [חמ"ד] תשל"ז, עמ' קסח-קעט.

300 נדפס לראשונה במסכת מכות, פפד"א תנ"ט (לא ידוע מהיכן לקחוהו), ומשם בכל הדפוסים.

301 ראה הע' 299. מיוחס לר' אליקים בכתב היד, וכן בשבלי הלקט סימן שיט מלה במלה מפירוש ר' אליקים יומא, עם הביטוי האישי "אמר לן מורה צדק". ברש"י יומא כת"י אוקספורד - בודלי נויבאואר 419, דף מז בסוף עמוד א, אחרי ד"ה אי בקומצו, כתב: "פירש ר' אליקים חופה שלוש אצבעותיו..." (הובא אצל פוקס, עמ' 135 הע' 8), וכמדומני שפירוש זה מופיע במיוחס לר' אליקים שלפנינו, אך אינו בסגנון פירוש ר"א לבבא בתרא המיוחס לרגמ"ה (ראה לעיל, הע' 294), וכן אינו בסגנון פירוש ר' אליקים לתענית דלהלן אות לא, ולכן נראה יותר שפירוש זה יוחס באיטליה בטעות לרבנו אליקים, וצ"ע עוד.

302 והוא קרוב מאוד למיוחס לרגמ"ה (ראה: י"ח דיין, רש"י תענית, ירושלים תשס"ד; ר"ע אלטשולר, תקנת עזרא למסכת מעילה, פיוטרקוב תרצ"א, הקדמה).

303 ראה הע' 24. אפשטיין האריך להוכיח שהוא מפירושי מגנצא, ועוד ראינו לכך מהמאירי (הוריות ה, א; שם יא, ב) המביא מדבריו כ"ש מפרשים" (פירוש זה היה ידוע בפרובנס, ור"י מלונל הביאו במסכת הוריות בסתמא). עוד יש להוסיף שבפירוש הרע"ב למסכת זו לא השתמש כלל במפרש, ובהגדות התלמוד קושטא רע"א (ראה לעיל ליד הע' 19) 12 הפירושים הראשונים (עד אמצע יב), נמצאים במפרש ומשם ואילך רובם ככולם אינם בו. ראה עוד: רי"ח סופר, ברית יעקב, ירושלים תשמ"ה, סימן כז סעיף א; ב' דבליצקי, מבוא לפירוש רש"י על מסכת הוריות על פי כת"י פארמא, ירושלים תשס"ה, ויש לי להשיב על כל דבריו ועוד חזון למועד.

304 י' ליפשיץ, "פירוש קדמון למסכת הוריות", מוריה כו, גליון ז-ח (אלול תשס"ד), עמ' טו ואילך; נדפס תחילה בקובץ כבוד חכמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' נז-ס, אך נפלו שם כמה שיבושים.

305 י"מ דובוביק, "שריד מפירוש קדמון למסכת בבא קמא", ישורון, כ (תשס"ז), עמ' לז-מז.

306 ראה הע' 204 וסביבה.

307 קיימים עוד שרידים נכבדים מפירוש זה (לדפים מ, ב – מ, א; מו, א – נא, א; נד, א – נו, א, סב, א-סו, א). בכת"י שנמצא בארכיון המדינה שבעיר בולוניה (מס' הסרט במכון לתצלומי כ"י F 473771). שרדו ממנו שני גליונות קלף, בכריכות שמספרן 268-443. בגליון 443 הפירוש לדף מ, ב-מב, א, נד, א-נו, א. גליון 268 מכיל את הפירוש לדף מ, ב-נא, א. [שריד נוסף מאותו כ"י, מכיל פירוש רש"י לגיטין, נמצא אף הוא בין כריכות ארכיון המדינה שם, מספרו 269]. דף נוסף של אותו חיבור, השייך לדף נב-נא, א נמצא בין קטעי הגניזה שבאוסף פירקוביץ' אשר בספריה הלאומית הרוסית אשר בעיר פטרסבורג. סימנו שם D 309. קונטרס נוסף מאותו כ"י, אף הוא באוסף פירקוביץ', ובו עשרה דפים רצופים. סימנו II A 313,4. ציור. קונטרס זה מכיל את הפירוש לדף סב, א-סו, א.

וכל אלו עדיין לא נדפסו, עזרא שבט העתיק את כל הכת"י הנ"ל ומקוה להוציאם עם חיבורים נוספים במסגרת מכון אופק.

308 ג, א ד"ה ואמרי; יא, ב; יג, ב; טו, ב; טז, א. לדעת אפשטיין עמ' 162 הפירוש הוא הרש"י כת"י שבסמוך. אך זה אינו שהרי בדף יא, ב ד"ה וממאי דהכי הוא שונה ממנו לגמרי ומה שהוכיח מדף טז סוף ע"א שלשון שניהם זהה (הרש"י כת"י נמצא בראש עמ' ב) אינו הכרח כי יתכן שהתעיקו אחד מהשני או ממקור שלישי כמצוי בפירושי מגנצא.

309 אפשטיין, עמ' 164. סגנון הפירוש רחוק מאוד מסגנונו של רש"י, נפרץ בו הביטוי "ולא מפי המורה" הנמצא בכל פירושי רש"י הנדפסים לש"ס ג' פעמים בלבד, ונפרץ בו הביטוי המוזר "לע"א" שאיני יודע לפענחו.

פירושי ורמייזא³¹⁰:

- טו. המפרש לנזיר המיוחס בדפוס לרש"י ובכת"י לריב"ן (ואינו לא לזה ולא לזה).
 טז. ה"פירוש" לנדרים המובא בשטמ"ק³¹¹.
 יז. המפרש לנדרים חטיבה ה (לט, א – נ, ב; ס, א – סו, ב; עז, ב – צא, ב).
 יח. רש"י כת"י לנדרים³¹².
 יט. פירוש "הגאון" המובא בשטה מקובצת לבבא קמא מסוף פרק מרובה³¹³.

פירושים אשכנזיים למסכתות שלמות:

- כ. קונטרס צרפתי קדמון למסכת ביצה³¹⁴.
 כא. פירוש מסכת משקין [מו"ק] לאחד מן הראשונים³¹⁵. בעל שבלי הלקט מייחסו לרש"י³¹⁶.
 כב. הפירוש המיוחס לרש"י למסכת מעילה³¹⁷.
 כג. פירוש קדמון למסכת מעילה³¹⁸.
 כד. הפירוש הראשון שבספר "שני פירושים קדמונים למסכת מעילה"³¹⁹.
 כה. המפרש לתמיד³²⁰.
 כו. פירוש אשכנזי אנונימי למסכת תמיד³²¹.

פירושים אשכנזיים לחלקי מסכתות:

- כו. שרידים מפירוש אשכנזי למסכת ראש השנה³²².
 כח. קטעים מפירוש עתיק לראש השנה³²³.

310 פרק זה מבוסס כולו על דברי אפשטיין, וראה הע' 200.

311 ראה פרק ה.

312 ראה פרק ו.

313 אפשטיין עמ' 169-171; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 344.

314 פרקים א-ב נדפסו בישורון, ט (תשס"א), עמ' א-כג; פרקים ג-ד בישורון, י (תשס"ב), עמ' א-יט; פרק ה בקובץ זכרון ניצוצי אש, לזכרו של הרב אליהו שרגא ניינהויז, [לייקוד] תשס"ד, עמ' נ-נה.

315 י"ל על ידי רמ"ל זק"ש, קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, ירושלים תשכ"ו. וראה ע' שרמר, "על הפירושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י", בתוך: עטרה לחיים, ירושלים תש"ס, עמ' 534 ואילך ובפרט הערות 71, 73-74, 81. וראה עוד במבוא רמ"ל זק"ש הנ"ל שאפשר שהמחבר הוא רבנו אליקים.

316 כפי שהראה המו"ל במבוא שם. ויש להוסיף לצינוני: שבלי הלקט, הלכות שמחות, סימן לח, שכתב בשם רש"י שאם יש לו מנעלים ברגליו מותר לנהוג אבילות בשבת. וכ"ה בפירוש שם כד, א ד"ה שמואל. אך כל שאר הראשונים השתמשו בפירוש רש"י האמיתי שהו"ל קופפר.

317 ראה: ברכת הזבח ריש מעילה; יד מלאכי, כללי רש"י, אות ו; שם הגדולים, ערך רש"י; שדי חמד, כללי הפוסקים, סימן ח, אות ו; תקנת עזרא ד, א ו-ה, ב; כרם יעקב (סופר), עמ' קמה; תורת יעקב (סופר), סימן רמח; יד אליהו מעילה ג, א. במהדורת שטה מקובצת למסכת מעילה, מהד' ר"ד אילן, בני ברק תשל"ז, נדפסו מכת"י כמה דיבורים חדשים של הפירוש המיוחס לרש"י, ובאחד מהם נזכר פירוש רש"י לבבא קמא. מכאן הוכיח המהדיר כי הפירוש מאוחר לרש"י, ויש להוכיח מזה עוד שאין הפירוש מתלמידי רש"י שדרכם לכנותו "רבי" ולא "רש"י", ראה הע' 407. (ראה עוד א' סופר במבואו לשני פירושים קדמונים למעילה, ירושלים תשכ"ו, כי בעל הפירוש המיוחס לרש"י הוא תלמידו של הפירוש הראשון הנדפס שם). גם לפני בעל עין יעקב עמד פירוש אחר אותו יחס לרש"י, ממנו הביא בפירושו על אגדות מעילה, אבל נראה כי רוב הדברים נטל מלה במלה מפירוש רגמ"ה ומיעוטם מהמיוחס לרש"י ושילב משני הפירושים. כל הראשונים לא הביאו כלל מפירוש רש"י למעילה [ומה שכתבו תוס' מעילה יח, א ד"ה במאי ופירש בקונטרס לשון אחרון עיקר] (עיי"ש במסורת הש"ס שאינו במיוחס לרש"י שלפנינו), כבר השיטמ"ק שם מחק בתוס' קטע זה, ונראה שהוא גליון מאוחר], ונראה שלא כתב כלל. יש להוסיף שבע"ז דף מב, בתוד"ה ורבי הקשו על גירסת רש"י שם שבמעילה גרסינן איפכא, ובפירוש המיוחס לרש"י במעילה גורס בסוגיא במעילה כגירסת רש"י בע"ז, וע"כ שהמפרש אינו רש"י. וגם הרע"ב במסכת זו אינו מבוסס על המפרש אלא על הרגמ"ה. וראה עוד הערה 407.

318 נדפס בש"ס וילנא והבאים אחריו על פי שטה מקובצת נוסח פליף, וביתר שלמות בשטה מקובצת מהעתקת ר' שלמה עדני (מהד' ר"ד אילן, בני ברק תשל"ז).

319 מהד' א' סופר, ירושלים תשכ"ו. וראה במבוא שם שמחבר הפירוש הוא רבו של בעל הפירוש הקדמון שבש"ס וילנא וכן של המיוחס לרש"י (ומה שכתב ר"ד אילן, מבוא לשטה מקובצת, ב"ב תשל"ז, שפירוש זה אחד הוא עם הפירוש הקדמון שבש"ס וילנא אינו נכון, כפי שיראה המעיין).

320 ראה: י' גולדשטון, פירושי הראשונים למסכת תמיד, ירושלים תשמ"ט, במבוא; עוזיאל פוקס (הערה הבאה), מבוא, עמ' 107, שדחו את כל ההשערות בדבר זהות המחבר, אך מוסכם שאשכנזי הוא.

321 עוזיאל פוקס, "שני פירושים חדשים על מסכת תמיד – פירוש אשכנזי אנונימי ופירוש רבנו שמעיה", קבץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 126-177.

322 דפיס י, ב – יב, א; יז, ב – יח, ב. פורסם ע"י א' ארנד, "שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה", קבץ על יד, יז (תשס"ג), עמ' 139-151. וראה במאמרו על פירוש רש"י לר"ה (לעיל הע' 17), עמ' 23.

323 דפיס ג, ב – ו, א; יז, א – כ, א; כא, א – כג, א. פורסם ע"י א' ארנד, "קטעים מפירוש עתיק על מסכת ראש השנה", קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 125-138. בכת"י זה קיים עוד פירוש למסכת סוכה יט, ב – כב, ב; כה, ב – כט, א וחיגיה יט, ב – כ, ב (מבוא, שם עמ' 131-130).

כט. קטע מפירוש קדמון למסכת סוכה³²⁴.
 ל. רש"י סוכה בכת"י מינכן 216 מדף נה ע"א הושלם מפירוש אחר, ועדיין לא נדפס³²⁵.
 לא. פירוש רבינו אליקים לתענית בספר "שרידי פירוש ר"א על תענית"³²⁶. ודפים כט- סוף המסכת בשלימות נדפסו ע"י הרב אשר זינגר בחצי גיבורים ח עמ' כג-נה וראה שם בהע' 6 שיש בכת"י דפים יח-כא].
 לב. המפרש לנדרים חטיבה א (ב, א – ד, ב).
 לג. המפרש לנדרים חטיבה ב (ה, א – כב, ב).
 לד. המפרש לנדרים חטיבה ד (כה, ב – לט, א; נא, א – ס, א), והוא ממפרש צרפתי.
 לז. פירוש קדמון לנזיר סד, א, סו, א, כנראה פירוש אשכנזי³²⁷.
 לה. פירוש מבית מדרשו של רש"י לקידושין מדף סו, ב³²⁸.
 לו. בפירושי רגמ"ה לבבא בתרא כת"י אוקספורד³²⁹ נוספו דברים רבים מחכמי אשכנז בדורו של רש"י, ובקצת מקומות הוחלף לגמרי פירוש רגמ"ה בפירוש אחר³³⁰.
 לז. פירוש קדמון לבבא בתרא קב, ב – קז, א; קכח, א – קלב, א; קלה, א – קלז, ב³³¹.
 לח. פירוש קדמון לבבא בתרא ל, א – לב, ב³³².
 לט. פירוש קדמון לקדשים: מנחות מד, ב – מט, א; תמורה לב, א עד סוף המסכת; מעילה ב, א³³³.
 מ. פירוש קדמון לזבחים ב, ב – ט, א³³⁴.
 מ*. פירוש צרפתי לזבחים סז, ב-סח, א³³⁵.
 מ***. פירוש רש"י הנדפס לזבחים סח, א-עח, א³³⁶.
 מא. פירוש רש"י הנדפס למנחות פרקים ז-י³³⁷.
 מב. קטע מפירוש קדום לחולין³³⁸.
 מג. פירוש רש"י הנדפס לשלושת הדפים האחרונים של מסכת בכורות³³⁹.
 מד. פירוש קדמון למסכת ערכין ח, ב – יט, א³⁴⁰.

324 דפים יט, ב – כח, ב. פורסם ע"י רמ"י בלוי, בסוף פירוש ר"א מן ההר למסכתות סוכה, ר"ה ומגילה, וניכר מסגנונו שהוא פירוש אשכנזי קדום.
 325 ד' גנחובסקי, מבוא לפירוש ר' אליקים למסכת יומא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 47. ויש לבדוק שאינו פי' תלמיד רש"י דלהלן אות נ"ב וכן אם אינו הפי' שבאות הקודמת.
 326 מהדיר הספר משער ש"א זה הוא רבנו אליקים, אך לא הביא לכך הוכחה. סגנון הפירוש שונה לחלוטין מסגנון פירוש ר"א ליומא (וטענת המהדיר שהמלקט שינה את הסגנון אינה נכונה, כפי שלא שינה את סגנון שאר הספרים שליט, וכעת נתבררה צדקתי שכן נמצא חלק מהחיבור בשלימות [עייין למעלה] והוא זהה לליקוט הנ"ל), אך כבר כתבנו לעיל הע' 301 שיחוס הפירוש ליומא מוטל בספק. [וחזרתי בי. ראה: חצי גיבורים ח עמ' כה הע' 16, ועיקר טעמי שמה שהמלקט כתב בסתמא 'ר"א' ודאי הניח שהכל יודעים מיהו, ואין לנו חכם אשכנזי מוכר שמחיל באות א אלא ר' אליקים].
 327 י"מ דובאביי, ישורון כו (ניסן תשע"ב) עמ' כח, לט על מוצא החיבור ראה במבוא שם ובפרט ליד הע' 38.
 328 א' קופפר, פירוש מס' קידושין, ירושלים תשל"ז (י"ל עפ"י כתב יד של האקדמיה להיסטוריה במדריד בצרוף מבוא והערות ע"י אפרים קופפר). לדעת קופפר (מבוא עמ' 1-2) מחבר הפירוש הוא ר' מאיר בן שמואל מרומרוג, וא"א אורבך בבעלי התוספות פקפק בזה. לפני מחבר "שטה לא נודע למי" לקידושין היה את הפירוש לכל המסכת ביחוס לרש"י, ראה הע' 24.
 329 נדפס ע"י הוצ' אור החיים (חמוש"ד), בשם פירוש רגמ"ה.
 330 י"מ תא שמע, "על פירוש רגמ"ה לתלמוד", קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 358. ראה הע' 291.
 331 רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים למסכת בבא בתרא, ניו יורק תשמ"א-תשמ"ב. פירוש זה נכתב בידי מחבר הפירוש לערכין המובא להלן אות מד וראה בהערה שם.
 332 בשיטת הקדמונים הנ"ל.
 333 ש' גאטעסמאן, "פירוש קדמון לסדר קדשים", ישורון, יד (תשס"ד), עמ' כז-מ. ובכת"י על ב"ב, כריתות ותמיד.
 334 רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים למסכת זבחים, ניו יורק תשל"ד.
 335 הועתק ע"י הסופר של 'כתוב שם' להראב"ד וכתב בראשו "אלו שתי הלכות מפירוש צרפתי של פרק חטאת העוף ממסכת זבחים", נדפס בסוף ספר כתוב שם ירושלים תשס"ג נספח ב' עמ' שלג-שלח. אינו פירוש רש"י ולא המיחוס לרש"י שבאות הבאה.
 336 שכבר כתב רב"א בשיטמ"ק שם שאינו לרש"י והוא הביא הפירוש האמיתי מתוך כת"י המתאים למובאות התוס', וכן הוא בשני הכת"י שבידינו. אמנם יתכן בדוחק שהוא מהדוק דרש"י ואכמ"ל.
 337 בשטה מקובצת חולין כג, ב ד"ה ואמר ר"י כתב שהוא לרבנו אליקים, ויש להעיר שבפירוש זה מצויים הביטויים: מ"ר ז"ל, רבותינו ז"ל, כ"ש, שאינם מסגנון ר' אליקים, לא בפירוש ליומא [לעיל, אות ח] ולא לפירוש לבבא בתרא (ראה הע' 294), וכל ראשי התיבות המיוחדים לרבנו אליקים יומא אינם בו. ובשטה מקובצת במנחות לא ייחסו לר' אליקים, וצ"ע עוד.
 338 ש' אסף, "מפירושיהם ותשובותיהם של ראשונים", תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 36-38.
 339 הפירוש אינו לרש"י, ראה שטמ"ק בכורות נז, ב; מלאכת שלמה שם פרק ט משנה ז; אפשטיין, עמ' 177 הע' 136. וכן מוכח מתוס' שם מח, א ד"ה מפי, וגם הרע"ב ועין יעקב העתיקו כפי רש"י כת"י שהביא בשטמ"ק ולא כנדרס. פי' זה מבוסס כנראה על הרש"י הנדפס שכן בדף נח, ב ד"ה ונוטל ברש"י כת"י "אלא כמדומה לי שמונין רבוצין" וכ"ה ברש"י הנדפס בהמטת תיבת 'לי'. [לדעת ר"א מגיד, בית אהרן, כרך א, עמ' קיח, זו מהדורה קמא של רש"י, ואינו נראה].

מה. פירוש קדמון לתמורה ל, א – לא, א³⁴¹.

פירושי ריב"ן³⁴²:

מו. מסכת פסחים נה, א – עט, א³⁴³.

מו*. המיוחס לרש"י בדפוסים לפרק תשיעי של מסכת פסחים³⁴⁴.

מז. מסכת יבמות ט, א – מה, ב; נו, ב – סא, א³⁴⁵; נו, ב – נח, ב; נט, ב – ס, ב; סה, ב – סז, ב³⁴⁶; מו, ב – סד, ב³⁴⁷. קטעים מפירוש זה יוחסו למהדורא קמא של רש"י³⁴⁸. גם פירוש רש"י על הרי"ף כת"י פריס 314 מבוסס בעיקרו במסכת זו על פירוש הריב"ן, וציין זאת המלקט בריש פרק רבן גמליאל³⁴⁹. יש מקורות נוספים³⁵⁰.

מח. פירוש ריב"ן למסכת כתובות נדפס ברובו³⁵¹, פעמים תחת השם "מהדורא קמא דרש"י"³⁵².

מט. מסכת סנהדרין כ, א – כב, ב³⁵³. [יעקב פוקס, 'כתב יד מנטובה 30 ותורמותו', תרביץ, כרך עט חוברת ג (תשע"א), עמ' 398. כתב כי

340 רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים למסכת ערכין, ניו יורק תשל"ד. לדבריו, הפירוש הוא של מחבר הפירוש לב"ב המובא לעיל אות לו. רי"ד אילן, מבוא לשטמ"ק קדשים, ב"ב תשנ"ב, סבור שהוא רבנו אליקים, ואינו מוכרח.

341 רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים למסכת תמורה, ניו יורק תשל"ד.

342 ר"א ליכטנשטיין (מבוא לריטב"א ר"ה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 10 הע' 52) כתב שכל פירוש רש"י לרי"ף ר"ה לקוח מפירוש הריב"ן. אך ד"ר אהרן ארנד בספרו 'פירוש רש"י לראש השנה' עם שנו"ס מכת"י ודפו"ר בצירוף מבוא רחב, ירושלים תשע"ד, עמ' 82-84 כתב בענין זה בהרחבה והסיק שפירוש רש"י על הרי"ף לר"ה כולו איננו מפירוש הריב"ן, ורק בדפים הראשונים הוא מלוקט מהר"ן שהעתיק קצת מהריב"ן.

343 פרוש מסכת פסחים לר' יהודה בר נתן, א' קופפר, ירושלים תשמ"ד. יחוס הפירוש לריב"ן הוא על פי תוס' חכמי אנגליה נה, א ד"ה וחכ"א; נו, א ד"ה בראשונה, בהן הובא פירוש ריב"ן ונמצא בפירוש זה (נה, א ד"ה וחכ"א וד"ה מעיקרא; נו, א ד"ה ת"ר) כמעט באותה הלשון. קופפר יחס את כל הפירוש שבכת"י זה למסכת פסחים לריב"ן, וראה במבוא הע' 9* שחש בחולשת דבריו. גם רוב מה שהובא בתוס' חכמי אנגליה מריב"ן לא נמצא, ונדחק בהע' 17 ליישב שדברים אלו לקוחים מפסקי ריב"ן, ואינו נכון שהרי רובם אינם נוגעים לפסק הלכה, אלא הפירוש לשאר המסכת הוא פירוש רש"י ורק נוספו בו קצת הוספות מפירוש ריב"ן (וזהו הטעם לכך שהדברים שהובאו בתוס' חכמי אנגליה לט, ב ד"ה ארבעה בשם ריב"ן מופיעים שם, וכן בדף לט, א מביא "נימוקי רבי" כדרך ריב"ן).

344 כמו שהוכיח פוקס (עמ' 140-141), והראה שבשני כתבי היד של רש"י פסחים (כת"י מינכן 216, וכת"י אנגליקה) השתמר פירוש רש"י המקורי. רוב השינויים מרש"י כת"י מינכן הובאו בדק"ס על אחר, ומתוכם ניכר שריב"ן העתיק לתוך פירושו את כל פירוש רש"י ורק הוסיף עליו (חוץ מסוגיית המזלות בדף צד שפירש את כל הסוגיא בדרך אחרת, ובעין יעקב הנוסח שבכת"י), וכמו בפירוש הריב"ן לפסחים נה, א-עט, א (ראה אות מו), וכדרך פירושי ריב"ן בשאר מסכתות (יבמות וסנהדרין). רק במסכת כתובות שונה פירוש הריב"ן לחלוטין מפירוש רש"י ואין ביניהם הקבלות לשוניות רבות (אם כי פעמים מעתיקו כלשונם), אף שבתוכן הם קרובים מאד, וכן מביא הרבה מפירושי מורו הנמצאים בפירוש רש"י.

345 א' קופפר, פירוש מסכת יבמות לר' יהודה בר נתן, עפ"י כת"י שבספריית אנגליקה ברומא, ירושלים תשל"ז.

346 מכת"י שוקרון. אנ"צ רות, 'מפירושי ר' יהודה בר נתן', ספר היובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשי"ח, עמ' 292-311. נדפסו גם ע"י רמ"י בלוי, ראה בהע' הבאה.

347 מכ"י אוקספורד (עם כ"י שוקרון, ראה בהע' הקודמת). רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים על מסכת יבמות, ניו יורק תשמ"ו, וע"ש עמ' רסב הע' 24 שיש חלק שהוא מרש"י ואפ"ה הדיסו וטעון בדיקה. נ, א – נג, א נדפסו גם ביד ה' פרוש, כבוד חכמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' כט-לט, עם מבוא והערות.

348 רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים למסכת יבמות, ניו יורק תשמ"ו, בשיטה מקובצת. שיטה מקובצת זו היא ליקוטי רב"א שהעתיק ר' אברהם פליף, ואינה שטה מקובצת שנדפסה בספר הזכרון טוב משה, אשר אינה לרב"א.

349 ראה: ש"ז פיק, 'פירוש על הרי"ף מסכת יבמות - כ"י פריז 314', עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 43-48 (שם פרסם כמה קטעים חדשים מכתב יד זה). יש לציין שפירוש זה נמצא גם ברש"י רי"ף כת"י מנטובה 30 (ס' 810) הוזה בכל המסכתות לכת"י פריס הנ"ל (ראה: יעקב פוקס, 'כתב יד מנטובה 30 ותורמותו', תרביץ, כרך עט חוברת ג (תשע"א), עמ' 389-412).

350 ר"י אלמאנדי מעתיק בסתמא בכל המסכת את פירוש ריב"ן (ובכתובות מא, ב דפי הרי"ף סוד"ה אי הכי כתב "זה הענין מפי" יבמות לר' יהודה בר נתן"), וכדאי שיתעוררו אנשי מעשה להו"ל את פירוש הריב"ן ליבמות ע"פ כל המקורות הנ"ל, בתוספת הציטטות מפירוש הריב"ן ליבמות שבספרי הראשונים.

351 י"נ אפשטיין, 'פירוש רבינו יהודה בר נתן לכתובות', נספח לתרביץ ד (תרצ"ג), עמ' I-IV, 1-185; נדפס גם בספרו מחקרים בספרות התלמוד ובשלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 268-81. (וכמדומה שיש שם בסוף תיקונים). הפירוש נדפס ע"פ כת"י אנטונין (פג, א – צג, ב), ועל פי ה"מהדורא קמא דרש"י" בשיטמ"ק (טז; נב, א – סה, ב; ע, א – קיב, א), וכן על פי פירושי רבנו יהונתן מלוניל. במאמרו 'לפירושי ריב"ן' (ראה הע' 1) הוכיח אפשטיין בראיות ברורות שפירוש זה אינו לרש"י אלא לאחד מתלמידיו, והביא גם קצת ראיות שתלמיד זה הוא הריב"ן, ובמאמר מאוחר יותר 'למהדורא קמא דרש"י לכתובות', תרביץ יב [תש"א], עמ' 81-79; מחקרים בספרות התלמוד, עמ' 77) מצא כי ריב"ק משפירא בספרו 'יחוס תנאים ואמוראים' (ערך 'יעקב בן נפתלי') מביא קטע ארוך מפירוש ריב"ן לכתובות, הנמצא מלה במלה במהדו"ק דרש"י המובאת בשיטמ"ק צו, א ד"ה שתפסה, והוסיף שם ראייה נוספת מיחוס תנאים ואמוראים במק"א, ראה עוד: י"ל הכהן מימון, יחוס תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' שמד, הע' 3. על אודות הראשונים אשר נראה שמייחסים חיבור זה לרש"י, יש לי אריכות דברים. בספר אהל אברהם, ירושלים תשס"א, ר' הלל מן [עורך], עמ' יג - כו נדפס שוב כת"י אונטין אך רק מה שלא נדפס בשיטמ"ק.

לאחרונה מצאתי קטעים חדשים מפירוש זה, בתוך הגהות וגלינות ר' בצלאל אשכנזי למסכת כתובות (שהעתיק ר' יעקב פליף והוסיף עליהם מעט וקראם בשם 'חושבי שמו', מספרו בסה"ל (G) 32344), וגם בפירוש ר' יו"ט בן אברהם מטודילי תלמיד הרא"ש על הרי"ף לכתובות, מעתיק הרבה מפירוש הריב"ן בסתמא. ראה: ע' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשנ"ה, עמ' 98.

352 ראה בהע' הקודמת, וכן הוא בש"ס מהדורת עוז והדר. (וכן בש"ס מהדורת טלמן החדש אך שם רק ע"פ השיטמ"ק).

353 סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין, ח (ירושלים תשנ"ב). כל מה שהביאו הראשונים בשם ריב"ן נמצאו בפירוש זה, אולם שאר הדינים מאותו כת"י (כד,

הפירוש על הרי"ף בכת"י מנטובה 30 (ס' 810) במסכת סנהדרין מבוסס על פירוש הריב"ן מלבד פירוש רש"י.³⁵⁵
 נ. חלקים מהפירוש המיוחס לרש"י לפרק חלק³⁵⁴ (סנהדרין ז, א – קיג, ב) הם מפירוש ריב"ן³⁵⁵.
 נא. מסכת מכות יט, ב – כד, א³⁵⁶.

פירוש תלמידי רש"י:

נב. פירוש מבית מדרשו של רש"י לסוכה ב, א – כ, ב³⁵⁷, הריטב"א יתסו לרש"י³⁵⁸.
 נג. המיוחס לרש"י תענית³⁵⁹.
 נד. פירוש רבנו שמעיה למסכת תמיד, נדפס בספר "פירוש הראשונים תמיד"³⁶⁰.

פירוש רשב"ם:

נה. פירוש רשב"ם לפרק ערבי פסחים³⁶¹.
 נו. פירוש רשב"ם למסכת בבא בתרא מדף כט³⁶².
 נז. פירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה סב-סד, א³⁶³.
 נח. פירוש רש"י על הלכות הרי"ף בשני פרקים אחרונים של מכות נלקט מפירוש רשב"ם³⁶⁴. ובספר הזכרון 'בקוראי שמו' (על מסכת מכות, לזכר הבה"ח שמואל רוטשילד, מודיעין עלית תש"ע), הדפסתי ע"פ מקורות שונים את רוב פירוש הרשב"ם לסוף מכות (כשבעים דיבורים), וראה שם במבוא באריכות.
 נט. חמשה קטעים מפירוש רשב"ם לשבת נדפסו אצל רמ"י בלוי, ספר הבתים על הרמב"ם, ח"ב, תשד"מ, עמ' שפב-שפה, עיי"ש במבוא עמ' כב. וראה הע'³⁶⁵.

לא-לד) שנדפסו שם אינם אלא מפירוש רש"י עם שלוש הוספות שהוסיף הסופר מפירוש ריב"ן, וכמו במיוחס לריב"ן לפסחים (ראה הע' 343). ושור"ר שכ"כ פוקס עמ' 141 הע' 25.
 354 פירוש רש"י לפרק חלק הינו לתלמידו, ראה: אפשטיין; ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 94-96; רד"צ הילמן, פירוש הרשב"ץ על ברכות, בני ברק תשל"א, עמ' לב הע' 13; י' ליפשיץ, מבוא לסנהדרין גדולה, ח, ירושלים תשנ"ב, עמ' 17 (וחזור בו ממה שכתב במבוא לסנהדרין גדולה, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 68); ח' מרחביה, תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 283-286; הנ"ל, "עוד לשאלת רש"י לפרק 'חלק'", תרביץ לה (תשכ"ו), עמ' 293; י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 306-335; רי"ח סופר, מנוחת שלום, ד, ירושלים תשס"ב, סימן טז; הנ"ל, ברית יעקב, ירושלים תשמ"ה, עמ' ריד; הנ"ל, כנסת חיים, ירושלים תשנ"ג, עמ' קע. וראה הע' 24.
 355 דברי הגהות ר"פ על סמ"ק, סימן ד (ומשם הובא ברשב"ץ לברכות ה, א ד"ה להגן) בשם ריב"ן, נמצאו במלואם בפירוש המיוחס לרש"י לפרק חלק. הפירוש מתאים לסגנון פירושי הריב"ן ליבמות, כתובות ומכות. וראה עוד א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 39 הע' 20, שהביא עוד דבר המובא בשם ריב"ן ונמצא במפרש פרק חלק. לפיכך ברור שלפחות חלק מהפירוש לפרק חלק הוא לריב"ן, ומסתבר מאד שכל הפירוש הוא לריב"ן וכדעת אפשטיין (אך נראה שמדף קי, ב חוזר לפירוש רש"י, וצ"ע עוד).
 356 השלימו בו הסופרים את פירוש רש"י. וראה הע' 30. וראה י' מלחי, "על פירוש הריב"ן לסוף מכות", מחקרי מורשתנו, ב, רחובות תשס"ד, עמ' 147-163.
 357 א' קופפר, פירוש מסכת סוכה מבית מדרשו של רש"י, ירושלים תשמ"ד (וראה במבוא). מה שניסה להראות קופפר שפירוש זה התחבר בידי רבנו שמעיה, מאחר ובראשונים הובאה שטה מחודשת בשם "רבנו שמעיה בברכות" ונמצא כשטה זו בפירוש זה, אינה ראייה מאחר שאותם ראשונים כתבו שרבנו שמעיה כתב כן בשם רש"י, ומוסכם שפירוש זה נכתב בידי תלמיד רש"י ומן הסתם סבר כדעת רבו. כמו כן, לא מצאנו עדות שרבנו שמעיה חיבר פירוש למסכת סוכה.
 358 אבל המאירי ורבנו אברהם מן ההר מעתיקים בכל המסכת את פירוש רש"י כלפנינו, ורק בדף יג, ב הביא ראמ"ה פירוש תלמיד רש"י, ונראה שנחסר עמוד מפירוש רש"י והשלימו הסופר מפירוש תלמידו בלא ציון.
 359 רשום בכתב יד שהיא לתלמיד רש"י, ויש לזה הוכחות רבות, ואכמ"ל, ורק אציין שבמלאכת שלמה פ"ד מ"ב מצטט לשון 'רש"י במהדורא תניינא' ואולי הוא רש"י האמיתי. ואמנם דף וחצי בראש הפירוש שבדפוס אינו מפירוש תלמיד רש"י, וכדלעיל אות ט והע' 302, אולם בשני כתי' ובדפוס ספרד יש פירוש תלמיד רש"י אף לדפים אלו, ופורסמו ע"י י"ח דייך, רש"י תענית, ירושלים תשס"ד, בצירוף מבוא והערות.
 360 ובמהדורה חדשה בקבץ על יד (ראה לעיל הערה 321), וראה במבוא שם שיחוס הפירוש לרבנו שמעיה אינו ודאי, אך ברי שנכתב בידי תלמיד רש"י.
 361 וראה בישורון ניסן תשע"ו.
 362 בכל דפוסי הש"ס. מהדור"ק של פירוש זה לדפים כט, א – נד, א נדפסה בגמרות דפוס פיזרו וי"ל מחדש ע"י מ"ל קצנלבויגן, פירוש רשב"ם הקצר, ירושלים תשמ"ה, ועיי"ש במבוא עמ' יב שהבי"ה השתמש בשתיהן. וראה י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תשנ"ט עמ' 62.
 363 א' עפשטיין, אוצר טוב יד עמ' 1. העירני ידידי רש"י פיק שליט"א שרמ"י בלוי העתיק את הפירוש הנ"ל בשיטת הקדמונים, ע"ז, ניו יורק תשכ"ט, עמ' שעג-שעו, והם על דפים סב, סד, א, ומשום מה השמיט בלוי את הדף הראשון ועוד קטעים בודדים. נציין כי נזכר שם ארבע פעמים הביטוי "מפי רבי", ואין בו שימוש בלשון רש"י. פוקס [הנ"ל הע' 349] הוכיח כי הפירוש על הרי"ף בכת"י מנטובה 30 ס' 810 במסכת ע"ז מבוסס מלבד על פירוש רש"י גם על פירוש הרשב"ם (ובפרק ראשון רק על פירוש הרשב"ם), ראה שם באריכות.
 364 אפשטיין, עמ' 185.
 365 רק הקטעים של דף סט, ב, ופד, ב מיוחסים בפירוש בכתב היד לרשב"ם, ואת שאר הקטעים ייחס המהדיר מסבתו לרשב"ם. בקטע בדף עא, ב הביא "נימוקי רבי" ונראה שהוא מריב"ן, ובקטע בסוף דף פה, ב כתוב: "ויתכן שהמעתיקים קלקלו השורה והמאור הגדול ציירה כראוי", ומכאן שלא נכתב בדור הסמוך לרש"י, ושאר הקטעים טעונים בירור. ומסתבר שגם הקטעים המיוחסים להדיא לרשב"ם אינם מפירושו לתלמוד אלא מהגהותיו לפירוש רש"י (יישר כח לירידי רש"י פיק שהעירני על אודות פירוש רשב"ם זה).

נספח ב: הבאות מדומות

בנספח זה תבוא רשימת המובאות אשר כותב השורות או חכמים אחרים היו סבורים מתחילה שהן מרש"י נדרים, ולאחר עיון ובדיקה נתבררו כטעות הדפוס או כדברי רש"י במסכת אחרת.

א. תוס' כו, א: "כן נראה לרש"י". לשון "כן נראה" בסוף הדיבור מורה דרך כלל על חידוש מבעלי התוס' ולא על דבר המפורש ברש"י, לכן נראה ש"רש"י" כאן הוא "רבינו שיחיה"³⁶⁶ והוא רבנו פרץ³⁶⁷.

ב. תוס' כט, ב ד"ה מידי: "כדפ' רש"י לעיל", ולעיל שם כתבו כן בסתמא, וצ"ל כדפרש"י לעיל³⁶⁸.

ג. תוס' מט, ב ד"ה בחסיסי: "דלפירוש רש"י וכו'", וכונתו לפירוש רש"י בפסחים לט, ב³⁶⁹.

ד. תוס' פו, ב ד"ה הקדש: "ופירש רש"י", וכונתו לפירושו בפסחים ל, ב וגיטין מ, ב³⁷⁰.

ה. בתוספות וליקוט ראשונים מתלמידי ר"פ עו, ב ד"ה וסבר: "פירש הקונטרס", אך במקור הדברים בפסקי הרא"ש ליתא תיבת "הקונטרס"³⁷¹.

ו. בתוספות ישנים כז, ב ד"ה שהיא: "חמור עליהם איסור תרומה ופרש"י", והיא טעות סופר וצ"ל ופרש"י, מלשון פרישה³⁷².

ז. בפירוש הרא"ש ט, א ד"ה טוב: "פירש הקונטרס", והוא מרש"י חולין ב, א.

ח. בחידושי הריטב"א טז, ב וברנב"י בשטה מקובצת שם, כתבו שרש"י גורס "לא שבועה לא אוכל לך", ואף שיתכן שהוא מרש"י נדרים, נמצא ברש"י שבועות יט, ב.

ט. בחידושי הרשב"א מה, א ד"ה ואבע"א: "וכדפירש רש"י ז"ל לעיל וכו' וכטעמא דפרש"י ז"ל לעיל", אבל בהכרח להגיה "וכדפרישית לעיל וכו' וכטעמא דפרישית לעיל"³⁷³, היינו מה שכתב הרשב"א עצמו לעיל³⁷⁴.

י. ברנב"י בשטה מקובצת סוף פרק א: "כדפרש"י", ומאחר ואלו ממש דבריו בתחילת דבריו שם בסתמא ולא בשם רש"י ע"כ צ"ל כדפרישית³⁷⁵.

יא. בדפוס שו"ת מהר"ח אור זרוע³⁷⁶: "מדאמר תלמודא פרק אין בין המודר (נדרים לג, ב) וכו' התם ע"כ פליגי וכו' לא שכיחא התם כדפ' רש"י זצ"ל פירש הדולכי לדבר מצוה" וכו', ונראית כונתו לרש"י בפרק אין בין המודר³⁷⁷, אך לשונו מגומגמת³⁷⁸, וצ"ל כמו שנדפס מחדש³⁷⁹: "דאיתא שם לא שכיחא התם כדפ'י. ורש"י זצ"ל פירש בהולכי וכו'".

366 ובהגהות ישנות "כן נראה למורי שיחיה", כדרך תוס' תלמידי רבנו פרץ להביא את דברי "מורינו שיחיה", ונראה שהיה כתוב מעיקרא "כן נראה למרש"י".

367 תוספות לנדרים הן מתלמידי רבינו פרץ, והארכתי בזה עוד במק"א. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 618.

368 הגהות ישנות; צומבר, עמ' 9.

369 ובתחילת דבריהם כתבו בתוס': "וכן פר"י בפרק כל שעה", וסיימו: "ור"ח פירש וכו' ופירושו נראה יותר דלפירוש רש"י וכו'", פתחו בר"י וסיימו ברש"י. ונראה לבאר שבמקום "פר"י בפרק כל שעה", צ"ל "פרש"י בפרק כל שעה", וכן הגיהו בהגהות וצינונים שבש"ס עוז והדר, וכ"ה בתוס' הרא"ש.

370 ראה א"מ ליפשיץ, כתבים, ירושלים תש"ז, עמ' עז ה' 50, שהוכיח מכאן שלתוס' היה פירוש רש"י לנדרים (ונגזר אחריו ר' הלפרין, רש"י חיינו ופירושו, בני ברק תשנ"ז, עמ' 730), ומקור דבריו: א' וייס, לתולדות רש"י, בית תלמוד, ב (תרמ"ב), עמ' 195, ודחה תוס' מט, ב ופו, ב אפשר שהם מרש"י לפסחים, וליפשיץ הנ"ל (וי' פריימאן, הצופה לחכמת ישראל, יב, עמ' 241) הביאו רק את תחילת דבריו ולא את ישובו.

371 ראה עז' 45.

372 ר"א הלפרין, תוספות ישנים למסכת נדרים, לונדון תשכ"ו, בהערה שם. תוספות ישנים מביאים עוד שלוש פעמים רש"י, אך אודות כולם צויין במפורש שהם מרש"י במסכתות אחרות, ראה ברשימת האישים שם.

373 צומבר עמ' 9. ההסבר לטעות זו, שהרשב"א כתב וכדפר"י והמעתיק העתיק וכדפרש"י, והמעתיק שאחריו הוסיף מדעתו תיבת ז"ל (והיא תופעה מצויה בראשונים, ראה מבוא לתוס' הרא"ש גיטין, מה"ק, ירושלים תשנ"ז, עמ' 32, שבאחד מכתה"י שם הוסיף המעתיק תואר ז"ל בכל מקום שהוזכר רש"י; משה גולדשטיין מבוא לריטב"א עירובין מוסד ה"ק ירושלים תשמ"ב עמ' 8 הע' 14), וכיו"ב להלן אות טז, ולעיל הע' 66.

374 מד, א ד"ה אמר עולא, וכעין זה הביא בשטמ"ק. רק לאחרונה נתגלה כת"י של חידושי הרשב"א לנדרים בספריית מוסקבה גינצבורג (ומספרו במחלקה לכת"י שבבסה"ל F43041), וראוי לבדוק מהי הגירסה שם, מאחר וחידושי הרשב"א נדפסו עד כה מדפו"ר ושטמ"ק (ויש להשלים מכת"י זה את החסר בנדפס מדף עד, ב עד דף עו, ב).

375 ראה י' פריימאן (לעיל עמ' 370); ד' צומבר (הע' 373), עמ' 2, ולא חש שהיא אותה טעות שהוא עצמו זיהה בדברי הרשב"א.

376 שאלות ותשובות מהר"ח אור זרוע, לפסיא תר"כ, סימן קפג.

377 ונראה שלדברים אלו כונת א' ברלינר (במאמרו שבספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' יג) כי בתשובות מהר"ח או"ז מביא מרש"י לנדרים, ושם ציין סימן מה וליתא שם, וכנראה נשתבש הציון כמו רוב הצינונים שבמאמר זה שאינם מדויקים.

378 כי נראה שהמובא מרש"י מוסב על המשך הדברים גבי הולכים לדבר מצוה (ונמצא ברש"י סוכה כה, א ד"ה פטורין), וגם מרהיטת לשונו משמע שמה שכתב לעיל הוא מדברי עצמו, וגם כפל הלשון "כדפ'י" – פירש"י אינה מובנת.

379 תשובות מהר"ח אור זרוע, ירושלים תשס"ב, נדפסו מתוך אותו כתב יד שעמד לפני המדפיס הראשון.

יב. בשו"ת הריב"ש המיוחסות³⁸⁰ הביא את דברי רש"י לנדרים כח,א, והלשון נמצא בפסקי הרא"ש, ולכן נראה שצ"ל "הרא"ש"³⁸¹.
 יג. בתוס' וליקוטי ראשונים מתלמידי רבינו פרץ³⁸² מו, ב: "ועוד כתב האשירי בשם ה"ר שלמה הצרפתי", אבל באשרי שלפנינו³⁸³: "ה"ר שלמה ב"ר אברהם הצרפתי", והוא רשב"א מן ההר.
 יד. רי"ץ בשטמ"ק³⁸⁴, י, ב ד"ה ששנה: "פירוש וכו' ככתוב ברש"י", אולם המילים "וכו' ככתוב ברש"י" לא יצאו מקולמוסו של הרי"ץ אלא של מלקט השטמ"ק³⁸⁵.
 טו. בשטמ"ק טז, א סד"ה רב אשי: "כן נראה בעיני השטה וקרויב הוא למה שפירש רש"י ז"ל הרא"ם ז"ל", ונראה שצ"ל "כן נראה בעיני השטה, הרא"ם ז"ל. וקרויב הוא למה שפירש רש"י ז"ל", והיא הוספה ממלקט שטמ"ק נדרים³⁸⁶.
 טז. בשטמ"ק כתובות מט, א ד"ה דתנא: "הקשו בתוס' דהא איצטריך לכדפירש רש"י ז"ל בפרק בתרא דנדרים", אבל בתוס' לפנינו "דהא איצטריך לכדדרשינן בפרק בתרא דנדרים", ומכך שגם השטמ"ק הביא את לשון משנת נדרים ולא את דברי רש"י, ורק בהמשך כתב "ודע דיש מי שפירש [הרנב"י] וכו', וסיים: "ומיהו רוב המפרשים פירשו שם דקרא קא דריש", נראה שט"ס נפלה בשטמ"ק וצ"ל "דהא איצטריך לכדפרשינן בפרק בתרא דנדרים".
 יז. בכסף משנה³⁸⁷ כתב: "משנה פרק אין בין המודר וכו' פי' (רש"י) אינה פנויה וכו', והעתיק שם את כל לשון המפרש מג, א ד"ה אינה פנויה עד סוף ד"ה ואם. אבל תיבת "רש"י" נוספה בסוגריים בידי המדפיסים החדשים ובדפוסים הישנים ליתא³⁸⁸.
 יח. הרי"ד בספר המכריע³⁸⁹: "והמורה פירש בריש נדרים כל כינויי שבועה כשבועה", אך אף שבכל מקום שכתב הרי"ד "המורה" כונתו לרש"י, כאן הוא פליטת הקולמוס ואין כונתו לרש"י אלא למפרש³⁹⁰.

נספח ג: דעת האחרונים על יחוס המפרש לרש"י

בנספח זה יפורטו בקצרה דברי האחרונים על אודות שלילת יחוס "המפרש" לנדרים לרש"י.
 א. הבית יוסף³⁹¹, הב"ח³⁹², המגן אברהם³⁹³, הגר"א³⁹⁴ והתורה תמימה³⁹⁵ מכנים את הפירוש המיוחס לרש"י בשם "המפרש".

380 סימן ט.

381 ר"א ליכטנשטיין, מבוא לחדושי הר"ן לעבודה זרה, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן, הע' 45. ולשון התשובה "וכתב הרא"ה וכו' וכן הסכים רש"י" איננה מתאימה כלל בסגנונה, שישכים רש"י לדברי הרא"ה.

382 המכונה על שם רבנו פרץ ותלמידיו, ראה פרק ו.

383 פסקי הרא"ש, פרק ה, סימן ב. וכן הוא גם בתוס' הרא"ש דף מו, ב ובחידושי הרשב"א שם.

384 זהותו של הרי"ץ המובא בשטמ"ק אינה ידועה. נראה שאינו צרפתי או אשכנזי מכך שממנהגו לפלפל רבות בדברי הרמב"ם והראב"ד (גם חידושי הראב"ד ובעלי הנפש [כ, ב ד"ה לא חביבים עליו], וביאוריו להגדות חז"ל קרובים לדרך הפילוסופיה הספרדית. מאידך נהיר שאינו ספרדי, שהרי כתב (כג, ב ד"ה ודעת): "בספרד נהגו לעומת מנהגנו". מכל זה נראה שהוא בן פרובינצא הסמוכה לספרד, בה הורגלו החכמים (המאירי, ראמ"ה, ועוד) לדון בדברי הרמב"ם והראב"ד. וכן נראה מן העובדה שמעתיק בסתמא את פי' הריב"ן לכתובות (ראה רי"ן אפשטיין בספרו 'פירוש רבינו יהודה בן נתן' מבוא עמ' III) שהיה נפוץ בעיקר בפרובנס. (אמנם צע"ק שבדף סא, א ד"ה שלא כתב שתקנו לקרוא אחרי ברכת התורה ברכת כהנים וקרבנות ואילו בסדורי פרובנס כגון לונדון 696 עמ' 47 ובהמ"ל 4601 הסדר הפוך קודם קרבנות ואח"כ ברכת כהנים. וצ"ל שלא דק).

מן החכמים שהביא דבריהם: רב אחא גאון (ח, ב ד"ה ויחיד), הגאונים (כ, ב ד"ה הוי"ן), הערוך (ט, ב ד"ה כשהן תוהין; כה, א ד"ה ארוותא; נ, ב ד"ה קולחא. גם בדפים מת, ב ד"ה דהוה; לו, ב ד"ה ושום; פט, ב ד"ה רהיט העתיק את דברי הערוך בסתמא), רש"י (ראה הע' 33), ר' יוסף אבן פלט (ח, ב ד"ה ויחיד), הראב"ד (כ, ב ד"ה הוי"ן; כג, ב ד"ה ועוד; כה, ב ד"ה אבל ועוד מקומות, ובדף זב, ד"ה כי הוה, העתיק את דבריו שהובאו בר"ן שם ד"ה וכו'), ר"ת (כג, ב ד"ה ודעת), הרמב"ם (מקומות רבים), תוספות (לח, א ד"ה אפילו). נמצא שהחכמים האחרונים שהביא הם הרמב"ם ותוספות. לפי זה נראה שהיה בתקופת הרמב"ן ולכל המאוחר בתקופת הרשב"א והריטב"א.

385 כדרכו לאורך כל החיבור לקצר במקום שהדברים מופיעים ברש"י ותוס' הנדרסים על הדף (כגון כאשר מביא דברי תוס' הרא"ש שחלקם נמצא בתוס' הנדרס, כותב "וכו' ככתוב בתוס'").

386 כדרכו לציין על הפירושים שהם כשיטת רש"י או הר"ן וכיוצא בזה (יד, א ד"ה אז וד"ה והרי"ץ ז"ל; כא, ב ד"ה אילו; כט, ב; לא, ב ד"ה לשגון; לד, א ד"ה תנן ושם ד"ה והרא"ם).

387 הל' נדרים ח, יב.

388 וכן במהדורת שבתי פרינקל. דלא כמו שסבר ר' פריימאן, לעיל הע' 370, שהמדפיסים הקיפו תיבת רש"י בחצי עיגול להורות על ספיקו (ושם צויין לכסף משנה ט, ח ולא מצאתי שם).

389 סימן צ, והובא בשבלי הלקט ח"ב סי' מח עמ' 93.

390 לפני הרי"ד לא עמד רש"י לנדרים (ראה הע' 7), ובתוספותיו טז, א הביא את "המפרש" (אף שלא נמצא במפרש לפנינו מה שהביא הרי"ד בשם המורה, הרי המפרש ב, א – ד, ב אינו המפרש טז, א וכדלעיל פרק ג). קושיה זו הקשו כל בעלי התוס' והביאו את תירוץ ר"ת, ובמאירי (עמ' יא) כתב תירוץ שונים ולא הביא תירוץ מרש"י.

391 או"ח מז על המפרש פא, א; חו"מ קפו על המפרש לא, ב (ולשונו "דלא חש לקמחיה", ראה לעיל הע' 132). לעומת זאת, בהלכות נדרים (רטז), ריז שלוש פעמים, ועוד) הובאה לשון המפרש נב, א ונז, א בשם "רש"י", ואף לשון המפרש לא, ב (באותו עמוד שבחו"מ כתב "דלא חש לקמחיה") הובאה בסוף סימן ריז בשם רש"י ומדייק מלשונו הלכה, ובסימן רכז ד"ה דוע: "ודע שרש"י פירש בפרק הדר (עירובין סד, ב) פותחין בחרטה וכו' וכיוצא ב"פירש בפרק נערה המאורסה (נדרים עז, ב) והוא ז"ל גורס וכו' ובפרק ארבעה נדרים (כא, ב) כתב קסבר" וכו', הרי שדעת הב"י שהפירוש

- ב. בכתבי רעק"א³⁹⁶ והחת"ס³⁹⁷ הוא נקרא "המפרש המכונה רש"י".
- ג. ר' בצלאל אשכנזי³⁹⁸, רמ"ע מפאנו³⁹⁹, כנסת הגדולה⁴⁰⁰, מהרי"ט אלגאזי⁴⁰¹, דרך המלך⁴⁰², כהונת עולם⁴⁰³, יעב"ץ⁴⁰⁴, משמרות כהונה⁴⁰⁵, אמת ליעקב⁴⁰⁶, ושלמי נדרים⁴⁰⁷, ר' צדוק הכהן מלובלין⁴⁰⁸ ומהר"ץ חיות⁴⁰⁹ כתבו שהמפרש נדרים אינו מרש"י ז"ל, וחלק מדבריהם הובאו לנדרים הוא מרש"י. כדי ליישב את הסתירה צריך לומר שבית יוסף הלכות נדרים נכתב קודם שנכתב בית יוסף או"ח וחז"מ, ועדיין לא התברר לו שמפרש נדרים אינו רש"י (ואין זה סותר למקובל [ראה מ' פרידס, מבוא השלחן, חולון תש"ס, עמ' קא] כי הבי"ב כתב ספרו כסדר הטור, כי לכלל כלל יש יוצאים מן הכלל). ראה עוד נספח ב, אות יז.
- 392 בהגהות הב"ח פא, א אות ג (ובדף פה, ב אות ב; פו, ב אות א; פז, א אות א מכנהו 'הפירוש שלפנינו', וראה עוד דברו בדף סא, א אות ג), וכן במקומות שהב"י מכנה אותו המפרש (ראה בהע' הקודמת), ובחז"מ קפו כתב שרש"י בב"מ חולק על המפרש בנדרים. אבל בשאר המקומות קורא אותו בשם רש"י כמקובל. לעומת זאת בניזיר (מה, ב) דחק הב"ח (על המפרש ד"ה או שולקן) להשוות את דבריו לרש"י בנדרים, וע"כ שסבר ששניהם מרש"י ולכן לא פירש את דברי המפרש נזיר כפשוטם (כשיטת הר"ן בנדרים מט, א ד"ה הנודר), וכן הוכיח בגליוני הש"ס ריש נזיר. אך יתכן שסבר הב"ח שפירוש נזיר ונדרים יצאו מקולמוס אחד אף שאינו רש"י (ראה: נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ח, בני ברק תשכ"ז-תש"ל, עמ' קנז).
- 393 או"ח א ס"ק יא ד"ה ושלתי על המפרש י, ב; או"ח תקצא ס"ק ז על המפרש לא, א.
- 394 יו"ד רז ס"ק ב על המפרש ג, א.
- 395 שמות ד, יח אות י (ור"ח סופר, 'על ספרים וסופרים', ישרון, י [תשס"ב], עמ' תשעו, תמה על שבתוספת ברכה [בראשית יד, כ] כתב שרש"י הולך לשיטתו בנדרים, ויש להעיר שבתוספת ברכה כבר ביאר דבריו: "כלומר לשיטת מסקנת הגמ' שם").
- 396 גליון הש"ס סוטה ח, א על המפרש נדרים עג, א.
- 397 חידושי גיטין עה, א סד"ה ת"ר.
- 398 ראה בפרק ה באריכות את בירור דעתו.
- 399 תשובות, ונציה ש"ס, סימן כו. השואל שם הקשה שלוש קושיות חזקות על המפרש נדרים (ו, א; יב, א; כט, א) והשיב לו הרמ"ע תשובות דחוקות וסיים: "כל זה דחקתי עצמי להעמיד דברי אותו מפרש, כדי שלא יהא האומנם טועה בדבר משנה, אבל האמת שבפירושי רש"י הנמצאים בכתב יד, והמה מוגהים ונאמנים יותר מן הדפוס, במסכתא הזאת אין בהם אותו הלשון, ודבריהם מכוונים לפשט ההלכה ככל דברך הטוב" (כלומר, שבקובץ כת"י הנמצא בידי הרמ"ע הכולל פירושי רש"י על הרבה מסכתות, ובשאר מסכתות הנוסח משופר יותר מן הנדפס שיש בו כמה טעויות דפוס, ואם כן כתב היד נאמן יותר מן הדפוס, וכיון שבמסכתא זו בכתב היד יש פירוש שונה לגמרי מן הנדפס ומכוון יותר לפשט ההלכה ואין בו דברים תמוהים, על כן בודאי הפירוש שבדפוס אינו מרש"י, וצומבר, עמ' 9, לא הבין דבריו).
- 400 חז"מ קפו על המפרש לא, ב.
- 401 חידושי בכורות, פרק ג, אות ב הראשונה ס"ק ד, דף קמב במהד' תשנ"ג, ובש"ס וילנא (סוף בכורות) יז, ב: "כבר נודע דפירוש מסכת נדרים אינו לרש"י ז"ל כי אם מפרש אחר, ואין לסמוך על המפרש הנזכר כ"כ כאשר יראה המעיין הרגיל במסכת נדרים".
- 402 פ, ב; פג, א.
- 403 חז"מ סוף סימן ריז (על דברי בית יוסף, לעיל הע' 391): "והאמת שמדף כב, ב אינו פירוש רש"י אלא פירוש רגמ"ה ככתוב בדפוס שם", והחיד"א (מחזיק ברכה, או"ח, סימן תפט) העיר על דבריו שהרי בדפוס בדף כה, ב: "עד כאן מפירוש רבינו גרשום".
- 404 בהקדמת עץ אבות, ובהגהותיו ריש נדרים.
- 405 ז, א ד"ה ונראה.
- 406 הגהות על טור יורה דעה רג (בתוך ילקוט מפרשים, טור המאור, ירושלים תשס"ז).
- 407 נד, ב ד"ה בהמפרש ד"ה בסוף אוכלא: "וההיפוך מזה פירוש רש"י במעילה וכו', ומזה נראה שהמפרש בנדרים המכונה רש"י אינו מרש"י ז"ל רק מתלמידיו וכמו שמצינו בכמה מקומות (לה, א ד"ה או [שתי פעמים]; כו, ב; מ, א ד"ה סימן; נג, א ד"ה אסור) שכותב "ואמר לנו המורה", דאל"כ יהיו דברי רש"י כאן ובמעילה סתרי אהדי" (בעיקר דברי השל"ג ממעילה העירו עליו [ר' מרדכי הריס, בית מרדכי, ירושלים תשט"ו, עמ' קיג; ר"ח סופר, 'על ספרים וסופרים', ישרון, י [תשס"ב], עמ' תשעו] שכבר התברר כי הפירוש למעילה מיוחס לרש"י בטעות, וכדלעיל הע' 317. עוד ראה מה שכתב בשלמי נדרים עז, ב ד"ה בהמפרש; פא, ב; פד, א ד"ה בהמפרש. ומכל מקום יש מקומות (ו, א ד"ה דבריו; פא, א ד"ה והלא) שהביא אסמכתאות לפירוש בדעת המפרש מדברי רש"י בשאר מקומות, ואזיל לשיטתו שמפרש נדרים הוא תלמיד רש"י ומן הסתם הולך בשיטת רבו, וראה עוד בדבריו לא, ב.
- בביקור לשון 'המורה': בדור האחרון שנתגלו הרבה מפירושי מגנצא ופירושי וורמייזא, נתברר כי לשון "המורה" רגילה בפיהם (וכמה פעמים מביא הפירוש נדרים בשטמ"ק פירוש "המורה" ואינו "המורה" של המפרש לנדרים, ראה לעיל בפרק ד). גם רש"י בפירושו על הש"ס מכנה את רבותיו "המורה", ונראה שבאשכנז וצרפת בתקופה שבין רגמ"ה לרש"י נהגו התלמידים לקרוא לרבים בתואר זה (ראה: ב' דבליצקי [לעיל הע' 17], הע' 45).
- מאידך נתברר שבפירושי ריב"ן ושאר תלמידי רש"י (רשימת ספריהם – לעיל, נספח א, אות מו-נט) מכונה רש"י בתואר "רבי" ולא בתואר "המורה" (והשווה תוס' סוטה לט, א ד"ה כל כהן: "פירש רש"י אמר לי רבי וכו' וכמדומה שהועתק מהגהת תלמיד", ואכן קטע זה אינו ברש"י שלפנינו, וכן ברש"י סוכה יד, א ד"ה משום "שאלתי את מורי [...] ואמר לי רבי" וכתב בדק"ס שם אות ד, שכל הקטע אינו ברש"י כתי" ונראה הוא מתלמיד רש"י, וכן ברש"י מגילה ג, א ד"ה בנס "ואפשר היה לו לתרץ ... מפי רבי עד כאן" וכל הקטע חסר בכתב יד אחד וכן מורה לשון 'עד כאן' שהוא הגהה, וראה במהדורות ארנד שם), ורק ר' ישעיה הזקן דטארני (=ר"ד) וכן נכדו ריא"ז וכן השבלי הלקט (כגון ח"ב סימן מט עמ' 105) רגילים לכנות את רש"י בתואר "המורה" וכל אלה חכמי איטליה הם (וראה י' רייפמן, מונטסריפט, שנה ג, שהמפרש נדרים חיברו הרי"ד ולכן מופיע בו הביטוי 'המורה'; צומבר, עמ' 2-1. בימינו, לאחר שיצא לאור עולם תוס' רי"ד לנדרים כבר התברר שאינו הרי"ד שהרי בדף טו, ב הביא את המפרש, וגם חולק הרבה על דברי המפרש בסתמא).
- וראיתי מי שהביא מרש"י חגיגה יא, ב ד"ה ומה: "תוספת. אינו יכול להיות מה שפירש המורה", הרי שתלמיד רש"י הוסיף בפירוש רש"י וקוראו "המורה", אך באמת ברש"י כתי" מינכן (ראה: א' שושנה, מבוא לתוס' הרא"ש חגיגה, אוקליד אוהיו תשס"ב, עמ' 31) הנוסח "אינו יכול להיות מה שפירש רבי" והמעתיקים האיטלקים שינו ל'מורה' כרגיל בפיהם. (רק במקום אחד מצאתי תואר המורה לרש"י, בכת"י פ' בבא קמא יח, ב, ראה בשנויי נוסחאות מהד' שבתי פונקל, והיא הגה"ה מתלמיד רש"י שצירף אל פירושו [עיי' להלן שכת"י פרמא הוא תלמיד רש"י] דברים חדשים ששמע מרבו בע"פ (וכן תיקן רש"י במהדורה השנייה, וכ"ה לפנינו ובכל הכתי"י, והוא ממהדורא בתרא כעדות תוס' תלמיד ר"ת ור"א שם), וזהו שכתב שם: "ולאחר

בשדי חמד⁴¹⁰. וביד מלאכי⁴¹¹ הוסיף שחזותו מוכיחה עליו שאין לשון הפירוש בנדרים כפירוש שאר מסכתות הש"ס.

ד. דעת החיד"א⁴¹² שמדף כה, ב ודאי שאינו מרש"י כעדות הב"י⁴¹³, אבל עד דף כב, ב אין ראיה שאינו מפירוש רש"י⁴¹⁴.

ה. מהרי"ט אלגאזי⁴¹⁵ כתב שאין לסמוך על המפרש בנדרים, ורבי חיים פלאגי הביא את דבריו⁴¹⁶. גם ר' בצלאל מוילנא כתב⁴¹⁷ "דהמפרש המכונה רש"י נמצאו בו תיוהי טובה בכמה מקומות"⁴¹⁸. והבית יוסף כתב על המפרש לא ע"ב "דלא חש לקמחיה", אבל כן דעת הרשב"ם⁴¹⁹, ובעל שלמי נדרים כתב "אף שאינו מרש"י ז"ל היה רב גדול מאוד מגדולי קמאי⁴²⁰ וכמה פעמים הביאו גדולי הפוסקים⁴²¹ ראיות מדבריו ז"ל במסכתא זו".

ו. קצת אחרונים ראו בפשטות את מפרש נדרים כפירוש רש"י: שו"ת בנימין זאב⁴²², מהר"י בן לב⁴²³, תורת אמת⁴²⁴, משפט צדק⁴²⁵, אליה

כן פשפש המורה ודק ואשכח תירוצי זה". וכיצד"ב ממש מצאנו ברש"י האמיתי למו"ק (מהדורת קופפר) דף ז, ד"ה תנאי היא: "לימים פשפש רבי בשמועה וחדשה כשמלה..." (ובשיטה לתלמיד ר"י מפאריס, כתבי מכון הרי פישל, ירושלים תרצ"ו, עמ' נ-נא כתב כן בשם פירושים אחרים של רש"י ושם 'אחרי כן פשפש'), והעיר ע"ז לנכון ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד הגהות ומהדורות', בתוך: רש"י עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 159-161. ורק הברל אחד יש, ששם הנוסח "פשפש רבי" ובכתי"פ 'לב"ק הנ"ל כתוב "פשפש המורה". ונראה שגם בב"ק היה כתוב פשפש רבי בדרך תלמידי רש"י לקרוא לרבים "רבי" ולא "המורה", וכמו שהוכחתי במאמרי שם, וסופר כת"פ פ' כדרכו שינה מעט, וק"ל. ודע ששמעתי מהרב אהרן יהושע צוקר שכתב פ' אינו פ"י רש"י אלא תלמיד רש"י, ויש לסייעו ממה שנמצא שם הרבה הביטוי 'הם הכי נמי' שאינו רגיל ברש"י כלל, וגם מכאן ראיה לזה).

408 שו"ת תפארת צבי, חלק ב, סימן כא אות ג. ושם הביא שהערוך ערך 'ריפ' הביא פירוש בשם רגמ"ה וכ"ה במפרש נדרים מ, א, מכאן הסיק ר"צ שהמפרש לנדרים הוא מרגמ"ה או מתלמידיו (ראה גם מש"כ א' אפשטיין במאמרו בגרמנית על פירושי רגמ"ה בספר הזכרון לשטיינשניידר, עמ' 119, הביאו אפשטיין הע' 152, ותרוממו לעיל הע' 294).

409 בהגהותיו לנדרים ז, א (וראה הע' 34). ראה עוד ר"ח מיכל, אור החיים, ערך רש"י, עמ' 589-588, שפירושי רש"י מעילה, נדרים ונזיר הם מתלמידי רש"י המביאים דברי "המורה" שהוא תואר לרש"י, והביא רש"י פסחים קיא, א ד"ה חיק: "קיבל מפי המורה שקיבל מפי רבו", והוא מתלמיד רש"י כי ברשב"ם שם כתב "כך שמע רבינו מרבו". עכת"ד. ונראה שהיא ראיה לסתור, כי הרשב"ם שם כתב "כך שמע רבינו [=רש"י] מרבו ורבו מפי רבינו גרשום זצ"ל", ואם כן "המורה" הוא מרבותיו של רש"י.

410 כללי הפוסקים, ח, אות ד.

411 כללי רש"י, אות ו.

412 שם הגדולים, מערכת ש, אות לה, ושם ביאר שכן סבר בברכי יוסף סימן תפט.

413 וכן כתב החיד"א, מחזיק ברכה, יורה דעה, סימן נב, אות לו ד"ה הגם הלום ראיתי אחרי רואי, ובפתח עינים ר"ה טז, ב בשם אביו, והעתיקו הגר"ד זינצווייץ (קובץ כרם שלמה [באבוב], מרחשון תשמ"א, עמ' יג). ר"ח סופר, "על ספרים וסופרים", ישרון, י (תשס"ב), עמ' תשעו-תשנז, הביא ממראית העין נדרים כח, א ופתח עינים ר"ה ה, ב שהקשה סתירות מרש"י נדרים לשאר מסכתות, ובמחכ"ת המעיין יראה טעותו.

414 ואילו ראה החיד"א דברי הרמ"ע מפאנו הנ"ל שמפורש בהם על הפירוש כולו שאינו מרש"י, ודאי היה פושט ספקו ומכריע כמותו. וראה צימבר, עמ' 7-8, שגם עד דף כב סותרים דברי המפרש במקומות רבים לדברי רש"י במסכתות אחרות. והרי כל הסתירות שהביא שם, ועוד כמה שמצאתי: ו, ב ד"ה אוגיא, דלא כרש"י ברכות ו, א ד"ה כי כסליא; ז, א ד"ה בפ"ך, דלא כרש"י ר"ה ו, א ד"ה בפ"ך (ועמד על זה במשמרות כהונה ויישב שהמפרש לנדרים אינו מרש"י); ז, א כתב המפרש דשמתא אינו כ"כ כנדי (וכן ח, ב ד"ה ויחיד), דלא כרש"י פסחים נב, א ד"ה מימנו שמבואר שם שנידוי ושמתא חד הוא; יט, א ד"ה ספק משקין, דלא כרש"י פסחים טז, א ד"ה ספק משקה; כ, ב ד"ה דמציני, דלא כגירסת רש"י קידושין עב, א ד"ה דומים למלאכי השרת (ועמד על כך מהרצ"ח בנדרים שם); כא, ב ד"ה קסבר אין פותחין, דלא כרש"י עירובין סד, ב ד"ה פותחין וד"ה אין פותחין (ועיין תוס' שם); כב, א כאילו בנה במה, דלא כרש"י יבמות קט, ב (ועמד על כך באמת ליעקב הנ"ל, הע' 406); כב, ב ד"ה לא עברינן, דלא כרש"י סנהדרין יא, ב ד"ה על שתיים (ועמד על כך החיד"א בברכי יוסף ובמחזיק ברכה, אורח חיים, סימן תפט, אך מה שצ"ע שם שסותר גם לרש"י מנחות פג, ב ד"ה כל – נעלם ממנו שהפירוש שם אינו לרש"י).

415 לעיל הע' 401.

416 כל החיים דף כז, א (ובתשובתו שנדרפסה בתוך שו"ת יד ימין לר' יעקב ישראל, סימן ג, דף טז, ב, כתב: "וכבר ראיתי להמפרש בנדרים שם [מ, א] המכונה לפירוש רש"י שכתב", ולעומת זאת בעיני כל חי נדרים סב, ב הקשה על מהרש"א מדוע לא הקשה סתירה מרש"י בנדרים שם לרש"י בגיטין כט, ב, ונראה שספר כל החיים מאוחר יותר, ומיושבת בכך שאלת ר"ח סופר, ישרון, יח, עמ' שעז).

417 בהסכתו לספר "שלמי נדרים", וילנא תרמ"א.

418 ראה: מהרי"ט אלגאזי ורמ"ע מפאנו לעיל; עיני כל חי ז, ב בד"ה ואם ו-ח, ב ד"ה אי; שלמי נדרים ט, ב ד"ה נדבה, י, א ד"ה לפי, יא, א, כ, א, כז, א, לד, ב, נה, א בד"ה בהמפרש; מלא הרועים לט, ב ד"ה וכי, ע, ב ד"ה ובוגרת, עא, א ד"ה במאי, עא, ב ד"ה ב"ש. וראה הע' 120.

419 מהרש"א בבא בתרא פח, א; ב"ח חו"מ, סימן קפו; שלמי נדרים לא, ב.

420 ראה מה שכתב ר' מרדכי זאב ברמן בהקדמת קול הרמ"ז (סאניק תרע"ז): "יען ראיתי כל הלומד מסכת נדרים אינו למד אלא פירוש הר"ן, ופירוש רש"י ותוספות ופירוש הרא"ש מונחים בקרן זוית ואין פונה עליהם כלל וזה מחמת רוב הטעויות שנפלו בפירושה. ויש אומרים שפרש"י במסכת זו אינו מרש"י שבכל הש"ס אלא ממפרש אחר, ולו יהיה כדבריהם אבל עכ"פ הוא מגאון קדמון אחד, ולא עוד אלא שרבינו יוסף קארו בב"י ובכס"מ (ראה נספח ב, אות יז) והרב בעל לח"מ והרב מהרש"א ותו"ט ובעל משנה למלך כולם קוראים ומכנים פירוש זה בשם רש"י".

421 כנראה כוונתו לדרב"ז (בתשובות ובביאור לרמב"ם הלכות נדרים) ולמבי"ט (חלק ג, סימן קו) ולמהרי"ט ולשער המלך ולמחנה אפרים וללחם משנה (הל' נדרים א, יא; יב, טו ו-כה. ועוד).

422 בסימן צח, וז"ל: "בנדרים פרק ארבעה נדרים [כז:] וכו' ופירש רש"י וכו' [והעתיק לשון המפרש ד"ה והיא וד"ה ובב"ד] ועוד פירש בב"ב פרק גט פשוט [קסח]. וכו'. אולם במחכ"ת בב"ב אינו רש"י אלא רשב"ם, ודבר זה נתחלף לרבים, ראה למשל: רשב"א כתובות טז, ב ד"ה ואי וז"ל וכן פירש רש"י כאן אבל בריש המוכר פירות (ב"ב צב, ב) פירש בענין אחר" וכוונתו לרשב"ם שם ד"ה כי, וודאי לא הי' לרשב"א רש"י לנדרים וכמו שכתב בפירוש בתשובתו בשו"ת הרשב"א ח"ג סב; השואל בתשובה שם הרש"י שהביא הוא לשון הרשב"ם; המאירי בבא בתרא (מהד' א' סופר, ניו יורק תשט"ז), עמ' תקכא, הקורא לרשב"ם שם "גדולי הרבנים", ובכל המסכת קוראו "חכמי הצרפתים"; שו"ת הריטב"א סימן קעג הביא דברי רשב"ם ב"ב

רבה⁴²⁶, שער אפרים⁴²⁷, סדר הדורות⁴²⁸, בתי כנסיות⁴²⁹, בירך משה ויפה ללב⁴³⁰, יד שאול⁴³¹, גליוני הש"ס⁴³², שערי ניחומים⁴³³, אפיקי ים⁴³⁴ ושו"ת עמודי אור⁴³⁵.

לא נמנו כאן אלא האחרונים שהקשו סתירות מרש"י נדרים לרש"י בשאר מקומות או שכתבו שרש"י בנדרים כתב כשיטתו בשאר מקומות וכיוצא בזה, אבל האחרונים שרק ציטטו מן הפירוש בכינוי רש"י לא הבאתי כלל אף שרבים המה, מאחר ודרך האחרונים⁴³⁶ להביא פירושים מיוחסים בשמם השגוי והמקובל⁴³⁷. ומכל מקום, הדבר ברור שאין להוכיח מאחרונים אלו שהם חלוקים על כל גדולי האחרונים הנ"ל, שהרי לא דנו בדבר בפירוש והביאו דברי זולתם ודחאו, אלא שנמשכו אחר המקובל בזמנם שפירוש זה יוחס לרש"י ונעלם מידיעתם ערעור רבותינו האחרונים הנ"ל. וכפי שמצאנו אצל הבית יוסף, ורבי בצלאל אשכנזי, ורבי חיים פלאגי, שתחילה לא ידעו שהמפרש לנדרים אינו רש"י⁴³⁸.

נספח ד: פירות הנושרים

תוך כדי דיון בפירושי רש"י ובית מדרשו לנדרים, גילינו ידיעות חדשות רבות על ספרי הראשונים לנדרים, ואלו הן:

- א. הנדפס בקובץ מפרשים כלילת יופי בשם "פירוש רבנו פרץ" אינו אלא עיבוד מחכם אשכנזי לפני כשש מאות שנה נ'ר' שמואל משליצטט ל"פירוש" המובא בשטמ"ק אשר התחבר על ידי בן דורו של רש"י (פרק ה).
- ב. קטעים מתוך תוס' רבנו פרץ (האמיתי) הובאו בספר "תוספות וליקוט ראשונים" שבקובץ מפרשים הנ"ל שנלקט ע"י אותו חכם (פרק א, הע' 9).

בשם 'רש"י ז"ל' (וקשה להגיה 'ר"ש' כי כתוב שם ד' פעמים 'רש"י') וכן שם סימן מ"ה (אך שם אפשר להגיה 'ר"ש') ודלא כהמהדיר בסוף המבוא; ר' בנימין מוספא במוסף הערוך (ערך קבנאה); רנ"ר רבינוביץ, דקדוקי סופרים, בבא בתרא עו, ב אות ו: 'רש"י ד"ה וכו' וכוונתו לרש"י; 'תשלום פירוש השאלות של ר' יוחנן בר' ראובן מאוכרדא', י' ברודי, ספר תא שמע א תשע"ב, עמ' 161, מביא את דברי רש"י ב"ב קכט, בשם 'רש"י' ועמוד ע"ז המהדיר שם; ט"ז אה"ע סימן ר"א ס"ק א: ורש"י פי' בגמ' מידע ידע וכוונתו לרש"י ב"ב נח, ד"ה דמידע; נחלת משה בבא בתרא (עמ' ח) כתב: 'רש"י בבבא בתרא קטז, ב' וכוונתו לרש"י שם; בשו"ת רב"א סימן טו עמ' קיט במהדורת בוחבוט ציטט 'ר' שמעון בב"ב והמו"ל בהע' 41 תיקן 'רש"י ובאמת צ"ל 'רבינו שמואל'. ותופעה הפוכה מצאתי במרומי שדה בבא בתרא כח, ב וכת, א הקורא לרש"י – רש"י ומקשה עליו מדברי רש"י במקום אחר!).

- 423 בשו"ת, חלק ד, כד הקשה סתירה מדברי המפרש בנדרים סה, א לרש"י בשמות ב, יח.
- 424 סימן רל; מפלפל בסתירת רש"י הנזכרת בהע' הקודמת, והעיר עליו בכנסת הגדולה, חושן משפט, סימן ריו.
- 425 בסימן קפו סתר מדברי המפרש נדרים לא, ב לבבא מציעא סה, א, והעיר עליו בכנסת הגדולה שם.
- 426 או"ח תעג ס"ק יב סתר מדברי רש"י נזיר למפרש נדרים, והעיר עליו במחזיק ברכה יו"ד, סימן נב, אות לו ד"ה הגם (השני) ששניהם אינם מרש"י.
- 427 סימן פח; עמד בסתירה הנזכרת בהע' הקודמת, וגם עליו העיר במחזיק ברכה הנ"ל.
- 428 ערך ר' מנחם בר' סימאי מהמפרש נדרים פא, א ד"ה ורדימוס, והעירו עליו בנחל עדן ובשם הגדולים, ערך רש"י, ובקונטרס אחרון למחזיק ברכה, יורה דעה שם, והובא בהערות לסדר הדורות מהד' תשס"ג.
- 429 בסימן קלה הביא שני חכמי דורו שהקשו סתירה מרש"י גיטין נט, ב לרש"י נדרים סב, ב וטרח ליישבה.
- 430 ביפה ללב, חלק ג, דף קלו, א הביא מהרב בירך משה נדרים פא, א שהקשה סתירה מהמפרש לנדרים שם לרש"י בבא מציעא פה, א ונדחק ליישבה, ויישבה יפה. וראה שדי חמד, לעיל הע' 410, שהעיר עליו.
- 431 בסוף סימן רלד טרח להשוות דברי רש"י כתובות פא, א למפרש נדרים פא, ב, וראה שלמי נדרים שם.
- 432 שהוכיח בריש נזיר כי הפירוש לנזיר אינו מרש"י כי דבריו שם (מה, ב) סותרים דברי המפרש נדרים מט, א.
- 433 נדרים ב, ב רש"י ד"ה פתח, ומדקדק בכל תג ותג של המפרש בכל המסכתא כדרך שנוהג בפירושי רש"י.
- 434 חלק א, סימן יא, אות יט, הביא סתירה מרש"י בכורות יא, ב למפרש נדרים פד, א.
- 435 בסימן ב אות י הביא דעת רש"י שאפשר לצמצם בידי אדם, ואחת מראיותיו ממפרש נדרים לט, ב.
- 436 יעב"ץ (בהקדמה לספר עץ אבות) ובעל ברכת הזבח (בהקדמת פירושו למסכת מעילה). וכן מצוי ביד מלאכי ובכתבי מהר"צ חיות, עיין א' מגיד, בית אהרן, ניו יורק תשכ"ב, כרך א' עמ' קמד-קמה. וכן כתב הב"י בהקדמתו שיקרא לתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן תשובות הרמב"ן, וז"ל: והנה בא לידי קצת תשובות הרשב"א כתובות בעט ברזל ועופרת בדפוס וכתוב בתחלתן שהם תשובות הרמב"ן. וכשאני כותב מאותן תשובות אף על פי שאני יודע שהיא תשובת הרשב"א אני כותב כתוב בתשובות להרמב"ן לפי שספרי הדפוס מצויים ביד כל אדם ומי שירצה לעיין לשון התשובה עצמה יוכל לעמוד עליה. עכ"ל.
- 437 ואף אלה שנהגו לכנות פירוש מיוחס בתור שכזה לא תמיד הקפידו בכך, ראה כסף משנה (נזירות ג, ש; ו, טו; שם ח, ב) וכללי הגמ' (אות קלב) המכנה את מפרש נזיר 'רש"י' בניגוד להרגלו, ושיגרא דלישא נקטיה. וכן השלמי נדרים קורא למפרש לעיתים רש"י ולעיתים מפרש.
- 438 על הרב בית יוסף ראה הע' 391; על רב"א ראה לעיל פרק ה; ועל ר"ח פלאגי ראה לעיל הע' 416. גדולה מזו מצאנו אצל החיד"א (מחזיק ברכה, לעיל הע' 413) ובעל חקרי לב (חלק א, סימן קלט, דף ריב, ב ד"ה הן) ובעל מטה אהרן (דף מ, א ד"ה הן אמת) שהקשו סתירות מרש"י נדרים לרש"י בשאר מקומות, ולאחר מכן כתבו ששוב נזכרו שהפירוש לנדרים אינו מרש"י. בשדי חמד (כללי הפוסקים, ח, אות ו) הביא דברי 'יד מלאכי' והחיד"א שפירוש מעילה אינו מרש"י והקשה עליהם מלשון הכסף משנה הקורא לפירוש זה בשם רש"י, והם עצמם הוכיחו שפירוש נדרים ונזיר אינו מרש"י מלשון הכסף משנה שאינו קורא לו בשם רש"י, עכ"ד שדי חמד. אולם לפי מה שנתבאר מיושב היטב: פירוש שהזכיר מרן בשם המפרש אף שבדפוס מיוחס לרש"י – אות היא שהיו למרן ראיות שאינן מרש"י, אך פירוש המיוחס בדפוסים לרש"י ומצאנו שיכנהו הבית יוסף בשם רש"י – אין מכאן ראיה לאמינות היחוס, שכן יתכן שסמך מרן על המדפיסים בהעדר ראיות שוללות (ראה כעין זה: ר"א מגיד, בית אהרן, כרך א, עמ' קמה).

- ג. תוס' רי"ד הנדפסות הן ממהדורא תליתאה, וכמדומה שיש עדיין בכתב יד מהדורא קמא (פרק א, הע' 7).
- ד. הרי"ף לא כתב על מסכת זו והמיוחס לו בדפוס אינו ממנו [אלא מר' שמואל משליצטט] (פרק ה, הערה 208).
- ה. דברי הריטב"א המובאים בשטמ"ק אינם לריטב"א אלא לאחד מבני דורו (הע' 68).
- ו. הרי"ץ המובא בשטמ"ק הוא אחד מחכמי פרובינציא (הע' 384).
- ז. "ליקוטי הגאונים" שבספר ברית יעקב הם מהדורא קמא של הגהות ר' בצלאל אשכנזי (פרק ה).
- ח. ה"שטה" המובא בשטמ"ק [=תוס' ר' אליעז ממין] מעתיק את פירוש רש"י בסתמא (פרק ב).
- ט. לבעל "הגהות ישנות" לא היה כתב יד של "המפרש" (הע' 72).
- י. ר"י אלמאדרי בפירושו לרי"ף מעתיק את פירוש רש"י, אך בסוגיות לנדרים הפזורים ברחבי הרי"ף מעתיק את תוס' ר' אליעזר ממין (ליד הע' 20).
- יא. במקום אחד הגיה הב"ח את המפרש ע"פ הפירוש שבעין יעקב שבאמת הוא פירוש הר"ן (הע' 72) והב"ח לא למד כמעט את התוס' - שהיה בדפוסו בסוף המסכת - והר"ן ולכן כמעט לא הגיהם (שם).
- יב. הר"ן שבעין יעקב מועתק מכת"י ולא מהדפוסים (הע' 18).

עוד ידיעות על ספרים וסופרים:

- א. הפירושים המיוחסים בטעות בדפוס התלמוד בבלי לרש"י הם: **פרק תשיעי של פסחים** (344) **תענית** (הע' 359); **מועד קטן** (הע' 298); **נדרים** (פרק ד); **נזיר** (הע' 392, 409, 426, 432, 437); **פרק חלק שבטנהדרין** (נספח א, אות נ); **הוריות** (נספח א, אות י); **זבחים סח, א-ע, א** (הע' 336); **פרקים ז-י במנחות** (נספח א, אות מא, סוף הע' 414); **בכורות** נז, ב עד סוף המסכת (הערה 339); **מעילה** (נספח א, אות כב).
- ב. פירוש רש"י ממהדור"ק לכתובות המובא בשטה מקובצת הוא פירוש הריב"ן (נספח א אות מח).
- ג. פירוש רש"י מכת"י לנזיר המובא בספר יגל יעקב אינו לרש"י (נספח א, אות יד).
- ד. רגמ"ה לא כתב פירושים לגמרא, ופירושי בית מדרשו נקראו על שמו (הע' 188).
- ה. שרידי הפירוש לתענית המיוחס לר' אליקים אינם לו (נספח א, אות לא). [וכעת חזרתי בי. ראה: חצי גיבורים ח עמ' כה הע' 16].
- ו. הפירושים הסתמיים שבספר הערוך מועתקים מפירוש ר"ח או מפירושי מגנצא, ולכאורה יש שהובאו בתוס' דברי ר"ח על פי מובאות סתמיות אלו (הע' 167-168).
- ז. הכינוי "קונטרס" בכתבי בעלי התוספות מכוון תמיד לפירוש הפשטני הנפוץ למסכת המדוברת, ולפיכך ברוב המסכתות המכוון הוא לפירוש רש"י, אך במסכת בבא בתרא מפרק שלישי ובפרק ערבי פסחים ובמסכת מכות מדף יט – המכוון לפירוש רשב"ם (הע' 46).
- ח. תלמידי רש"י מכנים את רש"י בתואר "רבי" או "מורי", אבל "המורה" אינו כינוי לרש"י אלא אצל מקצת חכמי איטליה (הע' 407).
- ט. הרש"י הנדפס בדפוס הראשון של ספר עין יעקב - בחלק מן המסכתות - הועתק מכתבי יד ספרדיים (הע' 17).
- י. לא מצאנו בתקופת הראשונים פירוש שיתחס לרש"י בטעות בשתי ארצות שונות (הע' 24) אלא במסכתות שלא חיבר עליהם פירוש וגם זה נדיר (סוף פרק ב).
- יא. דרך האחרונים לכנות ע"ש רש"י אף פירושים הידועים להם כמיוחסים לרש"י בטעות (הע' 436-437).
- יב. כשדנים על יחסי ספרים, אין להוכיח מעצם שימושם של האחרונים ביחוס הנפוץ בדפוסים, כי יתכן שסמכו על המקובל ורווח בזמנם בלא לדרוש ולחקור אחריו (סוף נספח ג).
- יג. מצאנו אצל ר' בצלאל אשכנזי כמה יחסי ספרים מוטעים (הע' 231).
- יד. המפרשים החליפו לעתים את פירוש הרשב"ם לבבא בתרא בפירוש רש"י (הע' 422).
- טו. דרך רש"י לשנות פירושו ממסכת למסכת, אך רק בדבר שאין בו נפק"מ (הע' 146).
- טז. מדרכו של ר' אברהם מן ההר להעתיק דברי רש"י בסתמא (הע' 28).
- יז. מדרכם של מפרשי וורמייזא ומגנצא להעתיק פירושים שקדמו להם (הע' 175).
- יח. השלמת פירוש חסר בפירוש אחר (על דרך רוב מבית מדרשו של המפרש) בלא ציון המעתיקים – היא תופעה מוכרת בספרות הראשונים (בהע' 78 הובאו קרוב לארבעים דוגמאות).
- יט. מצינו סופרים שהיה חסר לפניהם חלק מפירוש פלוני ותלו מדעתם החיסרון במחבר וכתבו שלא פירש דפים אלו (הע' 30).
- כ. הגאון רבי חיים פלאג"י חיבר את ספרו 'עניני כל חי' קודם שחיבר את ספרו 'כל החיים' (הע' 416).
- כא. חלוקת המשניות בתוך הגמ' נעשתה בידי הסופרים, ובעבר נפוצו חלוקות שונות (הע' 113).
- כב. כשכותב הרשב"ם במסכת ב"ב "יש מפרשים" כונתו **לעיתים** לפירוש המיוחס לרגמ"ה (הע' 293).
- כג. מצוי שמעתיקי ספרי ראשונים הוסיפו מדעתם תיבת "ז"ל" (הע' 373).
- כד. פירוש רגמ"ה למועד קטן היה מיוחס לפני הרי"ד לרש"י (הע' 24).

- כה. פירוש רשב"ם לבבא בתרא כט, א – נג, א היה מיוחס לפני המאירי לרש"י (הע' 24).
- כו. המחבר הספרדי האנונימי של הספר 'הגדות התלמוד', קושטא רע"א, בכל המסכתות מביא את פירושי רש"י בסתמא אחרי תיבת "פירוש" (פרק א אות ג).
- כז. בפירוש רבי יוחנן מאוכרידה (יון, המאה הט"ו) על השאלות שבהמדרת מירסקי, דרכו להעתיק בסתמא את רש"י על סוגיות הגמ' שבשאלות (פרק ב מספר 6).
- כח. ר' שלמה בר שבתאי ענו בפירושו לשאלות שנדפס בשאלות מהדורת מירסקי ומכונה שם 'ר"ש', דרכו להעתיק בסתמא את פי' המיוחס לרגמ"ה על סוגיות הגמ' שבשאלות (ריש פרק ג).
- כט. המיוחס לרגמ"ה למסכת ב"ב הוא באמת פירוש רבינו אליקים (נספח א אות א).
- ל. במאמרים 'על ספרים וסופרים' של הרה"ג ר' יעקב חיים סופר יש טעויות (הע' 395 ו-413).

חצי

פליטת סופרים

מאסף תורני

ט

ניסן תשע"ו

הרב אהרן גבאי

בני ברק

קבצי בעלי התוספות למסכת נדרים¹

למסכת נדרים יש בדינו מספר קבצי תוספות: התוס' הנדפסים בשולי הגמ'; תוס' רא"ש (עד דף פא,ב, ומשם ואילך לא הספיק לחבר ע"פ דברי המעתיק); תוס' ישנים (עד דף לה,ב); שני חיבורים הקשורים לר' אליעזר ממין המועתקים כסדר בשיטמ"ק תחת השמות 'שיטה' ו'רא"ש'; ושני חיבורים שכונו בדור האחרון 'תוס' רבינו פרץ' ותוס' תלמידי רבינו פרץ².

מלבד תוס' רא"ש שאין זהותו מוטלת בספק, לגבי כל החיבורים הנ"ל יש מקום לדון בהרחבה בזהותו המדויקת של המחבר (יתר על כן, נראה שכל דברי התוס' הנדפסים לא מרועה אחד ניתנו אלא מכמה וכמה, שלא נתחברו בידי מחבר אחד), וכן יש לברר בפני מי מהראשונים היו קבצים אלו. עוד נראה להלן על איזה ספרים מבוסס כל קובץ.

א. פתיחה

בעיקר המאמר, פרקים ב-ח, נעסוק בתוס' הנדפסים. כבר במאמרי על רש"י נדרים הזכרתי שהתוס' לנדרים שבדפוס אינם מקובץ אחד, אלא נתערבו והתחברו בו כמה קבצי תוס', כלומר שדפים מסוימים הם מקובץ תוס' אחד ואילו דפים אחרים הם מקובץ תוס' אחר, בדומה ל'מפרש' בנדרים שבדפוסים המיוחס לרש"י, שהוכחתי שם בראיות ברורות שהוא מורכב מחמש חטיבות שונות. תופעה מצויה היא בספרי התוספות, שכאשר נוצר חסרון באחד העותקים השלימוהו

1. רשימת קיצורים:

מאמרי על רש"י נדרים = יהודה כהן, 'פירוש רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים', ירושתנו, ד (תש"ע), עמ' ר-נ; הוספות ותיקונים למאמרי על רש"י נדרים = 'הוספות ותיקונים למאמרי פירושי רש"י ובית מדרשו למסכת נדרים', ירושתנו, ה (תשע"א), עמ' שסב-שע; מאמרי על קטעים מתוס' שאנן קידושין = יהודה כהן, 'קטעים מתוספות שאנן קידושין', ירושתנו, ו (תשע"ב); אורבך = א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ; אפשטיין, ריב"ן = י"ג אפשטיין, 'פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות', תרביץ, ד (תרצ"ג), בנספח עמ' 180-171; עמנואל = ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 297-295; הגהות ר' בצלאל אשכנזי = ר' הלל פרוש, בנין שלמה לחכמת בצלאל, הגהות רבי בצלאל אשכנזי, הגי"ש = ר' הלל פרוש, הגהות ישנות לרבי אברהם ורבי יעקב חיים פליף, בתוך: הגהות והשלמות מכת"י למסכת נדרים, כולל: השלמת התוספות לפרק נערה המאורסה (דפיים ע-עט), בנין שלמה לחכמת בצלאל, הגהות רבי בצלאל אשכנזי, חושבי שמו, הגהות ישנות לרבי אברהם ורבי יעקב חיים פליף, פירוש רש"י לדפים ב-ד, הוצאת מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תש"נ; תוספות = תוספות, מהדורת עזר ויהרר, ירושלים תשס"ו; וילנה = תלמוד בבלי, מסכת נדרים, מהדורת האלמנה והאחים ראם, ווילנא תרמ"ד; חידושי הרשב"א = חידושי הרשב"א, מהדורת ר' יעקב חיים סלומון, ירושלים תשנ"א; שיטמ"ק = שיטה מקובצת, ירושלים תשנ"ז; ליקוט ראשונים = תוספות וליקוט ראשונים מתלמידי רבינו פרץ, בתוך: אוצר קובץ מפרשים החדש השלם והמפואר על מסכת נדרים, הוצאת מכון תפארת התורה, ירושלים תש"ס; ר' א"מ וייס = ר' אברהם מאיר וייס, שמות חכמים, בני ברק תשס"ט. ההעתקות מספרי הראשונים כמעט תמיד הועתקו מפרוייקט השו"ת – בר אילן גירסה²³.

2. תוס' ר"ד הינו מחכמי איטליה ואינו שייך לבעלי התוספות, וגם ניכר שלא היו אצלו כלל תוספות לנדרים ולכן אין מקבילות בינו לבין שאר בעלי התוספות. מן הראוי היה לחקור גם איזה קובץ תוס' מועתק לעיתים באגודה נדרים והנחתי מקום להתגדר. וראה גם מאמרי על קטעים מתוס' שאנן קידושין, עמ' סא הע' 101.

המעתיקים מקבצי תוס' אחרים, ללא כל ציון וסימון שמדובר בהשלמה³. בפרקים הבאים אבוא להוכיח דבר זה בס"ד.

שמה יתמה הקורא כיצד נתמזל מזלה של מסכת נדרים שגם המפרש שבה וגם התוס' שבה מורכבים מכמה חטיבות; אין זו תמיהה, כי כפי הידוע מסכת נדרים משונה היא בלשונה, ומתוך כך גם לא נלמדה כמעט בתקופת הגאונים⁴. הרי"ף לא חיבר עליה חיבורו⁵, רש"י לא פירשה⁶, וגם תוס' שאנץ לא חיבר עליה תוס'⁷, ולא שרדו כת"י לא של המפרש ולא של התוספות הנדפסות, ואין כל פלא שכאשר נחסר עותק מסוים לא יכלו המדפיסים להשלימו מעותק אחר, לפי שהיו עותקי התוס' נדירים ביותר, והוכרחו להשלימו מקבצי תוס' אחרים.

עד כה כמעט לא נחקרו התוס' לנדרים, ואורבך הקדיש לו רק 12 שורות⁸. וכן לא ידוע לנו על כתבי-יד של התוספות, לפיכך תיעשה בחינתו על פי התוספות הנדפסות בלבד. אולם נעזרתי רבות אף בדפוס הראשון ונציה רפ"ב⁹ (להלן: דפו"ר); בדפוס זה הופיעו לראשונה על הדף בנוסף לפי' המיוחס לרש"י רק פי' הר"ן ופי' הרא"ש, בעוד שהתוספות לא הודפסו על הדף אלא בסוף המסכת, מפני רוב טעויותיהן ושיבושיהן. וזו לשון השער הראשון משנת רפ"ב:

מסכת נדרים עם שלשה פירושים שונות וגם התוספות אבל אינם במקומן כי אם בסוף המס' בעבור שהם מוטעים בתכלית נדפס ע"י דניאל בומבירגי בחדש תמוז בשנת רפ"ב לפ"ק פה ויניציאה.

3. עיין מאמרי על רש"י נדרים, עמ' ריא-ריב הע' 69, שם הבאתי חמש דוגמאות לזה. ושם גם הובאו למעלה מעשרים דוגמאות להשלמת ספרי ראשונים מספרים אחרים, ללא ציון שמדובר בהשלמה. וראה עוד הוספות ותיקונים למאמרי על רש"י נדרים, דוגמאות נוספות. וכעת ראיתי שכבר הזכיר תופעה זו רנ"י הכהן, אוצר הגדולים – אלופי יעקב, א, עמ' קמב, ערך השלמה, אלא שברוב הדוגמאות שהביא שם ציינו המעתיקים להדיא שהיא השלמה.
4. ראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים נדרים, ירושלים תש"ב, בהקדמה.
5. ראה לקמן הע' 219.
6. כמסקנתי בהוספות ותיקונים למאמרי על רש"י נדרים.
7. עיין נספח א בערכו.
8. אורבך, עמ' 618. וראה עוד להלן, הע' 15, כמה חכמים שהלכו בעקבותיו ולא הוסיפו כמעט כלום בענין. אורבך התייחס אל כל התוספות הנדפסים כחטיבה אחת שנתחברה בידי מחבר אחד, ולכן כתב שנתחברה בידי תלמיד ר"פ והוא השתמש בעיקר בתוס' איורא. אולם כפי שנראה במאמר זה, בחלקים שנתחברו בידי תלמיד ר"פ לא נזכרו חכמי איורא.
9. וכאן המקום לציין שבשו"ת שואל ומשיב, מהדורא חמישיאה, סימן נד, ד"ה ובוה, כתב: "וידוע דתוס' ישנים נדרים [=התוס' הנדפס בשולי הגיליון, בדומה לתוס' ישנים יומא ויבמות הנדפסים אף הם בשולי הגיליון] הוא מהר"א ממיץ תלמיד ר"ת". אולם שמועה זו שהגיעה לאוזניו תמוהה ביותר, שהרי להדיא נזכר ר"א ממיץ בתוס' נדרים כא, ד"ה ורב, מג, א ד"ה נותן לאחרים, נז, ד"ה ועיקר אסור, פ, ב ד"ה וריו"ס [מלבד עשרות מקומות נוספים בשמו 'ר' אליעזר' ללא תוספת ממיץ], וראה תוספות הרא"ש, נדרים, מהדורת ב' דבליצקי, ירושלים תשס"א, מבוא, הערה 16.
9. זה הדפוס הראשון שידוע לנו על מסכת נדרים, אך יתכן שלפני זה נדפסה המסכת בבית הדפוס של שונצינו ולא שרד ממנה עותק. ראה: רנ"ב רינבוין, מאמר על הדפסת התלמוד, מינכן תרל"ז, עמ' כו הערה 26; ר' אפרים רוטמן, בתוך: ר' מ' הרשור (עורך), דקדוקי סופרים השלם, ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 33 הע' 9; מאמרי על רש"י נדרים, הע' 63.

בשנת רפ"ג הדפיס בומבירגי שער חדש על ההדפסה משנת רפ"ב, בזה"ל:

מסכת נדרים עם פירוש רש"י ותוספות ורבינו ניסים והרא"ש אבל התוס' אינם במקומן כי אם בסוף המסכת נדפס ע"י דניאל בומבירגי בחדש תמוז בשנת רפ"ג לפ"ק פה ויניציאה.

והושמטו המלים "בעבור שהם מוטעים בתכלית". שניהם דפוס אחד הוא, אלא שהחליף את השער על מנת להשביח את מקחו¹⁰. דפוס זה, למרות היותו משובש ביותר (כעדות המדפיס הנ"ל וכן כתבו גם מהרש"א¹¹ והט"ז¹²), פעמים רבות מאיר עינינו בגירסה נכונה (בעיקר בנוגע לסדר המדויק של הדיבורים, שבדפוסים המאוחרים נטלו חירות לעצמם להזיז דיבורים ללא ציון נאות). כן נעזרתי בספר 'הגהות ישנות' (להלן: 'הגי"ש') לר' אברהם ור' יעקב חיים פליף מצפת, שתחת ידם היה כתב יד משוכח של התוס' שלנו והגיהו על פיו את כל התוס'¹³.

ב. התוספות מדף מ ואילך

התוספות הנדפסות על הדף, לפחות בדפים הראשונים, הם מתלמיד רבינו פרץ, וכמו שנראה ממה שמביא "מהר"ף נ"ע"¹⁴. ולכאורה היה נראה שהתוספות לכל המסכת מקורן מתלמיד רבינו פרץ, וכמו שסברו בפשיטות החוקרים¹⁵ (ולפי"ז 'מורי שיחיה' הנזכר כמה פעמים¹⁶ הוא רבינו פרץ).

אך באמת אינו כן. בערך מדף מ' והלאה עד סוף המסכת ודאי אינו מתלמידי רבינו פרץ. והראיות לזה: 1. המקום האחרון בתוס' שמוזכר רבו של העורך הוא בדף כו,א ומשם ואילך לא מוזכר אפילו פעם אחת!¹⁷ 2. בשלושת הפרקים הראשונים מזכיר תלמיד ר"פ "תוספות"

10. על פי ר"א רוטמן שם, עמ' 32, ושם עמ' 33 כתב: "יתכן שבחלק מהוצאה זו לא נדפסו התוספות כלל לפי עדותו של ר"ש עדני בעל מלאכת שלמה שהתוס' של נדרים לא נדפסו כלל בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי המגיה אפי' בסוף המסכתא". אולם יותר מסתבר שנתלשו דפים מן העותק האישי שלו. אגב, נראה שלבעל השיטמ"ק היה תוספות מודפס, שבכמה מקומות (דף לה,א וצ,ב וצא,א) מקצר את דברי המפרשים בכתובו "וכו" ככתוב בתוס', וכן פט,ב ד"ה גמרא רבי, צ,ב ד"ה אמרי, ציין אחרי הפירוש 'ועיין בתוספות', וראה הע' 133.

11. בראש המסכת: "במסכת זו לא ירדתי רק להגיה הטעויות מפני שהן רבות בג' הפירושים ויותר בדברי התוספות וע"כ מנעתי ידי מלחדש בה שום דבר חוץ מתיקון הטעויות כפי ע"ד".

12. יורה דעה סימן ריז סעיף ל: "ואל יקשה בעיניך שהגהתי בדבריהם שאותן התוספות מלאים טעויות לכל רגיל לקרותם". ונסמך עליו ר' אלכסנדר סענדר קפלן, שלמי נדרים, ווילנא תרמ"א, בדף ד,ב ד"ה למה לי.

13. אלא ששם השמיטו את כל ההגהות שכבר תוקנו בדפוסים המאוחרים, שהם כשני שלישי מן ההגהות, ולא זכיתי לראות את כתב היד במקורו.

14. ה,ב סוד"ה וליתני, ח,ב ד"ה ויחיד, יג,א ד"ה הקרבן.

15. אורבך, עמוד 618, ובעקבותיו רנ"י הכהן, אוצר הגדולים - אלופי יעקב, כרך א, עמ' קסד, ערך תוס' נדרים. וכן הסכימו ר' אלטר הלפרין, תוס' ישנים נדרים, לונדון תשכ"ו, מבוא, לפרק ה'; ר' חיים בן ציון הרשור, תוס' רבינו פרץ ב"מ, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' 22.

16. ראה להלן, הע' 83.

17. ואין לומר שרק פרקים ב' וג' כתב בחיי רבו ושאר כל המסכת כתב אחר פטירת רבו, דעדיין היה לו לצטט את רבו מתוך תוספותיו שהיו מצויים בידי תלמידיו, וכמו בהרבה קובצי תוס' מתלמידי ר"פ שמוזכר בשם "מהר"ף נ"ע", וגם תלמיד זה עצמו בפ"א דנדרים מצטט את רבו אף אחר פטירתו. גם אין לומר שכתב את המשך המסכת עוד לפני שהגיע ללמוד אצל רבינו פרץ, דזה אינו, שהרי בהמשך המסכת מביא 15 פעם את ר' אליעזר [ממין] בעוד שלא הגיע פירוש זה לידי תלמיד ר"פ אלא לאחר פטירת רבו, שהרי בדפים שנוכר בהם מורו בלשון שיחיה אין נזכר בהם ר"א ממיץ.

6 פעמים¹⁸, והכוונה לקובץ תוס' קדום שהיה לפניו¹⁹, אבל בהמשך המסכת אין בכלל מובאות מ"תוספות". 3. מאידך, מדרג מג ואילך מזכיר את הר"מ 21 פעם (שהוא ר' משה ב"ר שניאור מאיוורא²⁰), לעומת תחילת המסכת שאינו מזכיר בה כלל. 4. בתוס' דף מא, ב כתב בזה"ל: "מן התמחוי החוזר לבעל הבית - פירשתי במתני' תין"²¹, אולם לעיל במשנה לא פירשו התוספות כלום, וע"כ שהתוס' דף מא, ב הוא מקובץ תוס' אחר שהוא זה שפירש דבר זה במשנה²², אך התוספות הנדפסות במשנה הן מקובץ תוס' אחר שבו לא נתפרשה משנה זו. 5. מהרי"ק, שורש עב ד"ה ועל אשר (ירושלים תשמ"ח, עמ' קלב-קלג) העתיק באריכות 'לשון תוספות שלהי נדרים' ונמצא כן מלה במלה בתוס' צא, א ד"ה ביורה כחץ, וכן בשורש קי מעתיק מתוס' שלהי נדרים ונמצא כן בתוס' נדרים צ, ב ד"ה חזור. אולם מה שהעתיק בשורש קסו ד"ה ומתוך (עמ' שלז) בשם תוס' נדרים (כג, ב) ליתא בתוס' לפניו²³. 7. וראה עוד בפרק הבא הוכחות מן הרשב"א ומאירי, הרא"ש והריטב"א ותוס' ר"פ, שמדף מ בערך הם מתאימים לתוס' הנדפסות, ואילו לדפים שלפני כן אינם מתאימים. 8. לפני דף מ מזכיר ר"י 18 פעמים ואילו משם ואילך לא נזכר אלא פעם אחת²⁴ (מו, א ד"ה אמר רב).

ג. התוספות בכתב יד לדפים סט-עט

בדפוסים חסר תוספות מדרג ע, א עד סוף פרק נערה המאורסה (עט, א), וכלשון המדפיסים בדף סט, ב: "לא מצאנו יותר תוספות מזה הפרק"²⁵. אמנם בכתב יד שהיה לפני בעל "הגהות ישנות" (ועל פיו הגיה את כל התוספות לנדרים) היו תוספות גם על דפים אלו והעתיקם בספרו, וכמו שכתב מחבר הגי' ש: "וד' הקרה לפני כל מה שחסר", ומשם נדפסו תוספות אלו בש"ס 'עוז והדר' תחת השם 'תוספות כת"י', ובש"ס וגשל-נהרדעא (ירושלים תש"ס) בשם 'תוספות'²⁶.

ולכאורה היה נראה שתוס' כת"י זה מקובץ תוס' שונה משאר המסכת²⁷, שהרי בתוס' זה נזכר ר' אליעזר ממין בתואר 'רבי אליעזר שיחיה'²⁸, וידוע שר"א ממין היה תלמיד ר"ת והיה דיין כבר

18. ו, א ד"ה עד, ו, ב ד"ה או, שם ד"ה מכלל (לגירסת הגי' ש), ח, א ד"ה מושבע וד"ה ומשני קמ"ל, כ, א ד"ה וחכ"א, כד, ב ד"ה אלא.
19. ולדעת אורבך הוא כנראה תוס' ר"י שירליאון, וטעון בדיקה.
20. כך מוכח מהשוואה לרשב"א בכמה מקומות עיין הע' 121.
21. כ"ה בדפוס' ולפנינו: 'במתנה'.
22. ואינו יודע היכן היתה המשנה בגירסת תוספות, וכנראה בדף לח סוע"ב והכי מוקדם בדף לח, א כי שם פירשו תוספות את המשנה שבשם, ודוק. ולפי"ז דף לח, א ודאי הוא עדיין מן החטיבה הראשונה ודף מא, ב הוא ודאי מן החטיבה השניה, ובאמצע יש להסתפק.
23. וכבר העיר בזה רנ"י הכהן, אוצר הגדולים, שם.
24. ומעניין שגם ר"ת נזכר כמעט רק באזור דף מו, עיין להלן.
25. בדפוס' הנוסח: "לא מצאתי תוספות יותר".
26. ולפניהם מהדורת ר' הלל פרוש.
27. והיינו שהחסרון שבדפוסים הוא חסרון קדום, וגם בכתב יד המקור שממנו הועתק הכת"י שהיה להגי' ש היה בו חסרון זה והשלימום המעתיקים מקובץ תוס' אחר (אבל לא מסתבר שההגי' ש עצמו השלים מקובץ אחר, שהרי לא העתיק ממנו כלום בכל המסכת).
28. עג, א ד"ה פרט, עד, ב ד"ה תפשוט.

בחיי רבו²⁹. והיות שר"ת נפטר בשנת ד' אלפים תתקל"א (1171)³⁰, ברור הדבר שתלמידו הנ"ל לא האריך ימים עד לשנת ה' אלפים; א"כ נכתבו התוס' בכת"י לפני סוף האלף הרביעי, ומתוך כך מוכרח לכאורה שאינן התוס' של שאר כל המסכת, שבהן מוזכר רבות הר"מ, שהוא ר' משה מאיוורא³¹, שהיה אז צעיר לימים.

אך באמת נראה שבמקום ר"א שיחיה צ"ל ר"מ [שיחיה], שהרי כאמור התוס' כת"י הגיע לידינו בהעתקת הגי"ש, ובתוס' זה שהיה לפני הגי"ש שכיח חילוף זה, דהיינו שבהרבה מקומות שנזכר בתוס' הנדפסות ר"מ גורס הגי"ש רבי אליעזר שיחיה. ראה הוכחתי לכך מתוך דברי הרשב"א, לקמן (נספח ה: 'מובאות שגויות בשם ר' אליעזר ממיץ'). ושוב מצאתי שאת המובאה הראשונה של ר' אליעזר שיחיה בתוס' כת"י הנ"ל צייטט הרשב"א בשם הר"ם בר שניאור³².

ובזה תתיישב תמיהה נוספת, והיא מדוע בתוס' זה לא מוזכר כלל הר"מ, ובתוס' בשאר המסכת נזכר בממוצע פעם אחת לכל ארבעה דפים³³. ואם נגיה ר"מ תחת ר"א, לפי זה אכן נזכר הר"מ שתי פעמים בחלקה הראשון של המסכת.

[ועדיין צ"ע שבקובץ תוס' בכת"י המכיל בסך הכל עשרה דפים מובא ה"קונטרס" לנדרים ארבע פעמים³⁴, ואילו בתוס' לשאר המסכת לא נזכר אלא פעם אחת בלבד³⁵. אלא שעל פי ראייה אחת קשה להוציא מחזקתו הפשוטה שהוא מאותו קובץ³⁶.]

ד. עדויות על קובץ התוספות החסר עד דף מ

מצאתי ארבע עדויות חיצוניות שקטע תוס' זה (מ, א – צ, ב) – כולל התוס' כת"י – הם חלק מקובץ תוס' שלם לכל נדרים שהיה מצוי בידי הרבה ראשונים:

29. ע"פ ר' אברהם מאיר וייס, ערך מה, עמ' קנט, הערה 11.
30. אורבך, עמ' 111.
31. עיין לקמן ליד הע' 121.
32. ובזה חוזרני בי ממה שכתבתי במאמרי על רש"י נדרים, עמ' רו הע' 36-37, שהתוס' כת"י הוא קובץ תוס' אחר, ולא פירטתי הוכחותי, אך באמת נסתמכת בעיקר על הראיה הנ"ל מ'ר' אליעזר שיחיה' שדחיתה כאן. המקום הראשון בדף מג, ד"ה אמר אביי, ואחריו נג, ד"ה נדר, נד, ד"ה מיניה, נז, ד"ה ועיקרו, נח, ד"ה אמר [אך עיין להלן, הע' 114 שהוא ט"ס], נט, ד"ה ה"ג, סה, ד"ה ל"ל [אך עיין להלן, הע' 115 שהוא ט"ס], עט, ד"ה ועוד, פג, ד"ה ואי, פג, ד"ה לעולם, פד, ד"ה ספיקו, צ, ד"ה אשת כהן. הר"מ נזכר עוד בדף נב, ד"ה ת"ש שאני אך הדיבור שם הוא הגהה כעדות הסופר "הגהה" זו מצאתי מבחוץ" [נסותר לתוס' נז, א, ד"ה קונם], נמצא שיש כאן פער של 14 דפים (סה-עט) בלי ר"מ. גם 'ונראה לי' שדף צ, ב, ד"ה חזרו לומר מובא ברשב"א בשם הר"מ בר שניאור ולקמן נוכיח שהרשב"א השתמש בדפוס הנדפס מדף מ', וע"כ בתוס' לפניו היה כתוב 'ונראה להר"ם' [ובדפו"ר והגי"ש כלפינו]. והעירני חכם אחד שגם בין מג-נג יש פער של 10 דפים, אבל יושם לב שלולי הגהתנו יש כאן למעשה פער מדף סה עד עט, שהוא פער גדול מדי, ודוק.
34. עיין מאמרי על רש"י נדרים, פ"ב אות ב.
35. בדף מט, א ד"ה ודבר, ובאמת גם דיבור זה שייך לתוס' כת"י כדלהלן אות ד.
36. ובפרט שבתוס' שלפני הרשב"א צוטטו הקונטרסים וכדלקמן הע' 40, ואפ"ה כל מה שהוא מביא בשם תוס' נמצא בנדפס מדף מ וכדלקמן.

1. לאורך המסכת מביא הרשב"א את "התוספות" בערך 63 פעם³⁷, אך לשנענין מתחילת המסכת עד דף מ, לא נמצא בתוס' דידן כמחצית מן הדברים³⁸, ורק מחציתם נמצאים לפנינו³⁹. אולם משם ואילך - כולל התוס' כת"י⁴⁰ - נמצא כל מה שהביא הרשב"א בשם תוספות⁴¹. וכן נמצאים בתוס' זה סתמי תוספות של הרנב"י בשיטמ"ק⁴², רבינו ירוחם,

37. צויינו ברשימת האשים, בחדושי הרשב"א. ויש להוסיף עמ': כו, לג, סד, פו ('תוספות אחד מרבני הצרפתים', ובמאירי עמ' פא בשם תוס' סתם), צ, קג, קכד, קנט, קסב, קעג, רח, רמד, שכד, שכה. ויש למחוק שח.
38. עיין עמ' יג שברשימת אשים הנ"ל (ונמצא בפ"י הרא"ש ד, א ד"ה נזיר) כו, לג, מו, סד, סה, פ, פד, ק, קיה, קפד, קנה, קסד. והערות המהדיר ככולם (ובעמ' קסד נתחלף לו פ"י הרא"ש בתוס'). התוס' שצויינו בעמ' סח (שתי פעמים), קג, קה, וקה, הם תוס' במסכת אחרת כמו שציין המהדיר.
39. עיין עמ' ב, ז, כו, לד, ע, עז, פה, צ, צח, קטו, קטז, (אך זה רק גירסא) קמח, קנב (אך זה רק גירסא), קנט, קסב, (ובשניים האחרונים יש גם זהות לשונית).
40. נציג כאן הקבלה משמעותית בין התוס' כת"י עב, ב ד"ה והא לתוס' המובא ברשב"א עג, א ד"ה הכא נמי:

רשב"א	תוספות כתב יד
ואיכא למידק וכו' והא איכא שמיעת אפוטרופוס	וא"ת שמיעת שליח כשמיעתו ותרין בקונטרס
בשמיעתו כשמיעת הבעל דשלוחו של אדם	דלענין שמיעה אינו נעשה שליח. ורבינו יוסף
כמותו, ותירצו בתוס' בשם הקונטרסים דלענין	ע"ה מפרש דבנזיר פ"ב מוקי להך (שמעתא)
שמיעה אינו נעשה שליח ובשם הר"ר יוסף ז"ל	פלוגתא כר"א דאמר בעל מפר עד שלא נדרה,
תירצו דבנזיר פ"ב מוקי להך פלוגתא דר' אליעזר	כיון דאיהו מצי מפר משוי שליח להפר נדריה
שאמר שהבעל מפר עד שלא תידור דכיון דאיהו	דלעתיד, ותוצינן לעיל דהפרה דר"א אינו חלה
מצי מיפר משוי ליה נמי שליח להפר נדרים	עד שישמע וס"ד דהך הפרה באפוטרופוס חלה
שתדור, ואנן הא תרצינא לעיל דלר"א אין	מיד קודם שמיעת הבעל, ולכן פריך והא לא
ההפרה נגמרת עד שישמע וכיון דאיהו לא מצי	שמע בעל ואין הפרה באפוטרופוס חלה דהא
מפר מהשתא אלא להשמיע א"כ אף הוא לא	אמר ר' יוחנן מידי דאיהו לא מצי עביד שליח לא
משוי שליח עליה דמכח קושיה זו נמי מוקי לה	מצי עביד, דמכח קושיא זו מוקי לה תלמודא
נמי בנזיר כר"א.	בנזיר כר"א.

- והשוה הרשב"א עב, ב ד"ה והא, עמ' רפה, לתוס' כת"י ד"ה הכא נמי; רשב"א עג, א ד"ה הב"ע, עמ' רצג, לתוד"ה והלא; רשב"א עג, ב ד"ה דאי, עמ' רצג, לתוד"ה תפשוט; רשב"א עז, ב ד"ה לא, עמ' רצו, לתוד"ה ובי'; רשב"א עט, א ד"ה ר"מ וד"ה וחכ"א, עמ' רצט, לתוד"ה ר"מ וד"ה וחכמים וד"ה אמאי.
41. עיין רשב"א עמ' קסט, קעג (ולרשב"א לא הו' ניחא תי' תוס' ודוק), קפח, קצו, ר ("בתוס' ראיתי בשם ר' שמשון" וכן בתוס' שם ד"ה ה"נ ובסוף סיים "מפירוש ר' (שמעון) [שמעון] מקוצי"), [התוס' בעמ' רח הן תוס' במסכתות אחרות כפי שציין המהדיר, וכלשון הרשב"א: "בתוס' בהרבה מקומות"], רט, עמ' רכא [וכן הביא המאירי שם בשם תוס' ולפנינו בתוד"ה אלו תירצו כן אך בלשון אחר, ויתכן שהרשב"א לא העתיק הלשון במדויק, והמאירי העתיק מן הרשב"א]. רכט (והע' המהדיר בהע' 16 אינה נכונה), רלה, רמא (תוד"ה אמר, והמהדיר לא ציין כלום), רמד, רמט, רנ, רנא, רנד (תוס' לעיל סב), רנה (שם), רנט, רסד, שג, שיא, שכא, שכד, שכה ובהע' שם. גם בחידושי הרשב"א כתובות נט, א ד"ה 'פירשו בתוס' בריש פרק ואלו נדרים', וכו"ה באמת בתוס' עט, ב ד"ה אבל וד"ה לאחרים; וכן ברשב"א וריטב"א שם נט, ב הביאו תוספות נדרים מו, ב דאם הבית יותר מהשכירות קדוש, ונמצא לפנינו בתוס' שם ד"ה אם יש.
42. בדף טז, ב ד"ה וחכמי מביא 'וחכמי התוספות' ואינו בתוס' הנדפס [נסה, א' דחו בתוספות' הוא מתוס' בגיטין לו, א ואינו לפנינו שם] אבל בדף צ, ב ד"ה ואמרו בתוספות כ"ה בתוס' ד"ה חזור לומר, ובדף פא, ב מביא ב' פעמים 'רבינו שמשון על דף ח, ב והראשון נמצא שם בתוס' הרא"ש סוד"ה רבינא וכן ברשב"א שם. ואין עוד ציטוטי תוס' בחיבור זה, וראה עוד להלן, הע' 249.

מהר"ם חלאוה, מהר"ח אור זרוע⁴³, ומנחם הארוך⁴⁴, ואלי גם הגמ"י⁴⁵.

2. כמו כן, בספר בית הבחירה לר' מנחם המאירי מזכיר את דברי "התוספות" לאורך המסכת כשבעים פעם⁴⁶, אך רובם המוחלט אינם בתוס' דידן⁴⁷, וכבר עמד ע"ז המו"ל הרב אברהם ליס במבואו⁴⁸. אמנם מדף מ' עד סוף המסכת נמצא כל מה שהביא⁴⁹, וכן בתוס' כת"י נמצא כל מה שהביא [חוץ ממקום אחד]⁵⁰.

43. שו"ת מהר"ם חלאוה, מהדורת ר' מ' הרשלו ור' ח' ב"צ הרשלו, ירושלים תשמ"ז, סימן קט, לתוס' סה"א ד"ה אין; רבינו ירוחם נתיב כ"ד חלק ב' לתוס' ס"ב סוד"ה קמ"ל [אך נמצא גם בתוס' רא"ש שם, ויתכן שאליו כיון רבינו ירוחם]; שו"ת מהר"ח אור זרוע החדשות, מהדורת ר' מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, סימן ז' לתוס' נח, ב.

44. שיטמ"ק ו, ב: "אבל קדושין דהכא אין כאן מעשה כלל דלדידה לא יהיב ולא מידי וכמו שפירשו התוספות [...] עד כאן מנחם הארוך", והוא בתוס' רא"ש שם ד"ה יש יד, ולהלן נוכיח שהתוס' רא"ש מיוסד על תוס' זה, ואמנם יתכן שכונת מנחם הארוך לתוס' רא"ש.

45. הגמ"י פ"ב מהלכות שבועות הלכה א' העתיק הדברים הנמצאים בתוס' רא"ש ותוס' ישנים נדרים ד"ה ואם, בחתימת 'תוספות', אך הדברים גם היו בתוס' ר' אליעזר ממין. ראה מאמרי על קטעים מתוס' שאנץ קידושין, עמ' סה. וקצת נראה שהעתיק ממנו, כי במקום לכתוב ר"ת כותב ר"י, ראה במאמר שם עמ' סא הע' 101. עוד הביא בהלכות דעות פרק ה' אות ב' בשם תוס' לנדרים כ, ב ואינו לפנינו ולא בפ' ותוס' הרא"ש, אך כע"ז ב'רא"ש' בשיטמ"ק. ובהלכות שבועות פרק ו' ה"ד אות ב' ציין לעיין בתוס' נדרים ח, א.

46. נרשמו ברשימות שמות הספרים שבתחילת בית הבחירה, מהדורת ר' א' ליס, ירושלים תשכ"ה. ודע שבחלק מן העמודים שציין המהדיר שם, הביא המאירי באותו עמוד שתי פעמים תוספות, כגון עמ' פו, פז, קיא, קמח, קסב, ריא, רסא.

47. עיין עמ' כג, כט, מח, נב, סא, סב, סח, עא, עח, פא, פו (הראשון) פו (שתי פעמים) צ, צט, קא, קיא (הראשון), קיג, קמב, קמו, קמח (שתי פעמים), קנב, והערות המהדיר שם. ורק בעמ' כו, פז (שתי פעמים), קיא (השני), קכ, קמא, נמצא לפנינו. בעמ' קנד נמצא, אך התוס' הזה נמצא בדף מא, ב. בעמ' מה, קיח, קלז, הם תוס' במסכתות אחרות, כאשר ציין המהדיר. עמ' ריא הראשון היה כנראה בשבת יח, ב. עמ' לד וסה 'קצת תוספות' והראשון נמצא בלשונו ברשב"א בשם 'רבינו ברוך בר שמואל בפירושו', ואינו בעל ספר החכמה שהרי בשאר מקומות במכילתין (עמ' מח, קמו, שכו) מציין הרשב"א להדיא 'רבינו ברוך בר שמואל הספרי בפירושו', ולכן צ"ע למה כינה המאירי 'קצת תוספות'.

48. וז"ל: "חלק גדול מהם לא נמצא לפנינו כלל או שהם באים בקיצור דברים, וכנראה שלפני רבינו היתה מהדורא אחרת של בעלי התוספות, בכמה מקומות [נ.ב. עיין מאירי עמוד כג, כד, סח, עח, פא, קיג, קמב, קמו, קנד, קסה, קצד, רכא, רלט, רסב, רעב, רפט, שי. ועיין עמוד רנג הערה 51]. מזדהים דברי התוספות שמביא רבינו עם דברי התוספות שמביא אותם אף הרשב"א". אלא שקשה מדף לח, ב ד"ה כוס שהקשה הרשב"א על התוס' מה יענו על כוס של בית האבל, ובמאירי שם עמ' קנב הביא תירוץ תוס' לזה (וכבר עמד על זה הרב ליס בהע' 171), ונראה שבתוס' שלפני הרשב"א נשמט דיבור זה בטעות הדומות (כוס של בית - כוס של בית).

49. מאירי עמ' קנד, לתוס' מא, ב ד"ה רפואת ממון; קנח, קסב (השני, הראשון הוא תוס' במסכת אחרת), קסה (והובא גם ברשב"א, והוא בתוס' מו, א ד"ה אם יש לו), קעה (והובא גם ברשב"א, והוא בתוס' מז, ב ד"ה הכא נמי), קפא (בתוס' מח, ב ד"ה הלין), קפט (ב' פעמים), קצד (וראה הע' 41), רב, רז, רי, ריא (השני), ריב, ריד, רטז, ריח, רכ, רכא, רכו, רלו, רלט, רמד, רנו, רפד, רפו, רפט, שא, שה, שי (ב' פעמים), שיא, שיב, שיג.

50. א. מאירי עמוד רס-רסא ד"ה ברייתא, לתוס' דף עא, א ד"ה ה"ג נערה שהארכיכו בזה, (אך מדברי המאירי נראה שהארכיכו יותר); ב. מאירי עמ' רסא ד"ה נדרה לתוס' עב, א ד"ה ת"ש בקצרה; ג. מאירי עמוד רסב טור א, כ"ה בתוס' עא, א ד"ה תניא כוותיה; ד. עמ' רסב טור ב (והובא גם ברשב"א), לתוס' עב, ב ד"ה הכא נמי; ה. מאירי עמ' רסח, לתוס' עז, א ד"ה ואי (הראשון); ו. עמ' רעב טור א (הובא גם ברשב"א) וכ"ה בתוס' ד"ה ובי"ה; ז. אמנם מה שהביא המאירי בעמוד רעא טור ב אינו בתוספות דידן, אך יתכן שבתוס' דידן נשמט איזה דיבור וכמו שמצוי בכל התוספות לנדרים וכמו שיראה המעיין בספר הגהות ישנות שהוסיף לפעמים דיבורים חדשים מתוך כת"י [כגון בדף ד, ב ודף נא, א], וגם כאן כיון שיש לנו עותק אחד בלבד ודאי שיש בו שיבושים

3. ב'ליקוט ראשונים' יש הרבה קטעים החתומים 'מהר"ף'⁵¹, דהיינו שהם העתקה מתוס' רבינו פרץ, ונזכר בהם גם 'מורי רבינו יחיאל'⁵² שהוא כידוע מרבתי של ר"פ⁵³; וברובם הם זהים לתוס' הנדפס, אך יש ביניהם שינויים המורים שלא מדובר בקובץ זהה אלא בקובץ דומה⁵⁴, אולם הדמיון ביניהם מתחיל בערך מדף מ ואילך – כולל התוס' כת"י – ולפני כן אין כמעט הקבלה ביניהם.

אגב, בחיבור זה ישנם הרבה קטעים שלא נכתב עליהם מה מקורם, אולם כל הקטעים הסתמיים שמדף מ דומים לנדפס⁵⁵, וכן בדפים ע,א – עט,א רובם נמצאים מילה במילה בתוספות כתב יד⁵⁶. ומזה מוכח שכל הקטעים הסתמיים שבספר זה⁵⁷ מקורם מתוס' מהר"ף, שכאמור הוא דומה לתוס'

בדיוק כמו התוס' הנדפסות ע"פ מקור אחד. ואכן בפ' הרא"ש שם המבוסס על התוס' כת"י נמצא דבר זה בד"ה האומר, ועכ"פ כיון שששה מתוך שבעה הדברים שהביא המאירי נמצאים בתוס' כת"י, א"כ ברור שלפני המאירי עמד קובץ דומה מאד לתוס' כת"י. וראה נוספת לזה שבהרבה מקומות בכל המסכת מתאימים דברי התוס' שהביא המאירי לדברי התוס' שהביא הרשב"א, וכבר עמד ע"ז מהדיר המאירי במבוא וכנ"ל בהערה הקודמת.

51. והמדיפסים פתחו ראשי תיבות אלו 'מורי הרב רבינו פרץ' ומתוך כך ייחסו את החיבור כולו לתלמידי רבינו פרץ, אולם אין לכך שום ביסוס, וחיבור זה הוא למעשה 'תוספות אלפס'. על המיוחס לרי"ף, ראה להלן, פרקים יב-יג. ויש לפתוח הראשי תיבות 'מורינו הרב רבינו פרץ'.

52. סט,א ד"ה יש.

53. וגם המובא שם ח,ב ד"ה ושמתא מובא בתוס' ד"ה ויחיד בשם הר"ף, והשוה ליקוט ראשונים ה,א ד"ה ורבינו ותוס' ה,ב ד"ה ליתני.

54. כגון: מו,א ד"ה היה, חסר בנדפס 'ויש מפרשים'; וכן השווה נז,ב ד"ה שנטעו שהביא דברי ר"א ממין באריכות, ובתוס' שם ד"ה ועיקרו בקצרה, ועוד, ודלא כמו שכתב הרב יהודה עדס, אכן הטוען, עמ' נה, שקובץ התוס' הנדפס הוא מהר"ף המובא בליקוט ראשונים. ודע שלעיתים רבינו פרץ מעתיק לשון ה'שיטה' בשיטמ"ק [שהוא ר' אליעזר ממין ראה פרק ט], השווה תוס' ר"ף המובא בליקוט ראשונים דף מה,א ד"ה אמר ושיטמ"ק שם ד"ה ואי בשם שיטה.

55. כגון: ליקוט ראשונים מו,ב ד"ה ומותרין, לתוס' בדף מז,ב ד"ה ומותרין; ליקוט ראשונים מז,ב ד"ה האומר, לתוד"ה לזה ובע"ח.

56. ואלו המקומות: א. ליקוט ראשונים ע,א ד"ה או דילמא, לתוס' ד"ה או דילמא; עא,א ליקוט ראשונים שם ד"ה כל שלא, לתוס' ד"ה כל; ב. שם "אב ובעל מפירין בשותפות", לתוס' ד"ה כל; ג. ליקוט ראשונים עב,ב ד"ה דרך, לתוס' שם ד"ה דרך; ד. ליקוט ראשונים שם ד"ה מהו, לתוס' עג,א ד"ה פרט; ה. ליקוט ראשונים עג,א ד"ה מהו שיפר, לתוס' ד"ה בעל מהו; ו. ליקוט ראשונים עה,א ד"ה האומר לאשתו, לתוס' ד"ה האומר; ז. ליקוט ראשונים שם ד"ה הרי הן קיימין, לתוס' ד"ה הרי הן, ובשניהם הסיומת "לשון הקונטרס" [עיי' מאמרי על רש"י פ"ב הערה 37]. ואמנם יש קטע יחיד בליקוט זה שאינו בתוס' כת"י והוא בדף (עא,ב) [עב,ב] ד"ה וגירשה ואהדרה ביומא, אך אינו מן התימה שכן לא מדובר בקובץ זהה אלא דומה.

57. אציין כאן את כל הקטעים הסתמיים שאינם לקוחים מפסקי הרא"ש [קטע סתמי היינו קטע שנמצא בין שתי חתימות שבוודאי אינו לקוח משם, כגון קטע הכתוב בין שני קטעים החתומים 'אשרי' ואינו נמצא באשרי]: א. דף ח,ב מו"ה מהו שיעשה, עד ובסמ"ג כתב שבסוף ד"ה לא שרי; ב. כב,ב ד"ה במאי; ג. כד,ב ד"ה למה לי; ד. שם ד"ה שמשני; ה. דף כ"ה כל עמוד א' חוץ מתיבות "עיי' בפרק שבועת הדיינים במדרכי", וכן "ומה שמזכירין וכל חומרא בעלמא מרדכי"; ו. לא, ד"ה מותר; ז. לא,א ד"ה ואין; ח. לא,ב כל העמוד; ט. לב,ב ד"ה נפה; י. מב,א ד"ה רב ושמאל ואינו בתוס' שם; יא. מו,ב ד"ה ומותרין; יב. מז,ב ד"ה האומר לאשתו; יג. נה,א ד"ה אסור ותוס' שם, וד"ה אלא בחמשת מינין (אינו בתוס' שם, אך אולי נשטט דיבור קטנטן זה בטעות הדומות דגן – דגנן). יד. נז,ב ד"ה בצל של תרומה ואינו בתוס' שם; טו. סג,ב ד"ה ר"מ ותוס' שם; טז. סה,ב ד"ה כל דמעני, וד"ה ש"מ מטלטלי, וד"ה ש"מ אין עד "והאשרי כתב", ותוס' שם ד"ה שמא, וד"ה ש"מ מטלטלי, וד"ה ש"מ אין (והשוה האחרונה חסרה שם); יז. סו,א ד"ה נדר, וד"ה הותר, ותוס' שם ד"ה נדר ע"פ הגהת הגי"ש; יח. עט,ב מד"ה פירות עולם עד "ושבועה שלא" (שהוא כהקדמה ל'כתב הר"ר משה

הנדרפס, וכיון שבשאר המסכת רוב הקטעים הסתמיים לא נמצאים בתוס' א"כ ע"כ שקובץ התוס' הנדרפס מדף מ הינו אחר מהנדרפס לשאר המסכת.

4. רוב הדיבורים שבתוס' רא"ש במסכת זו אין להם מקבילות בתוס' הנדרפסות על הגליון, ומזה מבואר שאין תוס' הרא"ש מיוסדות על התוספות הנדרפסות או על קובץ הדומה לו⁵⁸, אבל הרבה דיבורים שכתב הרא"ש בצורה סתמית (ולא בלשון "ונראה לי" או "וקשיא לי") בדפים ע,א – ע,ט,א נמצאים בלשון דומה בתוס' כת"י⁵⁹, וכן הוא בכל התוס' מדף מ בערך⁶⁰ (אם כי הוסיף הרא"ש על התוס' שלנו לפלפל בדברי ר' אליעזר ממיץ אף במקומות שלא הובא בתוס').

5. וכמו כן, בפירושו הרא"ש יש דיבורים שלמים שיש להם זהות לשונית לתוס' כת"י⁶¹,

בן נחמן) והוא בתוס' מד"ה קונם עד ד"ה ואם (בוילנה, נדרפסו דיבורים אלו בדף פא,א); יט. פא,ב ד"ה שנאמר ואינו בתוס' לפנינו; כ. צ,ב ד"ה יעשו ותוס' שם וד"ה אשת כהן ותוס' שם. 58. וכ"כ ר' ב' דבליצקי (לעיל, הע' 8), עמ' 9.

59. והרי כל המקבילות: א. רא"ש ע,ד, ד"ה ולר"א, תוד"ה מאי איכא; ב. רא"ש ד"ה מאי יפר, תוס' ד"ה מאי יפר; ג. רא"ש ע,א, ד"ה זרעין תימה וכו', והיא קושית התוס' ד"ה ואיפ"ל (הראשון), אבל "ונראה לי" שבתוס' רא"ש אינו בתוס'; ד. שם ד"ה מכורה תימה וכו', היא קושית התוס' בד"ה ש"מ לא חיילי אבל "ונראה לי" שבתוס' רא"ש אינו בתוס'; ה. שם ועוד קשה וכו', היא קושית התוס' בסוד"ה מכורה והתירץ 'ונ"ל' אינו שם; ו. בדף עז,ב ד"ה אלא, תוס' שם ד"ה וכו', אך ללא איזכור שמו של ר' אליעזר. [הקטע שבדף עז,א ד"ה אי, לקוח מתוס' שאנץ יבמות כט,ב, והקטע בדף עז,א ד"ה להכשיר הוא העתקה מירושלמי]. המהדיר הנ"ל כתב שם שנראה שמקור תוספות אלו זהה לקבצי התוספות שהיו לפני חכמי ספרד ופרובנס, שהרי מצינו במאירי ורשב"א שפעמים מספר שמביאים דברי תוס' ואינם נמצאים כי אם בתוס' הרא"ש עכ"ד. ואכן כבר הוכחנו שהתוס' הנדרפסות מדף מ' הן התוס' שהיו לעיני הרשב"א והמאירי.

60. והרי תוצאות השוואת התוס' רא"ש לתוס' הנדרפס מדף מ עד נב, מא,ב ד"ה רפואת ממן, וזה; דף מה,ב ד"ה ושניהם ליתא; שם ד"ה להעמיד' בתוס' מו,א ד"ה ושניהם, בלשון דומה; מו,א ד"ה ויש לו, כל הדיבור בתוס' ד"ה אם יש, והקטע מכאן הורה ר"ת, וכן אי נמי יש לחלק, וכן בירושלמי מחלק, הוא ממש לשון התוס' דין; שם ד"ה אבל בהדירו, בתוס' סוד"ה בנדרו, דומה קצת בלשון; שם ד"ה או דילמא, בתוד"ה או דילמא, ודומה קצת בלשון; מו,ב ד"ה אבל עד וא"ת, נמצא בתוד"ה מחלוקת; שם ד"ה אמר רב הונא, דומה מעט לתוס' ד"ה אמר; מז,ב ד"ה קונם, בתוד"ה אמר, באותו לשון; שם ד"ה האומר, בתוד"ה ת"ש האומר, באותו לשון; שם ד"ה מכן, תוד"ה ת"ש המקדש ובשניהם בשם ר' שמשון; שם ד"ה ומשני, בתוד"ה ה"נ ודומה בלשון; מח,א ד"ה הרחבה, דומה מאוד ללשון התוס' בד"ה אסור נאך עי' לקמן נספח ב שד"ה זה הוא גיליון; שם ד"ה והכותב, בתוד"ה והכותב; ד"ה כל מתנה, בתוד"ה כל מתנה, דומה מאוד בלשון; מח,ב ד"ה ועוד, בתוד"ה הלין, באותו לשון; מט,א תוד"ה הנודר, דומה בלשון לתוד"ה ומותר; שם ד"ה בחסיסי, בתוד"ה בחסיסי, דומה בלשון; נא,א ד"ה קונם הוא חידוש של הרא"ש ככתוב שם: 'ונ"ל'; שם ד"ה אם, ליתא בתוס'; נא,ב ד"ה הנודר, דומה מאוד ללשון תוס' נב,א ד"ה בכשר מותר ברוטב; נב,א ד"ה קונם מוא"ת עד והכי איתא בירושלמי, בתוד"ה קונם, דומה בלשון (וההמשך לקוח מרמב"ן ורשב"א); נב,ב ד"ה בעי בתוד"ה אלו; נג, א ד"ה הנודר בתוד"ה הנודר; נד,א ד"ה הנודר' ליתא בתוס'; שם ד"ה ופריך דילמא וכו' ויש מפרשים וכו', הוא לשון תוד"ה ודלמא; שם ד"ה אמר, הוא קושיית הרא"ש ככתוב שם 'תמיה לי; בדף סה,א כתב הרא"ש 'ומצאתי פירוש אחר', והוא לשון התוס' שם ד"ה רבי יוחנן.

61. ואילו הן: א) עב,ב ברא"ש ותוס' ד"ה והא לא שמע. ב) עד,א ברא"ש ותוס' ד"ה ולר"א דאמר. ג) עה,א ברא"ש ותוספות ד"ה הרי הן קיימין. ד) עה,ב ברא"ש ד"ה דאיתפס, ותוס' ד"ה כגון וד"ה אי. ה) עה,ב ברא"ש ותוס' ד"ה הא כדאיתא. ו) עז,א ברא"ש ותוספות ד"ה ש"מ חייל. ז) עז,א ברא"ש ד"ה מאי איריא, ובתוס' ד"ה הא. ח) עז,ב ברא"ש ד"ה אמר ר"י ובתוס' ד"ה ובית הלל. ט) שם ברא"ש ד"ה האומר לקוח מתוספות לפי עדות המאירי בעמוד רע"א טור ב'. ובתוס' הנדרפס נשמט דיבור זה. י) עט,א ברא"ש ותוספות ד"ה ואמאי: ויש עוד הרבה דיבורים קצרים הלקוחים מתוס' כת"י והמעייין ימצאם.

ובארבעה מקומות הוא מעתיק (כמעט) מילולית כחצי עמוד מהתוספות כת"י⁶², וכן פירוש הרא"ש מדף מ לקוח ברובו מהתוס' הנדפסות⁶³, ובמקום אחד כתב הרא"ש להדיא בפירושו: "בתוס' פי", והוא לפנינו בתוס' כת"י⁶⁴.

6. במיוחס לריטב"א בשיטמ"ק⁶⁵ מעתיק בסתמא שלוש פעמים את לשון התוס' כת"י⁶⁶, ושלושה דיבורים אלו הם מתוך חמישה דיבורים בשם הריטב"א שיש בדפים ע-פ המקבילים לתוס' כת"י, ומכאן שהריטב"א העתיק הרבה מאד מן התוס' כת"י. והנה בשיטמ"ק יש בכל המסכת שמונים וחמישה קטעים מן הריטב"א, 62 מתוכם לפני דף מ ועוד 5 בדפי ע-פ, נמצא שבדפים מ-ע פ-צא, שהם 40 דף, יש רק 18 ציטוטים, וזה יחס בלתי מידתי; אך לפי האמור שהתוס' הנדפסות מדף מ הינן קובץ אחד עם התוס' כת"י נחא, כי מדף מ לא מצא השיטמ"ק הרבה חידושים בריטב"א שאינם בתוס', ולכן לא העתיקו באותה כמות שלפני דף מ.

ואכן, שלוש פעמים⁶⁷ מזכיר הריטב"א להדיא 'תוספות', ורק השלישי שהוא אחרי דף מ נמצא כלשונו בתוס' לפנינו⁶⁸. ואגב, בדף ב, ד"ה והריטב"א זהה ריטב"א סתמי לתוספות שם ד"ה

62. ואילו הן: א. עא, ברא"ש מד"ה הג שמע אביה וכו' א"ר נתן וכו' עד "ומקלש קליש חלק הבעל", מועתק מתוס' בסוף העמוד ד"ה הג שמע אביה וכו' עד "ומיקלש קליש לכוליה נדר" שבדף ע,ב אמצע ד"ה אמאי פליגי; ב. שם ברא"ש בד"ה א"ר נתן הראשון, מ"נורא דה"ג וכן נמצא הגירסה בכל הספרים, עד "כיון שהאב קיים כדפרישת לעיל" שבאמצע ד"ה אמר רב נתן (השני), לקוח מהגהת ר' יונה על התוס' כת"י שמד"ה הגה"ה בפירושים קדמונים עד סוף ד"ה ולא מיגז גיז; ג. עה,ב ברא"ש ותוספות מד"ה אמרו לו עד סוף העמוד; ד. עו,א רא"ש מד"ה אמרי עד ד"ה ת"ש אמר להו, הוא תוספות מד"ה אמרי עד ד"ה ש"מ דלא חיילי. כמו שיראה המעיין המשוה את פירוש הרא"ש והתוס' במקומות הבאים, כולם בבדיקה מדגמית, בדפים מה-נא הציונים לפי דיבורי הרא"ש, וכשבתוס' נמצא בדיבור אחר צויין בפירושו: מה,ב ד"ה השותפין, וד"ה רבי אליעזר; מו,א ד"ה ושניהם אסורין להעמיד, וד"ה היה אחד מהם, וד"ה היה אחד מן השוק, וד"ה בנדרו הוא דפליגי, וד"ה היה אחד מהן, וד"ה אלא אי אמרת; מו,ב ד"ה מחלוקת, וד"ה אבל בבציר לא (בתוס') נמצא בד"ה במקבל בטסקא; מז,א ד"ה קונם לבית (ובתוס' נמצא בד"ה מת), וד"ה אסור בחילופיה; מז,ב ד"ה לזה ובע"ח, וד"ה לאו משום דחליפין (ובתוס' נמצא בד"ה מאי טעמא), וד"ה דילמא לכתחילה (ובתוס' בד"ה הי"נ הא לכתחילה; מז,א ד"ה והבאר (ובתוס' בד"ה בור), וד"ה והתיבה וד"ה והספרים, וד"ה אמאי מיחסר; מח,ב ד"ה אמר וד"ה דהא סודרא, וד"ה מאן נימא לן, וד"ה והא מתנת, וד"ה לאתויי, וד"ה לישנא; מט,א ד"ה לוליבא קרא, וד"ה אסור לאמרו (בתוס' בד"ה ודבר); מט,ב ד"ה נקרני (ובתוס' ד"ה איכא דמשאיל); נא, ד"ה דלי ציפתא; נב, ד"ה בקולחא, שם ד"ה בכלופסין; נא, ד"ה תועה, שם ד"ה מן היורד; נא,ב ד"ה דג דגיס, שם ד"ה והצחנה (ובתוס' ד"ה הנודר).

אך ברור שהיה לו עוד מקורות חוץ מן התוס'. נא, ד"ה מן מטרוניתא, בתוס' "וסיפרה לו כל המעשה והכניסתו בבית גנויה ונתנה לו מתנות גדולות" [וכ"ה במפרש] וברא"ש "אמרה לו כבר פרעו לי ערבך לקחה כדי חובה והמותר נתנה לו" [וכ"ה בר"ן].

64. פי' הרא"ש ע,ב ד"ה לכי שמע [בקטע שהוסיף הגי"ש, ונראה שלפנינו הוא מהדורא אחרת] ותוס' שם ד"ה הכא נמי.

65. ואינו לריטב"א, ראה: חדושי הריטב"א, נדרים, מהדורת ר' א' יפהן, ירושלים תשל"ז, מבוא.

66. שיטמ"ק ע,ב ד"ה הא גופא, בתוס' כת"י ד"ה אמרת, וד"ה מ"מ; עו,א ד"ה זה לשון הריטב"א, בתוס' כת"י ד"ה ש"מ לא חיילי מדמדמי; שם ד"ה ורבנן, ותוס' כת"י ד"ה מסורה כבר [והתירוץ הוא הוספת הריטב"א].

67. כא, ד"ה וכתב, ודף כב, ד"ה כתוב, נא,ב ד"ה והנודר.

68. בדף יא, ד"ה זה לשון השיטה נפל ט"ס בשם המצטט, כי הדיבור שלפניו חתום 'שיטה' ואם גם דיבור זה מן השיטה הוא היתה צריכה להיות החתימה אחר הדיבור השני וחוזרת על שניהם כדרך השיטמ"ק נדרים, והקרב אצלי שצ"ל 'ריטב"א' שדומה לחית' שיטה', ואכן הכתוב שם זהה לתוס' ר"פ שכליקוט ראשונים, וחלקו הובא במאירי בשם תוספות, אלא שאת התירוץ השני לא הביא בשם ויל"ע, וע"ע ברשב"א.

ונזירות⁶⁹, ואכן נראה שדף ב,א הוא חלק אחד מהתוס' לדף מ, וכמו שכתבנו בסוף פרק זה.

אציין כי בדפים נא-נג התערבבו שני קבצים, כי יש סתירה בין התוס' בדף נא,ב לדף נג,ב⁷⁰. וכן יש שתי כפילויות פרשניות בדפים נב-נג, שנגרמו מצירוף שני קבצים⁷¹. אך איני יודע לזהות בדיוק את מקום התפר, וגם יתכן שאינו עירוב ממש אלא רק מספר גליונות שחדרו לתוס'.

עוד נראה שהתוס' בדף ב,א עד הדיבור האחרון (לא כולל) היא תחילת חטיבה זו, כי המציין יראה שלשונו זהה לתוס' ופי' הרא"ש שם. ומן הדיבור האחרון והלאה אינו מחטיבה זו, כי סותר עצמו מיניה וביה בענין מהו עיקר הנדר, עיי"ש⁷².

ולפי"ז צ"ל שנתלשו מן התוס' העיקרי לנדרים מאמצע דף ב עד דף מ, והשלימום מקובץ אחר.

ה. הבחנת חטיבה נוספת: דפים ב-ה

בחניה מחודשת של חטיבת הדפים בשלושת הפרקים הראשונים מצביעה על סתירות ושינויים בין דברי התוספות בקבוצת הדפים ב,ב - ה,ב ובין התוספות לדפים ו,א - מ,א:

69. והשיטמ"ק לא הרגיש בזה ולכן העתיקו.
70. וע' בספרי על מסכת נדרים, 'רינת אהרן' (בדפוס).
71. קובץ א - תוספות נא,ב; ומותר בקום - מי חלב, דהואיל ופסולת חלב הוא אינו בכלל חלב. ורבי יוסי אוסר, דפסולת חלב הוא בכלל חלב. קום - מי חלב שקורין משג"א. ורבי יוסי סבר דקום בכלל חלב וכו'. בשני הדיבורים כתוב אותו דבר במילים שונות, אבל בדפוס ראשון הדיבור הראשון נמצא בדף נא,ב יחד עם כל המשניות של סוף הפרק (נא,א - נג,ב) כמו ברא"ש דפו"ר המחבר כל המשניות הללו שתוכנם אחד: הנודר ממאכל אחד האם מותר בדומה לו, והדיבור השני נדפס ברא"ש דף נב,ב. ולמעשה זה עצמו מוכיח שיש כאן עירוב שני קבצים, שאם לא כן למה המשנה מפורשת בשני מקומות שונים. אלא שאפשר לטעון שהמעתיקים 'הזיזו' הדיבורים ממקומם ולא שמו לב להעביר את כל הדיבורים. ומוכרחים לומר כן, לפי שבדפו"ר מפורשת הגמ' 'תנא הנודר מן היורד' שבדף נא,א באמצע רצף המשניות, אחרי המשנה בדף נג,א 'הנודר מן התמרים', ואחרי המשנה 'בסתוניות' שבדף נג,א, ואח"כ הגמ' 'בשאר שני שבוע' שבדף נג,א, ואח"כ המשנה 'איספרגוס' שבדף נג,ב, ואח"כ חזור לפרש כל הגמ' מדף נא,ב 'דכביש מאי', נמצא שרק שני קטעי גמ' נתפרשו בתוך המשניות, הראשונה שבהם היא מפרשת את הקטע הגמ' הראשון שאחר סידרת המשניות הללו, והשניה שבהם נמצאת בדיוק במיקומה המדויק בין שתי המשניות הסמוכות לה בחלוקה שלפנינו. ולפיכך נראה שתוס' גרסו שתי המשניות האלה לקמן והמעתיקים שגרסו יחד עם כל המשניות וכו"ל, העבירו לעיל, ובטעות העבירו עמם גם את הקטע המפרש את הגמ' שבין שתי המשניות הללו, ועוד טעו ולא הצמידים למשניות הראשונות ממש אלא אחר פי' קטע הגמ' הראשון שבא אחריהם. אולם הסבר זה עדיין קשה שהרי בין שתי המשניות האחרונות יש עוד קטעים בתוס' המפרשים את הגמ' לפני ואחרי ואם כן שמו לב המעתיקים שהם שייכים לגמ' ולמה העבירו רק את אמצע הגמ', אבל להנ"ל שנתערבו כאן שני קבצים אפשר שהתוס' הראשון פירשו בגמ' שם רק מה שמופיע בדפו"ר בין שתי המשניות. ואם כנים דברינו נמצא ששתי המשניות הראשונות וקטע הגמ' שאחריהם, וכן קטעי הגמ' על המשנה השלישית שלא נמצאים בדפו"ר בין המשנה השלישית לרביעית, הם מקובץ הראשון שהוא התוס' כת"י וכו"ל, ושתי המשניות האחרונות והקטע גמ' שביניהם הוא הקובץ הבא, והשאר צ"ע עד יבוא תשובי. קובץ ב' - תוספות נג,ב; חטה חטין וכו' כדמפרש גבי חטה חטין רבי יהודה אמר קונם גריס או חטה שאני טועם מותרין לכוס חטין דחטה וגריס משתמע מבושלין: רבי יהודה אמר גריס או חטה שאני טועם מותר לכוס חיים - מדקאמר חטה וגריס סתם ולא אמר (חטה) חטין גריסין קסבר [חטה גריס] מבושלין משמע חטין לא משמע. ובשני הדיבורים כתוב אותו דבר במילים שונות, אבל בדפוס ראשון הדיבור הראשון נמצא בדף נא,ב יחד עם כל המשניות של סוף הפרק (נא,א - נג,ב), והדיבור השני נדפס בסוף דף נג,ב. ואף שבדף ג ריש ע"א מציינים למה שכתבו במשנה ונמצא שם, אינה סתירה כי יתכן ששניהם כתבו כן.

1. בדף ב, ד"ה ומאי, כתבו התוס' בפשיטות דאין יד לשבועה, ואילו בדף ה, ב, ד"ה ליתני (שנמצא בדפו"ר בדף ו, א, ראה להלן) הקשו מגלן ד'שאני אוכל' הוי יד לנדר ולא יד לשבועה, וכן בדף ח, א, ד"ה האומר ודף טז, ב, ד"ה הא, כתבו דיש יד לשבועה⁷³.

2. בדף ב, ב, ד"ה נדרים כתבו דלא מהני שבועה בלשון נדר, ובדף טז, ב, ד"ה הא, כתבו דמהני⁷⁴.

3. בדף ה, ב, ד"ה ליתני (שנמצא בדפו"ר בדף ו, א, ראה להלן) נסתפקו אם 'שאני אוכל לך' לחודיה מהני לשמואל, ובדף ד, ב, (ד"ה אמר שמואל וד"ה והא קתני) כתבו בפשיטות דמהני⁷⁵.

4. בדף ה, ב, ד"ה ליתני (שנמצא בדפו"ר בדף ו, א, ראה להלן) הקשו היכי מתרץ לעיל 'תני וכבר אמר מודרני' הא שאני אוכל לחודיה מהני, ותיירצו שני תירוצים. וכבר הקשו כן לעיל ד, ב, (ד"ה ומשני וכבר) ותיירצו כעין תירוצם הראשון כאן.

ועדיין איננו יודעים היכן מתחלף התוס'. אולם עיון בתוס' דפו"ר מגלה לנו תעלומה זו, שכן בדפים ה, ב – ו, א סדר הדיבורים בדפו"ר אינו כלפנינו; הדיבור 'ליתני שאני' אינו בדף ה, ב אלא בדף ו, א אחר ד"ה אמר לך רבא, ואחריו נמצא ד"ה עד כאן לא קאמרי, ואחריו ד"ה [לימא] רבא דאמר (השני). נמצא שיש כאן על סוגיה זו שני קבצי תוספות (וד"ה לימא רבא חוזר על עצמו במילים אחרות), והרי לנו מקום התפר. ואכן, משם ואילך הולך התוס' ומתרחב במשא ומתן ארוך יותר ובריבוי הבאת דעות שונות, ורק מדפים אלו ואילך מוזכר הר"פ ו'תוספות'.

ו. הבחנת חטיבה נוספת: דפים ו-ט

בחנית חטיבת הדפים ו, א – מ, א מצביעה על שינויים בין דברי התוספות בקבוצת הדפים ו, א – ט, ב ובין התוספות לדפים ט, ב – מ, א:

1. בדפים ו, א – ט, ב מוזכר 'ר' אליעזר [ממין] 7 פעמים⁷⁶, ואילו מכאן ואילך אינו נזכר כלל⁷⁷.

73. ואף שהאחרונים: ר' אלכסנדר סנדר קפלן, שלמי נדרים; ר' נפתלי טרופ, חידושי הגר"ט, מהדורת מכון תורני-ספרותי אוריתא, ירושלים תשמ"ט, סימן מ"ז, האריכו למענייתם ליישב הסתירה, מ"מ עדיין צ"ב שכתבו התוס' בשניהם אותו לשון ממש ולא חשו לפרש דבריהם (ועיין רינת אהרן אות מט שכתבנו להגיה דברי התוס'). וע"ע בהערת המהדיר לתוס' רא"ש ב, ב, שם שנדחק קצת.

74. ובשו"ת מהר"ם אלשיך סימן קג עמד בסתירה זו ונדחק מאוד ליישבה.

75. ועמד בזה ר' י"ז ידלר, בתפארת ציון. ואמנם שם סוד"ה אי הכי (הראשון), גם משמע דשאני אוכל לך לחודיה אינו אסור ע"ש, אך הדברים שם מחוסרים הקשר, וכבר כתב שם בהגהות ישנות דבספרים אחרים ליתא, וכנראה יש שם חדירת גליון ועוד הארכת ע"ז בנספח א'.

76. ז, א, ד"ה שכל, ח, א, ד"ה ומשני קמ"ל, שם ד"ה האומר; ט, א, ד"ה כנדרי רשעים, שם ד"ה כנדרי רשעים הריני, שם ד"ה ודילמא; ט, ב, ד"ה כהלל', שם ד"ה דנזירות [בוילנה נדפס דיבור זה בדף י, א] איזכור ר' אליעזר שכבר נזכר בד"ה כהלל.

77. פרט למקום אחד בדף כא, ב, ד"ה ורב יוסף: "וכן פסק הר"ר אליעזר ממין בשם רבינו יעקב", וכיון שזה פסק הלכה ולא פרשנות, אפשר שלקוח מתשובה ולא מתוספותיו למסכת נדרים. ואין לומר שר"א ממין לא פירש דפים אלו שהרי הוא מצוטט בתוס' רא"ש ותו"י וגם מובא כסדר בשיטמ"ק תחת השם שיטה, שהוא תוס' ר' אליעזר ממין כמו שהוכחתו בפרק ט.

2. וכן נזכר בדפים אלו 4 פעמים "תוספות"⁷⁸, והוא קובץ תוס' קדום שהיה לפניו, ואילו בשאר המסכת כמעט ולא נזכר⁷⁹.

3. גם יש לצרף את העובדה שהתוס' בדפים אלו מקבילים בחלקם לתוס' רבו רבינו פרץ⁸⁰ המובאים ב'ליקוט ראשונים', ואילו בשאר הדפים לא מצאתי הקבלות.

אמנם לכאורה צ"ע שבדף יג,א ד"ה הקרבן, גם נזכר 'מהר"ף נ"ע' כמו בדפים אלו⁸¹, אך בדפו"ר דיבור זה נמצא בדף י,ב אחר ד"ה נותר ופיגול, ונתון זה מסייע מאד להשערת כי זה המקום האחרון שמוזכר ר"פ בתואר 'מהר"ף נ"ע'⁸², ומשם ואילך נזכר מורו של המחבר בתואר "מורי שיחיה"⁸³.

עיון נוסף בדפו"ר מוסיף הוכחה מכרעת שכאן נתחלפו קבצי התוס'. שכן סדרת הדיבורים: 'כאימרא', 'כדירים', 'כעצים', 'כאישים', 'משמשי מזבח', שבדפוסים הרגילים נדפסו על המשנה בדף י,ב, נמצאים בדפו"ר על המשנה בדף יג,א, וא"כ נמצא שבגרסת התוס' היתה המשנה שם. אולם מאידך, שני דיבורים שמפרשים את המשנה בדף יג,א (ד"ה האומר קרבן וד"ה הקרבן כקרבן) נמצאים בדפו"ר בדף יג,א, הרי שבדף י גרסו את המשנה שלפנינו היא בדף יג,א כ"קו שגרס שם את המשנה שגם לפנינו היא בדף י, שהרי היא קודמת לה⁸⁴, וא"כ צ"ע למה פירשה רק בדף יג. אבל להשערת שבערך בדף י מסתיים קובץ תוספות אחד ואח"כ מתחיל קובץ אחר – ניחא, שבקובץ

78. ו,א ד"ה עד [וצ"ע בתוס' ובדפו"ר צ"ע כתו" ומהרש"א הגיה כלפנינו, ובהג"ש שלפנינו לא העירו כלום וכנראה הגיהו כמהרש"א, אך לשון התוס' סתום וחתום]; ו,ב ד"ה או, שם ד"ה מכלל (לגירסת הג"ש); ח,א ד"ה מושבע וד"ה ומשני קמ"ל.

79. רק 2 פעמים: כ,א ד"ה וחכ"א, כד,ב ד"ה אלא.

80. השהו שם ז,ב ד"ה אין בשם ר"פ, ובתוס' שלנו ז,ב ד"ה נדהו בסתמא, ושם הביא רק הפירוש הראשון והאחרון, ודומה בלשון; ח,ב ד"ה ורשב"ם 'ועוד מצאתי וכו', וכ"ה בתוס' ד"ה אמר בשם ר"י; שם ד"ה לא שרי, וכ"ה בתוס' ד"ה ש"מ; שם ד"ה ושמתא כ"ה בתוס' ד"ה ויחיד בשם הר"פ [בשלשת הדוגמאות האחרונות לא נכתב להדיא בחיבור שהוא מהר"ף, אך כבר הוכחתי ליד הע' 57 שכל הדיבורים הסתמיים בחיבור זה הם מתוס' הר"פ].

81. ה,ב סוד"ה וליתני, ח,ב ד"ה ויחיד.

82. אך אין זה מוכרח, ואפשר שהתלמיד דגן דילג מתחילה על פרק ראשון [כמנהג קצת קהילות ספרדיות ואכמ"ל] והתחיל לכתוב על פרק שני ושלישי והלאה, ובזמן זה עדיין היה רבינו פרץ בין החיים, ולכן שם כותב עליו התלמיד תואר "שיחיה". ולפי שבאותו זמן עדיין לא הגיעו לידי אותו תלמיד תוספותיו של ר' אליעזר ממין לנדרים, לכן אינו מזכירן, ולאחר פטירת רבינו פרץ כתב התלמיד את התוספות לפרק ראשון ואז כבר הגיעו לידו תוס' ר"א ממין לנדרים, ולכן מביאן הרבה, ובוהו מובן שבפרק ראשון מוזכר ר"פ בתואר "נוחו עדן". אך בצירוף הראיה שבסמוך מסדר הדיבורים בדפו"ר נראה להכריע שהוא קובץ אחר, ובוהו לא נצטרך לדוחק הנ"ל.

83. יד,א סוד"ה ההיא [מורי שי'], טו,א סוד"ה ואחרים [כ"נ למשיחי'], כו,א סוד"ה ע' [כן נראה לרש"י], לשון "כן נראה" בסוף הדיבור מורה דרך כלל על חידוש מבעלי התוס' ולא על דבר המפורש ברש"י, לכן נראה ש"רש"י" כאן הוא "רבינו שיחיה" ובהגהות ישנות "כן נראה למורי שיחיה", ונראה שהיה כתוב מעיקרא "כן נראה למרש"י".

84. ואין לומר שמאן דהו העביר שני דיבורים אלו לדף י,ב כי גרס המשנה שם, דא"כ היה לו להעביר גם את ד"ה 'רבי יהודה מתיר' שנמצא בין שני דיבורים אלו, ולא יתכן דלג עליו. ומאותה סיבה אין לומר שמאן דהו העביר את סדרת הדיבורים 'כאימרא' וכו' וכן את הדיבור 'רבי יהודה מתיר' לדף יג,א כי גרס המשנה שם, שא"כ למה לא העביר לשם גם את שני הדיבורים 'האומר קרבן' ו'הקרבן' שנמצאים ביניהם.

תוס' א' גרס המשנה של דף יג בדף י' ופירשה שם, ואילו הקובץ השני גרס המשנה של דף י' בדף יג ופירשה שם, וכמו שהוא בדפוס'ר.

בשולי הדברים אציין לתגלית מרתקת. בדפוס'ר לפני ד"ה רבי יהודה מתיר כתובות התיבות: 'קרבן עולה וכן', ואין להן מובן, ונמחקו בדפוסים המאוחרים. בסוף דיבור זה כתוב (גם לפנינו): 'בקרבת הקרבן' ואין לזה מובן, כמו שהעירו בש"ס 'עוז והדר'. אבל לפי הג"ל מיושב, שאיזה מגיה ציין שלפני דיבור זה שייך הדיבור 'האומר קרבן עולה ומנחה וכו'' ואחריו שייך הדיבור 'הקרבן בקרבן' ששניהם כאמור נכתבו לעיל י,ב.

ז. סיכום החטיבות והחכמים הנזכרים בהם

על פי סתירות פרשניות פנימיות, כפילויות פרשניות, שינוי שמות החכמים הנזכרים וההקבלה למובא בשם תוס' בספרי הראשונים, ניתן להציע שדיבורי התוס' לנדרים מורכבים מארבע חטיבות. כדלהלן:

חטיבה א: ב,א ד"ה שאני – ה,ב. מדף ג,א⁸⁵ מוכח שלא היה להם ירושלמי נזיר. **החכמים הנזכרים:** ר' אליעזר (ג,א ד"ה לעשות); ר' יוסף (ג,ב ד"ה מידי: 'הר"ר יוסף שהלך בארץ הצבי', ה,ב ד"ה ואמאי); ר"י (ג,א ד"ה הניחא למאן); ר"י (כר') [ב"ר]⁸⁶ יהודה' (ה,ב ד"ה וליתני); ר"י בשם רבינו יחיאל (ג,א ד"ה אלא)⁸⁷; ר"ת (ג,ב ד"ה בל תאחר, ה,ב ד"ה ואמאי דחיק).

חטיבה ב: ו,א – ט,ב. **החכמים הנזכרים:** ר' אליעזר [ממין] (7 פעמים, ראה ליד הע' 63); ר"י (5 פעמים); ר' יוסף (ו,ב ד"ה יש בגליון המובא בהג"ש שם, תוס' ישנים שם בשם ר' יוסף איש ירושלים); 'מהר"ף נ"ע' (3 פעמים, עיין לעיל הע' 68 וסביבותיה); רשב"ם (ט,א ד"ה כנדרים)⁸⁸; ריצב"א (ז,א ד"ה מנודה), תוספות⁸⁹.

חטיבה ג: ט,ב – מ,א. התוספות מציינים למה שפירשו בב"ק⁹⁰. **החכמים הנזכרים:** ר' אלחנן (כט,ב ד"ה מידי); ר' יוסף זצ"ל (כדפירש') [איש ירושלים]⁹¹ (י,א ד"ה כולן); ריב"א (יח,ב ד"ה

85. בד"ה אלא "עוד אומר ר"י בשם רבי יחיאל דבירושלמי [ריש נזיר] איתא בהדיא" וכו', הרי שלהם לא היה ירושלמי נזיר.

86. כצ"ל לענ"ד, ובתפארת למשה מחק לגמרי תיבות 'כר' יהודה' ואינו מסתבר דמהיכן 'נפלו' תיבות אלו, וגם הגי'ש לא מחקם.

87. הגי' ר"י בשם רבינו יחיאל אינה מובנת, שהרי ר"י בעל התוס' נפטר לפני ד"א תקנ"ט ואיך יביא מדברי רבינו יחיאל מפרס שנפטר אחרי שנת ה' אלפים, ראה: ר' א"מ וייס, ערך עח, א, אלא א"כ נאמר שר"י כאן אינו ר"י הידוע וכמו שכתב אורבך, עמ' 635, שהוא ר' יצחק מאיוורא, ודוחק הוא, ואולי גליון מאוחר הוא, ולכן נכנס שלא במקומו [עיין תלמוד בבלי, נדרים, מהדורת עוז והדר], וצ"ל עוד אומר "רבי" בשם רבינו יחיאל. ושור"ר שכתב ר' א"מ וייס, ערך ל' הערה 24 שהיה עוד חכם בשם ר' יחיאל מפרס שהיה בזמן רש"י ורשב"ם, וא"כ אולי השמועה בשם רבינו יחיאל הקדמון.

88. מנתי רק מובאות שהן לקוחות כנראה מפירוש רשב"ם לנדרים, המובא גם בתוס' ישנים אותיות פט, קיג, קלה, ולכן לא כללתי את הרשב"ם ח,ב ד"ה ויחיד שמובא בכל הראשונים, שמקורו בתשובת רשב"ם לר"ת בספר הישר.

89. עיין לעיל הע' 78, לדעת אורבך, עמ' 635, הוא כנראה תוס' ר"י שירליאון, ולא הביא ראיות לקביעתו.

90. כתא ד"ה והא 'פ'י' בב"ק [קיג,א] ואינו בתוס' שלנו, וגם אין תוס' ר"פ לדפים אלו.

91. כצ"ל לענ"ד.

והתני; ר"י (12 פעמים); ר' יצחק (כ"ר) [ב"ר] י"ט, ב ד"ה על⁹³; כ, א ד"ה וחכ"א; ריצב"א (כב, ב ד"ה חוץ); ירושלמי (י, ב פעמים⁹⁴; כ, א ד"ה וחכ"א פותחין; ובדף לה, ב ד"ה מביא אדם); מורי שיחיה (3 פעמים, עיין הע' 70); ערוך (כו, ב ד"ה כופרי); רשב"ם (כח, ב ד"ה ה"ג רבינו שמואל)⁹⁵; ר"ת (9 פעמים); תוספות (כ, א ד"ה וחכ"א⁹⁶; כד, ב ד"ה אלא⁹⁷). ר' אליעזר ממין נזכר רק פעם אחת (כא, ב ד"ה וריו"ס).

חטיבה ד: ב, א עד סוד"ה האומר; מ, א עד סוף המסכת כולל התוס' כת"י. חטיבה זו היא מקובץ התוספות העיקרי לנדרים, והיא מצוטטת בשם 'תוספות' סתם ברשב"א, רנב"י, מאירי, ריטב"א ומהר"ם חלאוה⁹⁸, ועליה מבוסס פירוש ותוספות הרא"ש והמיוחס לריטב"א בשיטמ"ק. כפי הנראה לא היה בפני מחברה ספרי⁹⁹; הוא מזכיר רק פעם אחת 'ירושלמי' לנדרים¹⁰⁰, ובמקום אחד מוכח שלא היה להם באותו זמן ירושלמי נדרים¹⁰¹. אינו מזכיר את ר"י אלא פעם אחת¹⁰² (מו, א ד"ה אמר רב), בתוס' מציין למה שפירש בקידושין וביבמות¹⁰³. החכמים הנזכרים: ר' אליעזר [ממין]¹⁰⁴ (21 פעמים: מג, א ד"ה נותן; מד, א ד"ה אמר וד"ה מפני¹⁰⁵; מה, א ד"ה רבי; נו, א ד"ה והכי; נו, ב ד"ה ועיקר; נח, א ד"ה ואמר; סז, א ד"ה ואם; עא, ב ד"ה במאי; עה, ב ד"ה ה"ג; עו, א ד"ה ואי הראשון; עז, א ד"ה ואי; עט, א ד"ה ואמאי; פ, א ד"ה וריו"ס; פז, א ד"ה והלכתא; פט, ב ד"ה קונם

92. כצ"ל לענ"ד, ובהגי"ש מחק לגמרי תיבות 'כר' יהודה' ואינו מסתבר דמהיכן 'נפלו' תיבות אלו.
93. לפנינו שם ר"י, סתמא, אבל בתוס' רא"ש ר"י בר יהודה'.
94. ד"ה כאישים וד"ה משמי. גם דבריהם שם ד"ה כאימרא לקוחים מהירושלמי, ולדעתי יש להגיה במקום 'יש לפרש' 'בירושלמי מפרש'. בדף ו, ב ד"ה ומשני מביאים ירושלמי בפאה, בדף כ, א ד"ה מי שנוז, הביאו ירושלמי נזיר. אבל יש להעיר שלתוס' לעיל לא היה ירושלמי נדרים, אך אולי זה מכלי שני, וגם אין להוכיח ממסכת ירושלמי אחת למסכת ירושלמי אחרת.
95. מניתי רק מובאות שהם לקוחות כנראה מפירוש רשב"ם לנדרים, ולכן לא מניתי את רשב"ם שבדף לו, א ד"ה שכן, הלקוח מפירושו לב"ב קלט, ב ד"ה דיתבא.
96. 'וכן פירשו התוס' לעיל [יג, ב].
97. בשבועות פירשו תוספות באורך. וכבר ציינו שם בתלמוד בבלי מהדורת עוז והדר, לתוס' שבועות כה, א ד"ה מה וט, א ד"ה באומר, והתוס' שלנו לשבועות הם טוך המיוסד על שאנץ, וכנראה כונת התוס' בנדרים לתוס' שאנץ, וכמו שכתב אורבך, עמ' 635.
98. על ריטב"א ומהר"ם חלאוה, עיין הע' 41.
99. פד, ב ד"ה במעשר ור"ת מפרש דבסיפרי רמי' וכו'.
100. דף סה, א ד"ה אין, והועתק שם בפי' הרא"ש.
101. ב, א בד"ה ונזירות, ובתוס' רא"ש שם, כיוונו מסברתם לקושי ותירוצי הירושלמי, וכבר עמדו ע"ז האחרונים (ק"ן אורה ד"ה וחרמים; שלמי נדרים ד"ה ובירושלמי כאן) ונתקשו שלא הזכירו התוס' הירושלמי, וע"כ שלא היה לתוס' במסכת זו ירושלמי בקביעות. כיוצ"ב ידוע גם לגבי רש"י שבהרבה מסכתות לא היה לפניו ירושלמי ואכמ"ל.
102. ומעניין שגם ר"ת נזכר כמעט רק באזור דף מו, עיין להלן.
103. פח, א ד"ה אבל 'הארכתי בפי' דקידושין [כג, ב ד"ה ור"א בתוס' ותוס' רא"ש]; צא, ב ד"ה איתתא 'פירשתי ביבמות [כד, ב ד"ה אמר בתוס' ובתו"י].
104. בדף עה, ב ד"ה ה"ג 'מצא ר' אליעזר בספר ר"ת' וידוע שהיה תלמידו, צא, א ד"ה וחפרה ר' אליעזר' מובא בליקוט ראשונים שם בשם ר"א ממין, ועוד כהנה.
105. לפי תיקון הגי'ש וכ"ה בפי' הרא"ש, ובדפוסים 'אביעזר'.

וד"ה תניא; צ, א ד"ה דכתיב; צ, ב ד"ה חזרו 2 פעמים וד"ה יעשו, ולעיתים העתיקוהו בסתמא¹⁰⁶; רבינו יונה נ"ע (4 פעמים, ועיין נספח ג שאינו מגוף התוס' אלא גיליונות); ר' יוסף ע"ה (עב, ב ד"ה והא); ר"י (מו, א ד"ה אמר רב); ר' יצחק ב"ר יהודה (עו, א ד"ה ואי); ר"מ [מאיוורא] 15 פעמים, ראה הע' 23 וסביבותיה); ריצב"א (פא, ב ד"ה שלא¹⁰⁷; צא, א ד"ה דיורה¹⁰⁸); רבינו נתנאל¹⁰⁹ (מג, ב ד"ה ראשון); ערוך (צא, ב ד"ה פרטיה); קונטרס¹¹⁰; 'פירוש רבינו (שמעון) [שמשון]¹¹¹ מקוצי (מז, ב ד"ה ה"נ), 'תימה למורי ר' שמשון נ"ע (עט, א ד"ה והחריש), ועיין על כך בפרק הבא; רבינו שמשון [משנן] (ח, א הובא ברשב"א בשם תוספות)¹¹²; 'הר"ר שמואל מאיוור"א¹¹³ ז"ל (מח, א ד"ה אסור, אך כל הדיבור הוא גיליון, עיין נספח ב; נח, א ד"ה אמר¹¹⁴; סה, ב ד"ה ל"ל¹¹⁵; פ, ב ד"ה ורמינהו ושם ליתא ז"ל"; צ, ב ד"ה ותהא); 'פירושים] [ספרים]¹¹⁶ קדמונים (עא, א ד"ה הגהה); ר"ת (מה, א ד"ה רבי; מו, א ד"ה אם יש; מו, ב ד"ה אמר; עג, ב ד"ה או אפילו; פד, ב ד"ה במעשר עני).

ח. נסיון זיהוי מחברי החטיבות

חטיבה א (דפים ב, ב – ו, א), משום קיצורה קשה לקבוע את מקומה וזמנה, החכם המאוחר ביותר שנוצר בה הוא הריצב"א.

בחטיבה ב (דפים ו-ט) נזכר רבינו פרץ כמעט כל דף (3 פעמים בארבעה דפים שלפנינו), וכן מקבילה לעיתים לתוס' רבינו פרץ¹¹⁷, ולכן נראה שמחברה הוא תלמיד ר"פ ויש לפתוח ר"ת 'מהר"פ' 'מורי הרב ר' פרץ'.

בחטיבה ג (דפים ט-מ) נזכר שלוש פעמים 'מורי שיחיה' ופעם אחת בר"ת 'משי"ח', ולכאורה הכונה לרבינו פרץ שדרך תלמידיו לכנותו 'משי"ח'. אולם הרב י"מ פלס אמר לי שאין זה הכרח

106. לשון התוס' סב, ב ד"ה רוב עצים 'מכאן יש ללמוד' וכו' וזה לשבלי הלקט ח"ב, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, דין ע"י סימן ט, עמ' מא, בשם ר' אליעזר ממין, וכן הובא בקצרה בספר התרומה דפו"ר סימן קלח, ונשמט מפני הצנזורה בדפוסים הבאים; דברי התוס' סט, ב ד"ה אבל הכא, מובאים בפ' הרא"ש שם ד"ה ר"מ בשם ר' אליעזר.

107. וראה ליד הע' 255-256.

108. ובמהרי"ק שורש עב העתיק 'ר"י', אבל ברשב"א כלפנינו.

109. הוא כפי הנראה רבינו נתנאל הקדוש מקינון, שהיה בזמן רבינו יחיאל מפאריש ונזכר כמה פעמים בקובצי תוס' טוך ואיוורא, ובשיטה למו"ק, לרבינו ידידיה תלמיד ר"י מפאריש, ופעמים רבות בקובצי תוס' רבינו פרץ השונים. (הערת הבה"ח משה גולדברג נ"י).

110. כנראה הכוונה לפירוש שיוחס בטעות לרש"י ע"י חכמי פרובנס ועוד, עיין מאמרי על רש"י נדרים, עמ' רו.

111. כצ"ל ע"פ רשב"א ותוס' רא"ש [ושם מבואר שחזר גם על הדיבור הקודם].

112. וכן הובא שם בתוס' רא"ש, ובליקוט ראשונים הוא בשם הר"ש משאנץ, וכן הבין הריטב"א בפירושו להלכות הרמב"ן דף פא, ב שכתבו בשם 'רבינו שמשון' ובדיבור שאחריו כתב 'רבינו שמשון בפירושי המשנה בסדר טהרות'.

113. כ"ה בדפו"ר ולפנינו 'מאיוורא' ובהג"ש 'מאיברא'.

114. לפנינו שם 'ואומר הר"ם' אבל בתוס' רא"ש שם, הוא בשם ר' שמואל מאיברא ויש להגיה 'ואומר הר"ש'.

115. לפנינו שם 'ואומר הר"ם', אבל בתוס' רא"ש בעמ' א שם הוא בשם ר' שמואל מאיברא, ויש להגיה 'ואומר הר"ש'.

116. כצ"ל לענ"ד עיי"ש.

117. ראה הע' 80.

כלל, ויתכן שהוא איזה רב אחר שתלמידיו כינוהו 'משי"ח' וחקו בזה את הראשי תיבות המוצלחים של תלמידיו ר"פ. ואכן נראה שאין הכוונה לרבינו פרץ, שכן תירוצו אחד שהביא התוס' בשם 'מורי שי' אינו כתיורץ שכתב רבינו פרץ גופיה בתוספותיו שהביא 'ליקוט ראשונים'¹¹⁸, וגם לעת עתה לא מצאתי מקבילות בין תוס' זה לתוס' ר"פ שבליקוט ראשונים.

הטיבה ד (דפים ב, א ; מ, א עד סוף המסכת כולל התוס' כת"י) נראה שהיא תוספות איורא מהטעמים דלהלן :

1. בעל התוספות המרכזי שם (אחרי ר' אליעזר ממין) הוא הר"מ [שיחיה]¹¹⁹, הנזכר שם 15 פעמים¹²⁰, והוא ר' משה בן שניאור מאיורא, כמו שמוכח מהשוואת שלושה 'ר"מ' לרשב"א ור"ן¹²¹.

2. ר' שמואל מאיורא מוזכר כמה פעמים¹²².

3. גם סגנון תוס' איורא ידוע שהוא כולל פירוש פשוטני כדרכו של רש"י, בשילוב קושיות ותירוצים כדרך תוס'¹²³. וכן בתוס' דידן מאריך לבאר פשט הגמ' יותר משאר קבצי תוס' לנדרים, ובכמה מקומות אף מציין בפירושו למשנה: "בגמרא מפרש", "מפרש בגמרא"¹²⁴.

[בדף פח סוע"א ציין שכבר האריך בקידושין, ונמצא כן בתוס' שלנו שם כג, ב ד"ה ור"א באריכות רבה, וכידוע שהתוס' הנדפסות לקידושין הן תוס' איורא¹²⁵. אך מזה אין להוכיח כלום, כי גם בתוס' טוך ותוס' רא"ש שם האריכו בזה].

אמנם בדף עט, א ד"ה והחריש: "תימה למורי ר' שמשון", וא"כ לכאורה תוספות אלו נתחברו בידי תלמיד ר' שמשון. אך לפי כל האמור נראה שצ"ל 'למורי ר"ש' = ר' שמואל מאיורא.

וברור שזיכני להשיב אבידה לבעליה, ותצטרפנה תוס' איורא למסכת נדרים לשאר המסכתות

118. יד, א סוד"ה ההיא: 'מורי שי', אינו כתיורץ ר"פ המובא בליקוט ראשונים ד"ה ומצאתי, אלא שיתכן לומר שרבינו פרץ תירץ שני תירוצים ובליקוט ראשונים קיצר והביא רק הראשון ובתוס' תלמיד ר"פ הביא רק האחרון.

119. כן הוא גירסת הגי'ש בכמה מקומות, ובנדפס נשמט ע"י המעתיק.

120. ראה לעיל ליד הע' 33.

121. ר' יעקב ליפשיץ (להלן בהערה הבאה), עמ' 28 הע' 253, ע"פ השוואת תוס' נו, א ד"ה הנודר ורשב"א שם ד"ה בבית ור"ן ד"ה לרבות; תוס' פג, ב ד"ה ולעולם ורשב"א ור"ן שם ד"ה רב נחמן; תוס' פד, ב ד"ה ספקו ורשב"א ד"ה קסבר.

122. עיין לעיל ליד הע' 113. ורק האח השלישי רבינו יצחק לא נזכר. על שלושת האחים מאיורא ראה: ראה: תוספות איורא, סוטה, מהדורת ר' י' ליפשיץ, ירושלים תשס"ח, מבוא, עמ' 19 ואילך.

123. ולכן דרכם להעתיק הרבה מלשון רש"י בסתמא. עיין תוס' ישנים לב"ב ותוס' איורא לסוטה והתוס' הנדפסים בתחילת ערכין.

124. מח, א ד"ה והכותב, מט, א ד"ה טורמטא; סו, ב ד"ה אביה; ובתחילת המסכת: לא, א ד"ה לא עיי"ש; לה, ב ד"ה לא; לו, ב ד"ה ותורם; . ניתן לדחות ראיה זו ולומר כי במסכת זו אין בכך ראיה, כי לא היה פירוש רש"י, ול'קונטרס' המחליפו, הנזכר כמה פעמים בתוס' דידן, לא היתה כ"כ סמכות.

125. עיין מאמרי על קטעים מתוס' שאנץ קידושין, עמ' לד הע' 74.

שזכינו לאורן, והם: ביצה¹²⁶, סוטה¹²⁷, קידושין¹²⁸, ב"ב¹²⁹, ערכין תמורה¹³⁰, ועוד¹³¹.

ט. תוספות ר' אליעזר ממיץ

א. תוס' ר"א ממיץ לנדרים מובאות הרבה מאוד בראשונים¹³². והנה בשיטמ"ק לנדרים מובאים שני חיבורים שזהותם מוטלת בספק: לאחד קורא השיטמ"ק בשם 'רא"ם', והיינו שלפניו היה ספר זה מיוחס לר' אליעזר ממיץ; ולספר אחר קורא השיטמ"ק בשם 'שיטה', והיינו שלא ידע מי מחברו¹³³.

והנה זכינו ויש בידינו עוד שני חיבורים מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי לנדרים: הגהות ר' בצלאל אשכנזי וליקוטי הגאונים שבספר יגל יעקב (מאת ר' יעקב פייתוסי, בתוך ברית יעקב, ליוורנו תק"ס), ויש בהם ליקוטים מראשונים בתחילת המסכת¹³⁴, וביניהם קטעים בשם 'רא"ם'.

ש' עמנואל¹³⁵ הראה שכמעט כל מה שמובא בהגהות ר' בצלאל אשכנזי וליקוטי הגאונים (פייתוסי) – שאף הוא מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי – בשם 'רא"ם', שפענחוהו הוא ר' אליעזר ממיץ "ואין לפקפק ביחסם לר' אליעזר ממיץ", הובאו בשיטמ"ק בשם 'שיטה', ואילו הקטעים שמובאים בשיטמ"ק בשם 'רא"ם' לא הובאו בהגהות ר' בצלאל אשכנזי כלל ואינם לו.

126. נדפס בתוך קובץ מפרשים כלילת יופי עמ"ס ביצה, וכן נדפס בידי מוה"ק כתוס' רא"ש, אבל באמת הוא תוס' איורא וראה ישורון כך כו עמ' תתנ – תתנב.

127. הוא 'תוספות שאנץ' שנדפס בגליון תלמוד בבלי מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנה, (ונדפס גם ב'מראה האופנים' ליוורנו תקע"ה בשם תוס' רא"ש וכן הובא בשם זה בשיטמ"ק) וחזר ונדפס בשמו הנכון 'תוס' איורא' ע"י ר' יעקב ליפשיץ, ירושלים תשס"ח.

128. התוס' הנדפסים ראה לעיל הע' 125.

129. נדפסו בפ"ע בשם "תוספות ישנים", והן תוס' איורא שדרכן להעתיק הרבה מאוד מרש"י ורשב"ם, כדרך תוס' איורא סוטה.

130. עיין אורבך, בערכם, ולדעתי הם מורכבים מכמה קבצים ועוד חזון למועד.

131. תוס' נזיר מיוסד ע"י תוס' איורא והרמ"ר הנזכר בו הוא ר' משה מאיורא, וכמו שנראה להסיק על פי השוואה לתוס' רא"ש. ראה: תוספות הרא"ש, נזיר, מהדורת ב' דבליצקי, ירושלים תשס"א, מבוא, הע' 15. ולדעתי הם מורכבים מכמה קבצים ועוד חזון למועד.

132. ראה: עמנואל, עמ' 295, ושם שכתב יד של החיבור נזכר ברשימת ספרים איטלקית משנת רצ"ב. ויש להוסיף: סמ"ק מצורח ח"א מצוה קפ אות רנו, ספר הנייר הלכות כל נדרי [נוסף הדברים מקביל בתוכנו לשיטה בשיטמ"ק כג, ב ד"ה וזה]; פי' הרא"ש ה, א, יב, א, לד, ב, מה, א, נט, א, סה, א, סט, ב, עה, א, פ, א, פט, ב [ורובם אינם דרך התוס']; ליקוט ראשונים ח, ב ד"ה מהו, ועוד. ציטוטים נוספים יבואו בהמשך דברינו. על הציטוטים השגויים ראה נספח ה. מתוך ספרי הראשונים לנדרים הוא נזכר הרבה מאד בחטיבה ד' של התוס' ובתוס' רא"ש, ובחטיבה ב' של התוספות ראה לעיל פרק ז.

133. גם ר' בצלאל אשכנזי בשיטמ"ק לכתובות, ובספר כללי התלמוד והדרשות, מכונה החיבור 'שיטה'. ראה עמנואל, הע' 349 [נמזה מוכח שהשיטמ"ק לנדרים נתחברה בבית מדרשו של רב"א, שאם לא כן מוזר הדבר ששני מחברים שאין להם קשר יחילטו שניהם על כינוי זהה לאותו ספר, ויש לכך הוכחות נוספות, אלא שאכמ"ל. וראה עוד לעיל הע' 10].

134. בהגהות ר' בצלאל אשכנזי יש חידושים עד דף ד, ובליקוטי הגאונים עד דף יג, ומשם ואילך יש בשניהם רק הגהות על גפ"ת. במק"א ארזיב בס"ד על יחס שלשת חיבורים אלו זה לזה והקשרם לבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי, ורק אצ"ן שהג"ש אף שבכל הש"ס השתמש בהגהות ר' בצלאל אשכנזי, כאן לא היו לפניו חיבורי ר' בצלאל אשכנזי.

135. עמ' 297-295.

ואכן נראה ברור שהספר המכונה בשיטמ"ק 'שיטה' הוא חיבורו האבוד של ר' אליעזר ממין, כמו שתוכנה ההקבלות הבאות¹³⁶.

שיטמ"ק כה, ב ד"ה תנן התם נדר אדם להתענות חדש ואמרו לו הרי בזה חדש שנדרת יש שבתות וימים טובים ואמר להם לא נתכוונתי להם. ואפילו היתר חכם אינו צריך דברים שבלב כי הני דמוכחי הוו דברים. [...]	שבלי הלקט ח"ב סימן מח, מהד' הסגולה, עמ' 104 ופירש ר' אליעזר ממין בפני נדרים נדר להתענות חדש אמרו לו בזה החדש שנדרת יש שבתות וימים טובים ואמר להם לא נתכוונתי להם. ואפילו היתר חכם אינו צריך דברים שבלב כי הני דמוכחי הוו דברים דלאו אדעתא דדיהו נדר.	הגהות מהרש"ל על הטור יו"ד סימן רטו ¹³⁷ נדר אדם להתענות חדש אומר ¹³⁸ לו הרי בזה החדש שנדרת יש ימים טובים ושבתות אמר להם לא נתכוונתי להם. ואפילו התיר אינו צריך דברים שבלב כי הני דמוכחי הוי דברים. ע"כ מפרישת הרב רבי אלעזר ממין (בפי') [בפרק] ¹³⁹ ארבעה נדרים
---	--	---

שיטמ"ק מג, א נותן לאחר משום מתנה והלה מותר בה. ולא התירו אלא בשאין לו מה יאכל. למדנו מכאן שכל הערמות אסורות בין ברבים בין [ביחיד] בנדרים שלא התירו אלא כשאין לו מה יאכל. שיטה.	תוס' מג, א ד"ה נותן נותן לאחר במתנה והלה מותר – ולא התירו אלא כשאין לו מה יאכל למדנו שכל הערמות אסורות בין ברבים בין ביחיד בנדרים שלא התירו אלא בשעת הדחק שאין לו מה יאכל, לשון הרב רבי אליעזר ממין.
---	---

136. חלקם כבר הובאו בקצרה ע"י אורבך, עמ' 164-163. והשוה עוד: תו"י טז, א ד"ה והא דאמר בשם 'הר"א' ושיטה בשיטמ"ק שם [ושם זה מופיע כהגה, ומוכח שגם זה מרבין, וראה בסוף פרק זה]; שם ד"ה ע"א נמצא בשיטה סוד"ה מתני' בשבועה [וגם זה בהגה]; ר' אליעזר ממין בתוס' רא"ש סה, א עמ' קעה מתאים לשיטה בשיטמ"ק סד סוע"ב, וכן ר' אליעזר ממין בתוס' רא"ש עמ' קד, קח, קנט, קסד; דברי רא"ם שהביא מן הבי"ב בכללי הגמ' הנוספים שבסוף ספר הליכות עולם, אמשטרדם תקי"ד, אות תיח נמצאים בשיטה ז, א ד"ה תיבעי.

יצוין שמכל המובאות הרבות של ר' אליעזר בתוס' קשה למצוא מקבילות או סתירות כיון שדרך השיטמ"ק שלא להעתיק חידושים שכבר נדפסו. ומצאתי מקום אחד שאפשר להשוות (צ, ב ד"ה חזרו לומר) ושם מתאים ה'שיטה' למובא בשם ר' אליעזר בתוס'.

137. בסוף טור הוצאת אל המקורות, ומהמהרש"ל הועתק בדרישה וב"ח שם.

138. בב"ח 'אמרו' בדרישה 'אומרים'.

139. על פי הדרישה.

שיטמ"ק סה,א

אין מתירין לו אלא בפניו פירוש בפניו מדעתו
[כמו אין חבין לו לאדם אלא בפניו דהיינו
מדעתו]¹⁴⁰ וטעמא דבעינן דעתו שאם היה
(מחבירו) [מתירן] שלא מדעתו נעשה כגזול.
[...] שיטה

שו"ת מהרי"ק החדשים סימן ו עמ' 32

מדגרי' בנדרים פר' ר' אליעזר (דף סה, א) המודר
הנאה מחברו אין מתירין לו אלא בפניו [...],
ופי' שם ר' אליעזר ממיין, וז"ל: אין מתירין לו
אלא בפניו, פי' בפניו מדעתו כמו אין חבין לו
לאדם אלא בפניו דהיינו מדעתו, וטעמא דבעי'
דעתו שאם מתירו שלא מדעתו נעשה כגזולו,
עכ"ל לשון רא"ם.

אלא שבהקבלות הללו אין לשון אישית, וניתן לטעון שה'שיטה' רק העתיק מר"א ממיין¹⁴¹,
ולכן נביא עוד הקבלות¹⁴² שבהן יש לשון אישית¹⁴³.

שיטמ"ק כח,א

ואומר ר' (דלאו) [דלא אמרינן] דינא
דמלכותא דינא. אלא כשמשוה מידותיו על כל
בני מלכותו. אבל אם משוה למדינה אחת לא
הוי דינא דינא דכתנן בגיטין לא היה סקריקון
ביהודה מהרוגי המלחמה. ומפרש דין סקריקון
דאגב אונסיה גמר ומקני ואי לא משום דאנוס
לא גמר אף על פי שמצות המלך היתה.
ובמלכות ישראל לא אמרינן דיניה דינא
כדאמרינן בסנהדרין לא נאמרה פרשת המלך

או"ז ב"ק סי' תמז¹⁴⁴

רבינו אליעזר בר שמואל זצ"ל ממיין כתב בפ'
ארבעה נדרים ואומר ר' ¹⁴⁶דלא אמרינן דינא
דמלכותא דינא אלא כשהמלך משוה מידותיו על
כל בני מלכותו אבל אם משנה למדינה אחת לא
הוי דיניה דינא כדתנן בגיטין לא היה סקריקון
ביהודה בהרוגי המלחמה ומפרשי' דין
סקריקון דאגב אונסיה גמר ומקנה ואי לאו
משום דאנוס לא קני ואף על גב שמצות המלך
בשמואל אלא כדי לייראם ולבהלם אבל המלך

140. קטע זה נשמט בטעות הדומות.

141. וכמו שנראה להלן שכן עשה המיוחס לרא"ם בשיטמ"ק.

142. ויש להוסיף עליהם שרבי' בדף פו,ב ד"ה הכי גרסינן הוא ר"ת בספר הישר, חלק החידושים, מהדורת ש"ש
שלזינגר, ירושלים תשל"ד, סימן קיג. גם הובא דבריו ברשב"א גיטין מ.ב. וכן מכונה ר"ת 'רבי' בציטוט האור
זרוע, ראה הע' 146, אבל ביראים דרכו לכנותו 'רבינו יעקב'.

143. אף שגם זו אינו ראייה מוחלטת, שכן מצינו גם בספרים שמעתיקים מדברי קודמיהם גם את הלשון האישית,
וכמו שנראה להלן שכן עשה המיוחס לרא"ם בשיטמ"ק, וכן נוהג גם ר' יצחק קרקושא מנרבונא תלמיד
הרמב"ן שמעתיק מהריב"ב בסתמא אפילו לשון 'אני הכותב', וכמו שנראה בסוף פרק יא שגם המיוחס לרא"ם
הוא מחכמי פרוכנס.

144. ומשם בשמו בשו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קי, ובסתמא במרדכי השלם, ב"ק, מהדורת א' הלפרין וח' שורץ,
ירושלים תשנ"ב, סימן ק"נ, בנוסח ריינוס, וברור שהעתיקו מהא"ז ולא מן המקור, כיון שהעתיק לפני זה
את דברי ר"ח והראב"י שהביא הא"ז [נדברי המרדכי הובאו בשמו בקיצור נמרץ בהגהות שבסמ"ק מצורף,
מצוה רמה, הע' 34, ח"ג, עמ' כז] והשורה האחרונה שם 'וכן פי' ר"י פ"ב דנדרים' כנראה משוכשת וצ"ל
'כן פי' ר"א בפ' ד' נדרים'.

145. הוא ר"ת, וכן הוא בשמו בתוס' רא"ש ובפסקי הרא"ש דפוס ונציה ומהדורת גשל החדש, והועתק בב"י חו"מ
סי' שטט [ובדפוסים מאוחרים נשמט מחמת הצנזורה], ומשם כנראה לשו"ת המיוחסות לריב"ש סימן ט
[ודלא כמו שציין שם המהדיר לפירוש הרא"ש דפוס ונציה וליתא שם].

146. הוא ר"ת וכן הוא בשמו בתוס' רא"ש ובפסקי הרא"ש הנ"ל.

אסור בכל מה שאמור בפרשה. ואפילו למאן דאמר מלך מותר דוקא באמור. ולרבינו הקדוש נראה דלא אמרי דיניה דלא אלא בקרקעות ובמשפטים שהוא תולה בקרקעות כמו מכס שלא יעבור אדם בארצו אלא אם כן יתן מכס וכדאמרינן בחזקת הבתים דאריסא דפרסאי עד ארבעין שנין ואמרינן נמי מלכא אמר מאן דיהיב טסקא ליכול ארעא. וגם כרגא דגברא שאמר לא יהא בארצי אלא אם כן יתן כך וכך. והיינו טעמא דדיניה דינא שהארץ שלו היא ואינו רשאי שיעמוד בארצו אלא במצותו. אבל אם קוצב על מלכות שאינו שלו שכבשו בגזל כי ההיא דסיקריקון דגיטין או אדם שאינו חפץ לעמוד בארצו לאו כל כמיניה למיגזליה. ומלכי ישראל אין דיניהם דין לפי שארץ ישראל הונח לה לכל אחד ואחד מישראל ואינה של מלך. אבל באומות כן דינם שכל הארץ למלך. והוא הדין בכל הדיוטות שבעולם שאם קצבו שלא יהנה אדם בארצם אלא בקוצבתם שדיניהם דין ושמואל הא קא משמע לן שכל הארץ למלך. והיינו דאמרינן בבבא קמא דדינא דמלכא דינא (דקנו ליה) [דקטלי] דיקלי וגשורי ועברינן עליהו שהדקלים והקרקעות שלו הם. [...]

שיטה.

היתה. ובמלכי ישראל לא אמ' דיניה דינא כדאמרי' בסנהדרין לא נאמ' פרשת המלך בשמואל אלא ליראם ולבהלם. אבל המלך אסור בכל מה (שאסור) [שאמור] בפרשה אפי' למ"ד מלך מותר בו היינו דוקא באמור בפרשה. ולי נראה¹⁴⁷ דלא אמרינן דיניה דינא אלא בקרקעו' ובמשפטי' התלויים בקרקעות כגון מכס שאומ' לא יעבור אדם בארצו אם לא יתן מכס וכדאמ' בחזקת הבתים דאריסתא דפרסאי עד ארבעין שנין ואמר נמי דמלכא אמר דיהיב טסקא ליכול ארעא וגם כרגא דאקרקף גברא שאמר לא יהא בארצי אם לא יתן כך וכך והיינו טעמא ודדיניה דינא שהארץ שלו היא ואינו רשאי אדם שיעבור בארצו אם לא כמצותו. אבל אם קוצב על מלכות שאינו שלו ושכבשו בגולה כי ההיא דסיקריקון דגיטין או אדם שאינו חפץ בארצו לאו כל כמיניה למיגזליה. ומלכי ישראל¹⁴⁸ אין דיניהם דין שארץ ישראל נת[ח]ל[ק]ה לכל אחד ואחד מישראל ואינה של מלך אבל באוה"ע כן דינם שכל הארץ למלך והוא הדין בכל ההדיוטות שהם קצבו שלא יהנה אדם מארצם אלא בקצבתם שדיניהם דין ושמואל הא קמ"ל דכל הארץ למלך היא והיינו דאמר בהגוזל בתרא דקטלי דיקלי וגשורי גישורי שהדקלים והקרקעות שלו הם. עכ"ל

והנה אנו רואים כאן ששניהם כותבים בלשון אישית: 'ואומר רבי', 'הרי שזה מאותו מחבר. ואף שיש לכאורה חילוק גדול ביניהם, שבאור"ז 'ולי נראה' ובשיטמ"ק 'ולרבינו הקדוש', יש ליישב על פי התופעה שעמד עליה שמחה צמנואל, שהביא יותר מעשרה חיבורים אשכנזיים שנעשה בהם עיבוד דומה, שכל מקום שהמחבר כתב 'ולי נראה' שינו המעתיקים וכתבו 'ולרבי נראה', או שכתבו את שמו המפורש¹⁴⁹.

147. מכאן הועתק בשם ר' אליעזר ממיץ לתוס' רא"ש ד"ה דינא, ולחידושי הרשב"א כאן.

148. דבר זה הובא ברשב"א כאן בשם תוס' בשם רבינו.

149. ש' צמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי': פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים, 'תרכיץ, פא (תשע"ג), עמ' 431-457. ויש להוסיף הגהות מיימוניות דפוס קושטא, לעומת שאר דפוסים, שבין יתר השינויים ביניהם הוא הברזל זה. וגם בזה נסתלקה התחבטותי במאמרי על קטעים מתוס' שאנץ קידושין, עמ' נח הע' 79.

שיטמ"ק מו, ב

כתוב בשיטה הלכה כרבי אליעזר דשריא ולא מטעמיה דאילו רבי אליעזר סבר יש ברירה ואנן קיימא לן בשלהי ביצה כרבי אושעיא דאמר דמדאורייתא אין ברירה והלכה כרבי אליעזר מטעם דלא קפדי וויתר דחצר שרי. ואמר רבי אפילו פריש המדיר לאסור את החצר שרי דהא מתניתין סתמא קתני שנדרו הנאה זה מזה ואפילו פירשו לאסור את החצר ופסקינן כרבי אליעזר דשרי ומטעם דלא קפדי דאי מטעם דיש ברירה קשיא הלכתא אהלכתא (כדפריש) [כדפרישית. אלא. מהשמטה] טעמא דשרי אפילו פירשו דכיון דהוי מידי דלא קפדי אינשי הוי כאלו השאילו זה לזה כל ימי היותם בשותפותם ומאחר שהשאילו אף על גב דשאלה לא קניא אינו יכול לאוסרו כדמפרש במתניתין לעיל וגם אינו חוזר משאילתו דחשבינן ליה כאלו פירש שאלה כל ימי היותם בשותפות ובבית הכנסת נמי אפילו אם פירש לאסור בבית הכנסת שרי מהאי טעמא דפרישית. עד כאן.

שיטמ"ק מו, ב ד"ה מתניתין

אין לו תפיסת [יד] מותר שיצא מרשותו. ואף על גב דאמרינן בעבודה זרה פרק ראשון דשכירות לא קניא גבי נדר מותר [...] כיון שאינו בידו ונתנו ביד אחר ושעבדו או במשכון או בשכירות או בשאלה אינו יכול לאוסרו. ומעשה בא לפני רבי בבית הנשאל ואסרו המשאיל ואמר רבי שאינו יכול לאוסרו וראיותיו אשר פרשתי. שיטה.

שיטמ"ק לג, ב ד"ה וכן

וכן בשיטה [...] ונראה לי שאם תגרש האשה שיגבה ממנה אם פרנסה סתם

או"ז ב"מ סימן יט

תנן בנדרים השותפין [...] ופי' רבינו אליעזר ממיין זצ"ל בפירושו הלכה כר' אליעזר דשרי ולא מטעמיה דאילו ר"א סבר יש ברירה ואנן קיימא לן בשלהי ביצה כר' אושעיא דאין ברירה בדאורייתא והלכה כר' אליעזר מטעם דלא קפדי איתור דשרי. וכתב בשם רבינו תם זצ"ל דאפי' פירש המדיר לאסור את הדבר שרי דהא מתני' סתמא קתני שנדרו הנאה זה מזה ואפי' פירשו לאסור את החצר פסקינן כר' אליעזר דשרי מטעם דלא קפדי וטעמא דשרי אפי' פירשו חצר דכיון דהוי מידי דלא קפדי הוי כאלו השאילו זה לזה כל ימי היותם בשותפות ומאחר שהשאילו אף על גב דשאלה לא קניא אינן יכולין לאוסרו וגם אינו יכול לחזור משאילתו דחשבי' ליה כאלו פי' שאלה כל ימי היותם בשותפות ובבית הכנסת נמי אפילו פירש לאסור בית הכנסת שרי מה"ט כדפרי' עכ"ל

או"ז ב"מ סימן יט

וכן פי' רבי אליעזר ממיין זצ"ל בפירושו דכיון דאין לו בהם תפיסת יד מותר שיצא מרשותו ואף על גב דקיימא לן בע"ז פ"א דשכירות לא קניא. גבי נדר מותר. וכתב כיון שאינו בידו ונתנו ביד אחר ושעבדו או במשכון או בשכירות או בשאלה אינו יכול לאוסרו וכתב שכבר בא מעשה לפני רבינו תם זצ"ל בבית הנשאל והורה שאינו יכול לאוסרו.

תוס' רא"ש לג, ב ד"ה ועמד

כתב ה"ר אליעזר ממיין חייבת לשלם אם תתאלמן או תתגרש

אולם צ"ע מפירוש ר"י אלמאדארי למו"ק, כת"י לייפציג 5, ט, ב, בדפי הרי"ף, שהביא 'פי' ר' אליעזר' על 'נידוהו בפניו אין מתירין לו אלא בפניו' (נדרים ז, ב)¹⁵⁰, והוא שונה בהרבה מהפי' שהובא שם בליקוטי הגאונים בשם 'רא"ם' ובמקבילתו בשיטמ"ק בשם 'שיטה' (ופי' הרא"ש קצת דומה לו).

ואין לטעון שלר"י אלמאדארי נודמן פירוש שיוחס בטעות לר"א ממיץ, כי מה שהובא בתוס' שלנו שם ד"ה שכל מקום בשם ר' אליעזר נמצא שם בסתמא בד"ה שכל מקום, וכמו כל פירוש הסוגיה שם שהעתיקה בסתמא מר"א ממיץ¹⁵¹.

לכך יש לומר שרק במקום המסוים הזה הושלם ה'שיטה' – בעותק שלפני ר' בצלאל אשכנזי והשיטמ"ק – מספר אחר, וכמו שאירע להרבה ספרי ראשונים שהושלמו מספרים אחרים ללא ציון גאות¹⁵².

ב. עוד הראה עמנואל, ששני קטעים שהובאו בהגהות ר' בצלאל אשכנזי בשם רא"ם, לא הובאו בשיטמ"ק בשם 'שיטה' כדרכו אלא בשם 'רא"ם' (ושני קטעים בליקוטי הגאונים בשם רא"ם לא הובאו בשיטמ"ק בשם 'שיטה' כדרכו אלא בשם 'רא"ם').

לפתרון בעיה זו העלה עמנואל השערה שבעל שיטה מקובצת החליף לעיתים בין ה'שיטה' ל'רא"ם', ולפיכך אף מה שחתום אצלו 'רא"ם' יתכן שהוא באמת החיבור שהוא קורא לו 'שיטה'. אמנם זו השערה בעייתית, היות ומלקט השיטמ"ק ערבב בין החיבורים בלא שום סיבה הניכרת לעין.

לדעתי הפתרון שונה. מבין שני הקטעים שהובאו בהגהות ר' בצלאל אשכנזי בשם רא"ם ובשיטמ"ק לא הובאו בשם 'שיטה' אלא בשם 'רא"ם', אחד מהם¹⁵³ חתום בהגהות ר' בצלאל אשכנזי 'רא"ם בספר ישן אחד'; הרי שהיו לר' בצלאל אשכנזי שני ספרים שונים שיוחסו לרא"ם, לאחד הוא קורא 'רא"ם' בסתמא ולאחד 'רא"ם' בספר ישן אחד. שני ספרים אלו היו גם לפני מחבר השיטמ"ק – שהיה מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי¹⁵⁴ – אלא שבניגוד להגהות ר' בצלאל אשכנזי שקורא לשניהם 'רא"ם', מחבר השיטמ"ק מבדיל ביניהם וקורא לראשון 'שיטה' ולשני 'רא"ם', ואין כאן אלא חילוף שמות.

150. והועתק בשם ר' אליעזר' בפירוש ר"י לשאלות, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תש"כ, בראשית, שאילתא לב עמ' ריג. וכן כל המשך הפירוש לסוגיא שם מועתק מלה במלה מר"י אלמאדארי שם [ההתחלה מועתקת מן הפי' האבוד לנדרים שהיה מיוחס לרש"י אצל רבינו אברהם מן ההר (כמ"ש במאמרי על רש"י פרק ב) והעתיקו בסתמא]; והמובא בר"י בשאלות ד"ה שכל מקום "והרי לא מתו" וכו' מובא בר"י אלמאדארי בשם 'פי' ר' אליעזר'; והנמצא בשניהם בסוף הסוגיא ד'הפרה לאו דווקא' נמצא בתוכנו ולא בלשונו ברא"ם בשיטמ"ק. וראה י' פוקס (להלן הערה 216), עמ' 116 הע' 3, שעמד אף הוא על התופעה שר"י בשאלות מעתיק את אלמאדארי.

151. כמו שכתבתי במאמרי מאמרי על קטעים מתוס' שאנץ קידושין, עמ' סה ליד הע' 124–125.

152. וכמו שהראינו בפתיחה למאמר. עוד סמך לשלילת הפי' לר"א ממיץ, שבתוס' רא"ש דף כג, ד"ה מאי (מהדורת ר' ב' דבליצקי עמ' פב) קאמר הביא פי' מר"א ממיץ ובשיטה בשיטמ"ק שם אכן נמצאים הדברים, אך אח"כ כתב 'פירוש אחר ועיקר', אך אינה ראייה כי סוף סוף הביא את הפי' הראשון כאפשרות.

153. הגהות ר' בצלאל אשכנזי עמ' כד.

154. ראה לעיל הע' 133.

ולפי"ז יש לומר שגם הקטע השני שבהגהות ר' בצלאל אשכנזי (שם) וקטע נוסף בליקוטי הגאונים (לדף ח, ב ד"ה גמ'), אף שחתומים בשם 'רא"ם' מקורם באמת ב'רא"ם בספר ישן אחד', ור' בצלאל אשכנזי לא דייק לציין זאת¹⁵⁵. אבל בשיטמ"ק שמבדיל היטב בין שני ספרים אלו הם מובאים בשם 'רא"ם' כדרך שהוא רגיל לקרוא ל'רא"ם בספר ישן אחד', ולא בשם 'שיטה' שהוא הכינוי שבו הוא משתמש לספר שהגהות ר' בצלאל אשכנזי קורא 'רא"ם' בסתמא.

לסיום יבואו כאן שמות החכמים והביטויים המצויים ב'שיטה' (הדיבורים המתחילים בקטע זה צוינו לפי מהדורת מיר, ירושלים תשס"ח, שהיא הנמצאת בפרויקט השו"ת):

החכמים: רשב"ם (י, ב ד"ה וזה לשון), רבינו תם (ט, א ד"ה אפילו תימא; לה, א ד"ה אמר לה; מג, ב ד"ה וכתב עוד בשיטה, ושם בסוף "לכך חזרתי לפירוש הרב" = ר"ת); ועוד הרבה בשם 'רבי' סתמא שהוא ר"ת¹⁵⁶; פעם אחת (עב, ב ד"ה הרי הן) 'לישנא אחרינא לשון מורי'; הרב ר' יצחק בר מאיר (מ, ב ד"ה וז"ל השיטה); הר' יצחק בר מרדכי (לה, א ד"ה אמר ליה); רבינו נתנאל הקדוש נ"ע¹⁵⁷ (כג, ב ד"ה ומתרץ; כז, ב ד"ה ואמר רב); ר"ץ¹⁵⁸ (ט, א ד"ה גמרא אמר; י, א ד"ה טעמא מאי; יב, א ד"ה מפחזנא); ואית דמפרשי בשם יצ"ה (ד, א ד"ה ואית דמפרשי).

יצויין שהוא העתיק בסתמא הרבה מן הפירוש שהיה מיוחס לרש"י לפני חכמי פרובנס ועוד חכמים, וכמו שהראיתי במאמרי על רש"י לנדרים סוף פרק ב.

הביטויים: 'נראה לי', או 'אינו נראה לי' (ט, א ד"ה אפילו תימא; כז, ב ד"ה והא דתנן; מג, ב ד"ה ודילמא אתי; נה, ב ד"ה גמרא פינדיא; סד, ב ד"ה ובשיטה כתוב; עא, א ד"ה ולא הספיק; פז, א ד"ה הפר לתאנים), מדע"ת [=מדעת תלמיד?¹⁵⁹] (י, ב ד"ה כינויי; שם ד"ה במומי; טז, ב ד"ה אמר רב; יז, ב ד"ה וכתב בשיטה; יח, ב ד"ה [מאן] דאמר; כא, ב ד"ה אמרו לו. ועוד שני מקומות 'מדעת' בלי סימון הראשי תיבות: ה, ב אמר רבא; טו, ב ד"ה וכתוב בשיטה. ובכולם זה חתימת דיבור); כך נראה לי קצרה להבין (מג, ב ד"ה וכתוב עוד בשיטה); מפי רבי (י, א לשון שבדו, נח, ב ד"ה וזה לשון); כ"ש (ד"ה ד"ה הניחא למאן; ה, א ד"ה אי הכי; כב, ב ד"ה לקילעך); כך שמעתי מרבי (לו, א ד"ה [ואפשר]); כן הדעת נוטה (יז, ב ד"ה והפריש קרבן).

155. ועוד יש להוסיף שהרא"ם השני בהגהות ר' בצלאל אשכנזי הוא המשך ה'רא"ם' בשיטמ"ק, וא"כ ברור שגם הוא 'רא"ם בספר ישן אחד'.

156. ראה לדוגמא בהע' 142 ו-145.

157. הנה יש מקום לדון מיהו חכם זה, כי עד הנה ידענו משני חכמים בשם נתנאל שהיו מבעלי התוס' ושניהם מקינן, האחד היה בזמן ר"י מפאריש [ונזכר הרבה בראשונים], והשני הוא נכדו [נזכר בשו"ת הרשב"א ח"ג סי' ז] והיה חמיו של בעל הכריתות, (ועי' בכ"ז ר' א"מ וייס, ערך עז אות ג). ומכל מקום ודאי הדבר שאין אחד מהם בזמנו של הרא"ם, ואין לנו אלא להסיק שמדובר בחכם שלישי אשר לא ידענו ממנו עד כה, וצ"ע (הערת ידידי הבה"ח משה גולדברג).

158. אולי הוא החכם הנזכר כך בראבי"ה, תשובות, סימן תתקפה ועוד, ועיי"ש הע' כח.

159. והיינו שלא שמע כן מרבו [וזה מקביל ל'לא מפי המורה' בפירושי מגנצא], ואמנם יש לשאול א"כ למה במקומות אחרים כתב בפירוש 'כך נראה לי ולא שמעתי' (ל, ב ד"ה פיסקא מאי) או 'ולא שמעתי' (לט, ב ד"ה אפילו בגדול), אך אם נתבונן נראה שהמקום האחרון שנוצר 'מדע"ת' הוא בדף כא, ב והמקומות הנ"ל הם אחרי דף זה וכנראה שינה סגנון, ראה בסוף פרק זה.

בחיבור זה יש הרבה קטעים המובאים כ'הגה'¹⁶⁰ (יותר מעשרים פעם, ורק עד דף כב), ואינם גליונות מאוחרים שאותם מביא בעל השיטמ"ק בשם 'גליון' (דף כב, ד"ה וז"ל שיטה, ונזכר שם פירוש הרא"ש), אלא גם הם מרבינו אליעזר שכתב מלכתחילה חלק מדבריו כהג"ה, וכנראה בעיקר דברים שהוא חידש ואינם מרבו, וכדרך ר' אליעזר מטוך בתוספותיו. וכבר כתב רב"א בשיטמ"ק חולין¹⁶¹: "ודע שהגליונות הם מהר"א מטוך ז"ל, שקיצר לשון תוספת שאנן וייפה לשונם, וכשהיה כותב שום דבר מסברתו לא היה כותבו בפנים אלא בגיליון מרוב ענוותנותו וחסידותו". וכן דרך המהרי"ח - דודו של ר' אליעזר מטוך - בפסקיו¹⁶².

וראה לכך מדרך טו, ב ד"ה דאמר רב כתב בשיטה 'ולפי מה שכתבתי בהג"ה'¹⁶³, וכן מהתוספות ישנים שמביא את הדברים שבהג"ה שב'שיטה' בשם 'הר"א'¹⁶⁴.

אמנם מדרך כב ואילך אין הגהות, ונראה שבהמשך המסכת כבר הכניס חידושי עצמו בשתיקה ולכן גם הפסיק משם ואילך לחתום 'מדע"ת'. ראה לעיל הע' 142.

י. על 'הרא"ם' בשיטמ"ק

הספר המכונה בשיטמ"ק 'רא"ם', ברור שבעל השיטמ"ק כיון בראשי תיבות אלו לר' אליעזר ממין, וכן הבין השער המלך¹⁶⁵.

כאמור, הרא"ם בשיטמ"ק מובא פעם אחת בהגהות ר' בצלאל אשכנזי בשם 'הרא"ם בספר ישן אחד', הרי שגם לפני ר' בצלאל אשכנזי היה חיבור זה מיוחס לר"א ממין¹⁶⁶, וכמו שייחסו בעל השיטמ"ק לנדרים, וכן היה מיוחס לפני הרדב"ז¹⁶⁷ (ושלושתם חיו באזור אחד ובאותה תקופה - מצרים במאה ה'ט"ז¹⁶⁸).

ולכאורה יש לסייע להשערה זו בעובדה שכל הכתוב ברא"ם בשיטמ"ק סב, א ד"ה שרו לי, מועתק אות באות בפירוש ר"י אלמאדארי ב"ב ח, ב (מועתק מהכת"י ב'קובץ שיטות קמאי'), וכבר ראינו¹⁶⁹ שדרכו להעתיק על הסוגיות בנדרים את ר"א ממין.

160. וראה עוד לקמן הע' 176, שגם לפני ה'רא"ם' עמדו הגהות אלו.

161. מהדורת א' שושנה, ירושלים תשס"ט, עמ' תרע"ב.

162. ראה מה שכתבתי במבוא ל'פסקי מהרי"ח כתובות פרק קמא', ירושתנו, ט (תשע"ו), בפרק 'גליונות רבינו'.

163. ולפי"ז האמור בדף כב, ד"ה וכן בשיטה 'כדפירש בהגה', הוא ט"ס וצ"ל 'כדפירשית בהגה'. בדף טו, ב ד"ה וכתוב בשיטה נכתב בהגה 'עוד שמעינן פירוש אחר' ושם ד"ה לשון 'וכל זה אינו נראה לי [...] ומצאתי פירוש אחר'.

164. ראה לעיל הע' 136.

165. בהלכות נדרים פ"ז הי"ז ד"ה גם, העתיק מהשיטמ"ק - שהיה לפניו בכת"י - את דברי הרא"ם בזה"ל 'כתב הר"א ממין ז"ל'.

166. וכן הוא בשיטמ"ק כתובות, נט, "וז"ל הר"א ממין בפירושו לנדרים", ונמצא ברא"ם בשיטמ"ק פה, א ד"ה קונם.

167. ח"ח סימן קכו; שם קנז ד"ה גם; ח"ג סימן תקיד (תתקנ"ד) [זה הקטע שהביא ר' בצלאל אשכנזי בשם 'הרא"ם בספר ישן אחד', וברדב"ז העתיק גם תחילת הדברים עיי"ש]; גם בח"ג סימן תט"ז העתיק רא"ם, אולם בשיטמ"ק שם לא העתיק הרא"ם.

168. כלומר גם אם השיטמ"ק לנדרים לא נתחברה בידי רב"א עצמו.

169. עיין לעיל ליד הע' 150-151.

וכן מוכח לכאורה מההקבלה הבאה¹⁷⁰ :

שיטמ"ק נדרים סה,ב

גמרא לימנו ליה גבאי בהדי כולי עלמא מפרנסא ליה. פירוש ימנו גבאין לצורך כל עניי העיר ואתן חלקי עמהם ויתנו חלקי לשאר עניים שלא הדרתי וחלק האחרים לזה. מפרנסא ליה פירוש יפרנסוהו מכיס של צדקה שנתתי חלקי ובהתור שלא יתנו לזה מחלקי כדפרישית. לישנא אחרינא ועיקר לימנו ליה גבאי ואתן לגבאי חלקי והוא מותר בה כדתנן לעיל היו מהלכין בדרך ואין לו מה יאכל נותן לאחר במתנה והלה מותר בה ובתוך כך לא יתחרט שהרי לא יעבור על מה שכתוב. ומתוך ודאי יעבור שאני אומר כל הנופל בעוני וצריך למזונות אינו נופל ליד גבאי תחלה אינו מוטל על הגבאי לפרנסו אלא הקרובים מחוייבים לפרנסו ועליהם מוטל עשה דוחי אחיך עמך תחלה פירוש עד שיעיינו בית דין אם אין ספק לקרובים אבל לאחר שיעיינו שאין ספק לקרובים מוטל על הגבאים. ומתניתין במדיר קרובו הילכך בשביל כך מתחרט ואף על פי שאיפשר לו לפרנסו על ידי מתנת אחר שבוסת וטורח הוא לו אבל ליד גבאי ליתן אין לו בוסת וטורח. הרא"ם ז"ל.

או"ז ח"א הלכות צדקה סימן ט¹⁷¹

בנדרים בפרק ר' אליעזר [...] מאי דמטי לי בהדי גבאי לפרנסו בהדי כול' עלמא מפרנסא ליה א"ל שאני אומר כל הנופל אינו נופל לגבאי תחלה ופי' ה"ר אליעזר ממין זצ"ל [...] בהדי כולא עלמא מפרנסא ליה פי' ימנו הגבאי לצורך כל עניי העיר ואתן חלקי עמהם ויתנו חלקי לשאר עניים שלא הדרתי וחלק אחרים לזה ומפרנסא ליה מכיס של צדקה שנתתי חלקי ובהיתר שלא (יהיה) [יתנו לזה שנדרתי מחלקי] לישנא אחרינא ועיקר לימנו ליה גבאי ואתן לגבאי חלקי והוא מותר כדתנן שלהי אין בין המודר היו מהלכין בדרך ואין לו מה יאכל נותן לאחר משום מתנה והוא מותר בה ובשביל כך לא יתחרט שהרי לא עבר על מש"כ [בתורה] ומתוך ודאי יעבור שאני אומר כל הנופל בעוני וצריך למזונות אינו נופל ליד גבאי תחלה ואינו מוטל על הגבאי לפרנסו אלא הקרובים מחוייבים לפרנסו ועליהם מוטל עשה דוחי אחיך תחלה עד שיעיינו ב"ד אם אין ספק לקרובים אבל לאחר שיעיינו שאין ספק לקרובים מוטל על הגבאי ומתני' במדיר קרובו הילכך בשביל כך יתחרט אף על פי שאפשר לו לפרנסו ע"י מתנת אחר בוסת וטורח הוא לו [אבל ליתן ליד גבאי ליתן לו אין טורח ובוסת] עכ"ל.

אך יש הוכחות ברורות לשלילת יחוס זה :

1. בסוגיה בדף ז,ב לשון ר"י אלמא דארי שונה בהחלט מהרא"ם בשיטמ"ק שם ד"ה יהא בנדוי.
2. בדף מה,א ד"ה ומה, הביא הדברים שהובאו בתוס' בשם 'לשון הרב ר"א', ואחריהם כתב 'ולי נראה דמהתם אין ראייה'.

170. וכן דברי ר"א ממין שהביא מרן הב"י בכללי הגמ' הנוספים שבסוף ספר הליכות עולם, אמשטרדם תקי"ד, אות ג, נמצאים בשיטמ"ק ב,ב ד"ה גמרא מאי שנא, בשם הרא"ם. והשוה עוד תוס' רא"ש ה,ב ד"ה אין ; כה,ב ד"ה קונם ; לא,א ד"ה מיצחק ; לא,ב ד"ה נותן ; פסקי הרא"ש פ"ג סימן ד ; פענח רזא, נשא מז,ב. 171. ומשם בראקאנטי סימן נו, ומרדכי ב"ב רמז תצג.

3. במרדכי שבת סוף פ"ג (רמז שיט) הביא דר' אליעזר ממיץ פירש, יש שאלה בהיקס, אם הקים לה בעלה האם יכולה להשאל לחכם, עכ"ד. ואילו ברא"ם בשיטמ"ק סט, א (וכן בשמו ברדב"ז ח"ח סימן קנז ד"ה גם) הביא פירוש זה כ'לישנא אחרינא', וכתב שלשון זה אינו נראה בעיניו¹⁷².

4. בדף ה, א ד"ה תנן כתב ה'רא"ם': 'לא ידענא אמאי נקט מעיקרא', ובתוס' רא"ש שם ד"ה אלא הביא מר' אליעזר ממיץ פי' אמאי נקט 'מעיקרא'¹⁷³.

5. בדף נח, ב ד"ה מתני' כתב: 'כך כתב רבינו שמשון זצ"ל בפירוש המשניות', והרי רבינו שמשון היה תלמיד ר"י חברו הצעיר של ר' אליעזר ממיץ וזר מאוד שיזכירו, וגם בכל ספר היראים לא מזכיר אותו.

6. ברא"ם בשיטמ"ק כז, ב ד"ה שאני הכא "בתוספות הר' יצחק", ובדף מג, ב ד"ה אם כן 'סגנון זה הפירוש בתוספת הרב יצחק', ובדף נה, א ד"ה גמרא מאי ונו, ב ד"ה מתני': 'מצאתי בפירוש הרב יצחק שנראה לו'¹⁷⁴, וגדולה מכולם בדף לד, ב 'ומצאתי בשם הר' יצחק'. הרי שמוזכר את ר"י - בן דורו הצעיר, שלא כדרך ר"א ממיץ. ועוד שלא מזכיר מה ששמע מפיו אלא מה שמצא בכתביו או ששמע בשמו, ואין דרך הגדול לכתוב מה שמצא בדברי הקטן¹⁷⁵, וגם בכל ספר היראים אינו מזכיר אותו.

מכל זה נראה שה'רא"ם' רק העתיק הרבה דברים בסתמא מתוס' ר' אליעזר ממיץ והוסיף עליהם מדיליה¹⁷⁶.

ודע שגם לשונות אישים העתיק ה'רא"ם' מה'שיטה', שכאמור הם תוס' ר"א ממיץ האמיתית¹⁷⁷.

172. ועמדו בזה המהדירים לשו"ת הרדב"ז מהדורת יריד הספרים, ירושלים תשס"ד, באות שכג בצ"ע.

173. וא"ת והלא חיבור ה'שיטה' היה לעיני ה'רא"ם' וכנ"ל בסמוך, ולמה כתב שאינו יודע אמאי נקט מעיקרא. וי"ל דאיהו פליג אתירוק ה'שיטה'.

174. וכן נזכר לח, א ד"ה ח"ל הרא"ם.

175. ושור'ר שעמד בזה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשנ"א, עמ' 178.

176. ואכן ח, ב ד"ה אי לא, הביא באריכות דברי ר' אליעזר ממיץ שבתוס' רא"ש שם בשם 'ויש מפרשים'. טז, א ד"ה וכתב הרא"ם העתיק דברי השיטה [בהגה] שבדיבור הקודם בשיטמ"ק וחתם 'מצאתי, ובגמ' לא משמע הכי כלל'. טו, ב הביא ב'שיטה' 'עוד שמעינן פי' אחר', וברא"ם שם העתיק פי' זה בלשונו והקשה עליו, וכן שם בהמשך 'ב'שיטה' 'ומצאתי פי' אחר', והוא הובא גם ברא"ם בלשון 'ויש מפרשים וכו' וראשון עיקר'. טב, ב ד"ה מאי שנא העתיק לשון השיטה וחתם 'מצאתי ולא נהיר' [ובנושא זה חזר בו בספר היראים סימן שצג (=סימן שיז במהדורה הישנה, והועתק ברקאנטי סימן תקע"א) וכתב דוקא כה'רא"ם']. וכן בכמה מקומות מעתיק בסתמא פי' מסוים, ושוב מעיר 'ולא נראה' או 'ולי נראה', ראה: ב, א ד"ה וכינוי; ב, ב ד"ה כתיבן; ח, א ד"ה והוא; ט, ב ד"ה מימי; מה, א ד"ה ומה ועוד.

177. גם לא, ב ד"ה לשגור 'חושש אני בו משום ריבית', הוא דעת ר' אליעזר ממיץ המובא בתוס' רא"ש שם ד"ה נותן; וכן בדף עט, ב ד"ה אלא, כתב בסתמא כפירוש ר"א ממיץ שהובא בר"ן ותוספות ובפי' הרא"ש פ, א ד"ה וריו"ס (השני) ובלשון אישית 'כמו שפירשתי', ומסיים: 'ורבינו פירשה לי בענין אחר ולא יכולתי לעמוד על סוף דעתו'. [ואגב מכאן מוכח בבירור שאינו תלמיד הרא"ם]. ולפי"ז כל 'רבי' הנזכר בחיבור זה, כגון: כג, ב, סה, א, פ, א, ועוד אפשר שהוא העתקה מר' אליעזר והכוונה לר"ת. וכן נראה כג, ב שכתב שם 'אומר רבי', וכ"ה שם באותו לשון בתו"י [ואולי החתימה 'הרב ממיץ' בסוף הקטע בתו"י חוזרת גם על זה] ולא מסתבר שהיה לפני התו"י חיבור זה.

שיטה	תוס' ישנים	הרא"ם
ולר' נתנאל הקדוש נ"ע נראה דראש השנה דוקא שמתוך שהוא יום הדין גומר בלבו לבטל הכיפורים.	ויש אומרים דדוקא נקט ראש השנה שמתוך שהוא יום הדין גומר בלבו לבטל	ויש מפרשים דראש השנה דוקא נקט דמתוך שהוא יום הדין גומר בלבו לבטל כדי שלא יבא לידי מכשול ואיסור. והוא הדין יום הכיפורים.
אף על פי שאמרו בצינעא. שמה שהצרכת למעלה כשביטל בפרהסיא היינו בהדרת חברו אבל הכא דקאי בראש השנה שגומר בלבו בביטולו דעת מבורר ומוכח הוי.	ואע"פ שאמרו בצנעה דעת מבורר הוי ומוכח שגמר בלבו בביטולו. הרב ממיץ	
ולכך אנו רגילין לבטל ביום הכיפורים ולומר מיום כיפורים זה עד יום כיפורים הבא עלינו לטובה דקיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי. ועוד עליה כהא רבא לא פליג אתירוצא דאביי כמו שאפרש בסמוך.		ולכך אנו רגילין ביום הכיפורים לבטל ולומר עד יום הכיפורים הבא עלינו דקיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי. ועוד דרבנן לא פליגי עליה כהא רבא לא פליג אתירוצא דאביי כמו שאפרש בסמוך.
ומכל מקום יש לחוש להצריכו ביטול בפרהסיא שיש לחוש למנהג שאנו אומרים בקול רם כל נדרי בליל כפורים ובפרהסיא שלא על חנם נהגו כן.		ויש לחוש למנהג יום הכיפורים שצריך לבטל בפרהסיא והטעם פירשנו לעיל. עד כאן.

יא. מחברו האמיתי של ה'רא"ם' בשיטמ"ק

בתשובות חכמי פרוניציה (להלן: תח"פ) סימן ב, העתיק ר' נתן בן הרב משה ז"ל סוגיה מנדרים ד, ב – ה, ובין קטע גמ' לחבירו העתיק איזה פירוש אנונימי¹⁸¹.

פניתי לבדוק בספרי הראשונים שלפנינו ומצאתי שהפירוש ההוא זהה לפירוש המכונה בשיטמ"ק נדרים 'רא"ם'. בתגלית זו נשכרנו ארבעה מעלות: א. נוספו לנו שני קטעי רא"ם (להלן מספרים" 1, 12), שלא הועתקו כלל בשיטמ"ק. ב. בשיטמ"ק הנדפס יש שני קטעים סמוכים וצמודים

181. ואינו פירוש עצמו, כי כתב בתחילת השורה ד"ה תשובה על זה, "דקדקתי בעצמי על דברי רבותינו הקדמונים אשר מימיהם אנו שותים", וכע"ז כתב שם בעמ' 11 סוד"ה ומהאי.

העוסקים באותו נושא ושונים זה מזה, ושניהם חתומים הרי"ץ! אולם בתח"פ הובא רק הקטע השני, וא"כ ברור שיש לתקן בשיטמ"ק "רא"ם" במקום "רי"ץ". ג. בשני המקורות רבות הטעויות, ובעזרת הקבלה זו ניתן לתקן הלשון בשניהם (עיי' מספרים 5, 13, 17 ועוד הרבה שלא ציינתי). ד. והתגלית הגדולה – שבכך נתבררה זהותו של מחבר 'הרא"ם', ראה בסוף פרק זה.

להלן דברי התח"פ וההקבלות:

1. עמ' 5 שורה אחרונה: 'פי' אמר שמואל – פירושו קא מפרש בד"א וכו' (עמ' 6 שורה 4) = בשיטמ"ק לא העתיק רא"ם לקטע זה.

2. עמ' 6 (שורה 8 – 4): 'והא תניא – מילי קתני' = שיטמ"ק ד"ה והתניא בשם הרי"ץ, ועיי' לעיל.

3. שם: 'אלא הכי – ולאסור שניהם בא' (שורה 10) = שיטמ"ק ד, ב ד"ה אבל הרא"ם.

4. שם: 'וקמ"ל כר' יוסי – שניהן אסורין' (שורה 11) = שיטמ"ק שם בהמשך.

5. שם: 'דממך משמע – ואת ממני' = שם לפני זה, ובשיבושים.

6. שורה 12: 'ומתני' – קאי כוותיה' (שורה 13) = שיטמ"ק שם בסיום הדיבור.

7. שורה 16: 'והא מתני' (שורה 20) = שיטמ"ק ה, א אמצע תנן.

8. שורה 24: 'אי הכי – משתעינא בהדך' (עמ' 7 שורה 2) = שיטמ"ק שם בהמשך.

9. שם שורה 5: 'פי' הא – מדקאמר אסור אסור' (שורה 8) = שיטמ"ק שם בסיום (ויש לתקן בשיטמ"ק "אסור [אסור]").

10. שם: 'ולימא קסבר – מודרני חבירי' (שורה 10) = שיטמ"ק ה, ב ד"ה לימא.

11. שם: 'דהתם – דשניהם אמיתיים' = אינו ברא"ם בשיטמ"ק, וכפי הנראה הוא תחילת העתקת דברי התוס', וכמו ההמשך שם "ור"ת מפרש" (שורה 41) שהוא ודאי מן התוספות, ובאמת שכ"כ תוס' גיטין פה, ב ד"ה אע"ג, והוא שיטת ר"י כפי שנראה להסיק מהשוואה לשו"ת הרא"ש כלל לה סימן ה.

21. עמ' 8 שורה 11: 'פירושא (מההיא) [דההיא] שמעתא כן הוא: אמר רבא – אלא ידיים מוכיחות' = בשיטמ"ק לא העתיק הרא"ם קטע זה, ובמקומו העתיק את השיטה, שכדרכו דומה לרא"ם בתוכן אך לא בלשון.

31. שורה 17 [אלא גבי גט ואי תקשי]:¹⁸² 'מקשי לאביי קשיא מתני' דבעינן ידיים מוכיחות (אלא גבי גט כו') דאוקימנא כר' [יהודה] ויכולין – לאביי פרק שני' (עמ' 9 שורה 11) = שיטמ"ק ד"ה אלא.

182. כצ"ל ע"פ ההקבלה לרא"ם, ובתח"פ נדפסו תיבות אלו להלן ובשיבוש, והמהדיר נתקשה בהם והגיה באופן אחר.

51. שם שורה 1: 'ומה שמצינו' - עד סוף העמוד = זה כבר לקוח מן התוספות, כמו שמוכח מהלשון שם¹⁸³, והרא"ם בשיטמ"ק ד"ה אביי כתב באופ"א קצת.
61. עמ' 15 שורה 10: 'וקצת נ"ל - משום יד לבד' = שיטמ"ק ה,ב בתחילת העמוד.
71. שם שורה 19: כאן נביא ההקבלה במלואה לפי שעל ידה מתברר לנו סוף סוף מיהו המחבר האמיתי של 'הרא"ם' (וגם נתברר שבתח"פ יש ארבעה דילוגים בטעות הדומות).

תשובת ר' נתן בן משה ב'תשובות

חכמי פרובינציה' סימן ב עמ' 15

ש"מ בעיני ידיים מוכיחות קשתיה דמתוכה משמע דמתני' בעי ידיים מוכיחות מדקאמ' לך עם שאני אוכל, ויש מפרשי' מתני' קשתיה מדאמ' שאני אוכל לך עם מודרני ממך, דאם הוי יד שאינו מוכיח לא צריך לומר' שאני אוכל עם מודרני, ואינו נראה בעיני מדקתני בבריתא אסור [אסור],

ואם קשיא כיון דסבר שמואל דסתם מתני' אתיא אליבא דר' יהודה אם כן סבירא ליה הכי ואם כן למה דחיק תלמודא בתחלת גזיר לאסבורי לשמו' דהוי ידיים דמוקים בשאמ' אהא בנזיר עובר לפניו [ואז הוי יד ואף על פי שאינו מוכיח דמה הוכחה יש אפילו בנזיר עובר לפניו]¹⁸⁴ ואם לא אפי' יד לא הוי דדילמא אהא בתענית קאמ' [ואף על פי שנזיר עובר לפניו אין זה הוכחה דדילמא אהא בתענית קאמר]¹⁸⁵, וי"מ דהכי קאמ' פ' בנזיר כמו בכאן לימא קסבר שמואל לא הויין ידיים ויוכיח מכאן דכן ס"ל, ומתרץ אין ודאי סבירא ליה ולהכי בעי נזיר עובר לפניו [אבל אין עובר לפניו]¹⁸⁶ דילמ' אהא בתענית קאמ' ולא הוי מוכיח לנזירות קאמ', וכן מוכיח בקידושין פ"ק דמוכיח מדבעי שמואל נזיר עובר לפניו דס"ל ידיים שאין מוכיחות לא הויין ידיים, ע"כ דברי מרי אבי.

שיטמ"ק ה,ב

וז"ל הרא"ם ז"ל: מתניתין קשתיה דמתוכה משמע דתנא דמתניתין בעי ידיים מוכיחות מדקאמר לך עם שאני אוכל. ויש מפרשים מתניתין קשתיה מדקאמר שאני אוכל לך עם מודרני ממך דאי הוי יד שאינו מוכיח יד לא צריך לומר שאני אוכל עם מודרני ממך. ואינו נראה בעיני מדקתני בבריתא אסור אסור. עד כאן. רא"ם

ואי קשיא כיון דסבר שמואל דסתם מתניתין אתיא אליבא דר' יהודה אם כן סבירא ליה הכי ואם כן למה דחיק התלמוד בתחילת גזיר לאסבורי לשמואל דהויין ידיים דמוקי שמואל אהא בנזיר עובר לפניו ואז הוי יד ואף על פי שאינו מוכיח דמה הוכחה יש אפילו בנזיר עובר. ואי לא אפילו יד לא הוי דדילמא אהא בתענית קאמר ואף על פי שנזיר עובר לפניו אין זה הוכחה דדילמא אהא בתענית קאמר. ויש מפרשים דהכי פירושו בנזיר כמו בכאן לימא קסבר שמואל לא הויין ידיים ונוכיח מכאן דכן סבירא ליה. ומתרץ אין ודאי סבירא ליה ולהכי בעי נזיר עובר לפניו אבל אין עובר לפניו דילמא אהא בתענית קאמר ולא הוי מוכיח דלנזירות קאמר. וכן מוכיח בקידושין פרק קמא דמוכיח מדבעי שמואל נזיר עובר לפניו דילמא אהא בתענית קאמר ולא הוי מוכיח דסבירא ליה ידיים שאין מוכיחות לא הויין ידיים. הרא"ם ז"ל.

183. בסוף העמוד 'ואותה שמועה - טעה בשמועה', המקבילה ללשון תוס' שאנץ המובא בשיטמ"ק ב"ק קיז,א ד"ה יהא.

184. נשמט בטעות הדומות 'בנזיר עובר לפניו' - 'בנזיר עובר לפניו'.

185. נשמט בטעות הדומות 'אהא בתענית קאמר' - 'אהא בתענית קאמר'.

186. נשמט בטעות הדומות 'עובר לפניו' - 'עובר לפניו'.

הרי לנו שהרא"ם הוא ר' משה אביו של ר' נתן בן משה' שהוא נינו של ר' משולם¹⁸⁷, ואם כן ר' משה הינו נכדו של ר' משולם, ומסתבר כי ר' משולם זה הוא ר' משולם מגרבוניה¹⁸⁸ שכנראה בנו היה ר' נתן¹⁸⁹ וא"כ נקרא נכדו על שמו. ואפשר שהוא "משה הדואג ב"ר נתן" החתום על התשובה בתח"פ סימן נב.

ודע שהרא"ם בשיטתו מ"ק מזכיר פעם אחת (לב, א ד"ה שעה) מדרש [שלא נמצא בידינו] בשם 'מפי הרב ר' נתן', ואולי הוא אביו או חכם פרוכנסלי אחר, ובדף לה, ב ד"ה 'ומפי מורי אחי הר' יהודה [בן]¹⁹⁰ יקר זצ"ל שמעתי' ומזה שהוצרך להזכיר שם אביו נראה שהוא אחיו מאמו ולא מאביו¹⁹¹.

עוד ראיתי לציין שבדף כ, ב ד"ה יפפים: "וכל הרגיל לבעול אחר אכילה ושתיה אוחזתו עוית (ורמיסת) [ורתיחת] איברים שקורין פלזינא", ובדף נז, א ד"ה מתני': "בצלים קטנים שקורין אשקלונניי"ש", וצריך לברר באיזו שפה נמצא לעזים אלו.

יב. תוס' רבינו פרץ ותלמידיו

בספר קובץ ראשונים – מסכת נדרים [עם עיוני שמועה], ירושלים תשמ"ט, פרסם ר' מ' הרשלר שני ספרים חדשים מכתב יד אחד, וקרא להם בשמות המצלצלים: 'תוספות רבינו פרץ' ו'תוספות תלמידי רבינו פרץ', וממנו הועתקו בסדרת תוס' רבנו פרץ, ירושלים תשנ"ו; וכן בספר תורת ראשי הישיבות – נדרים, בעריכת ר' ה' מן, ירושלים תשס"ט.

כתב היד שממנו נדפסו החיבורים הוא ר"ף, כת"י בית הספרים בירושלים מס' 621¹⁹², בכתיבה אשכנזית מהמאה ה"ד, המכיל במרכזו העמוד הלכות הרי"ף ונכתבו סביב בצידי שני חיבורים, בצדו האחד פירוש רש"י, הוזהה לפירוש רש"י בדפוסים ורוב כת"י¹⁹³, ובצדו השני תוספות אלפס

187. תח"פ סימן ה: אבל נראה דברי קרובי הרב ר' נתן בן הרב ר' משה שיחיה, [...] ודע כי הרב ר' נתן הוא מרבי' משולם דור רביעי וכלם גדולים, ושני בשני לרבי' הרב ר' יקר והרב ר' שלמה חסיד זלה"ה, וגם אביו הוא שני בשני אליו. אגב שם נזכר: "וכן דקדק מורנו הרב ר' משה בן הרב ר' משה שיחיה", וכנראה הוא אחיו של ר' נתן ומעניין שנקרא כשם אביו בחייו.

188. ראה עליו ר' א"מ וייס, עמ' קלג.

189. עיין ר' א"מ וייס, שם.

190. כ"ה בכתב יד אחד מתוך שנים, ראה: ד"ב צומבר (מהדיר), שיטה מקובצת, נדרים, ברלין תר"כ, מבוא, ושם חיוק גירסה זו מהעובדה שבתקופת הראשונים לא היה נהוג לקרוא לאדם אחד בשני שמות. ישנו שטר מברצלונה שחתום עליו יהודה בן יקר [ראה: עמנואל עמ' 297 הע' 348] אך כנראה אינו אח רבינו שחי בפרובנס.

191. צומבר, שם. אבל מה שכתב אורבך, עמ' 163 הע' 74, להגיה בסיום הקטע 'רנב"י' במקום 'רא"ם' והוא ר' נתן בן יוסף תלמיד הרמב"ן ובמקום 'אחי' צ"ל 'מפי' והכוונה שהרמב"ן שמע כן מרבו ר' יהודה בן יקר, הנה מלבד שקשה להגיה שתי הגהות בקטע אחד, גם בשום מקום לא מביא הרנב"י את הרמב"ן בשם 'מורי' אלא בשם 'רבינו' ומדומני שגם לא הביא דברים מפיו אלא רק מחיבוריו [ואף אורבך עצמו, למעלה שם בשורה, 4-6 הוכיח מקטע זה שהרא"ם אינו ר' אליעזר ממיץ; ואיני יודע איזה משנתו האחרונה בזה].

192. ירושלים, הספרייה הלאומית 6214 (ס' 636), מכיל ג' בבות, סנהדרין, שבועות, [נדרים], ע"ז, ברכות, תענית, מגילה, ר"ה, יומא, נמצא במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית בירושלים.

193. פרט למסכתות יומא, סוכה, ר"ה, מגילה ומועד קטן, שבהם הרש"י – רי"ף הנדפס שונה מכל הכת"י.

[=ליקוט וקיצורי תוספות ומרדכי] לסדר נזיקין ולמסכתות ברכות, תענית, מגילה, ר"ה ויומא. (ראה במבוא לדק"ס השלם, נדרים, עמ' 33-34).

בכתב יד זה נמצאות גם הלכות נדרים המיוחסות לרי"ף¹⁹⁴, ומצידין פירוש ותוספות. המוציא לאור הנ"ל ייחס את הפירוש כתוספות רבנו פרץ ואת הליקוט בתבנית תוס' לתלמידי רבנו פרץ. בהוצאה זו נפלה טעות חמורה ומדף מה, ב (תחילת פרק ה) הוחלפו הפירושים ונדפסו זה בשם זה, דהיינו שהפירוש נדפס כתלמידי רבינו פרץ והתוספות נדפסו כתוס' רבינו פרץ¹⁹⁵. והדברים מגיעים עד לסתירות פנימיות¹⁹⁶.

ובעקבות טעות חמורה זו כתב המו"ל במבוא בזה"ל:

מצד הימני של הרי"ף כולל הפירוש פירושים שרובם כתובים ומסיימים שהם מהר"פ - מהר"ר פרץ, או משיטת הר"ף או מיסוד רבינו פרץ, ואכן דומה סדר הפירושים לדרכם של תוספות רבינו פרץ לשאר מסכתות, הפירוש מזכיר גם את שאר בעלי התוספות, בפרט את ר' אליעזר ממין שכתב את התוספות שלנו¹⁹⁷, הריב"א, הרשב"ם, ר"ת, ר"י החסיד, ר"א מטולטא (מטולטין) ועוד. לפירוש זה קראנו בשם "תוספות רבינו פרץ". פירוש שני נכתב מצד השמאלי של הרי"ף שכנראה ג"כ שייך לבית מדרשו של רבינו פרץ, שכולל מלבד מיסודו של מהר"פ גם פירושים וחיידושים של ראשונים אחרים: הרמב"ן, האשרי והמרדכי. וקראנו לפירוש זה בשם "תלמידי רבינו פרץ".

וכאמור, כל זה רק בגלל החלפת הצד הימני עם הצד השמאלי, וממילא יוצא שכביכול בפירוש בצד החיצוני יש הרבה פעמים דיבורים החתומים מהר"פ. אך זו טעות, ובאמת בחלק הפירוש שכתב יד זה לא מובא אפילו פעם אחת פירוש מרבינו פרץ, ואדרבה, בשני מקומות¹⁹⁸ העיר המלקט על "הפירוש בזה"ל: "עד כאן לשון המורה, ובשיטת מהר"פ פירש בענין אחר". ואין לו שום זיקה לא לר"פ ולא לבעל תוס' אחר.

194. שנדפסו לראשונה בפרשבורג תקצ"ח, ומדפוס זה הובאו בכל דפוסים הש"ס, אולם ייחוס הלכות אלו לרי"ף מוטעה, ראה הע' 219.

195. גם בדף י, א - יא, א הוחלפו חלק מן הפירושים והחיידושים באופן שהחיידושים נמצאים ב"תוספות רבנו פרץ" (י, א מד"ה קונם עד תיבות "מיסוד רבינו פרץ" שייך לחידושים), והפירושים נמצאים ב"תלמידי רבנו פרץ" (מדף י, א ד"ה הרי אלו עד דף יא, א ד"ה סברוה עד תיבות "והכא", ראה שיטמ"ק י, א ד"ה רבי יוחנן ושם עמוד ב, כתוב בפירוש וכו'). סיבת החילוף מפני שבעמוד אחד מכת"י התבלבל המהדיר והדפיס את הצד הפנימי (הכולל חיידושים לדף י, א) בפירוש ר"פ ואת הצד החיצוני (הכולל את החידושים לדף י, א-יא, א) בתלמידי ר"פ. על החלפות נוספות עיין להלן, הע' 199.

אך בקטע מתוס' רבינו פרץ הנמצא בפירוש רבינו פרץ דף ט, א ד"ה חומר כנדרי רשעים וכו' רבנו פרץ, אינו טעות המהדיר אלא כ"ה בכתב היד כנראה מחמת עומס יתר בטור המקביל. וכיוצ"ב יש עוד מקומות ברש"י רי"ף זוסלין שנוספו קטעים מהראשונים כמו במסכת ב"ב ריש פרק גט פשוט (עה, ב בדפי הרי"ף דפוס וילנה). 196. כגון: סה, א ציין "תוס' רבנו פרץ" לעיין מ"ש לעיל בפ"ק [ז, ב] גבי נידהו בפניו, ושם הוא ב"תלמידי רבנו פרץ".

197. נמשך אחרי בעל שואל ומשיב ואינו כן. ראה לעיל, הע' 8.

198. דף נג, א סוד"ה שלא נתכוון, ודף ס, ב סוד"ה יום אחד.

כתיקונו נדפס הפירוש באוצר קובץ מפרשים¹⁹⁹ (להלן: ליקוט ראשונים), אך גם בהוצאה זו נמשכו אחרי זיהויו המוטעה של המו"ל הראשון, אלא שתיקנו מעט את שמות הספרים ותחת השם 'תוספות רבינו פרץ' כתבו 'פירוש רבינו פרץ', ותחת 'תוספות תלמידי רבינו פרץ' כתבו 'תוספות וליקוט ראשונים מתלמידי רבינו פרץ'.

בחנית הפירוש שבכתב יד זה – שכאמור המו"ל ייחסו בלי כל סיבה לרבינו פרץ – מעלה כי הוא מיוסד על ה'פירוש' שעמד לפני בעל שיטה מקובצת (ובהגהות ר') בצלאל אשכנזי ייחסו בטעות לרש"י, והעתיקו בשלמות לדפים ב-ד), וכל הפירושים שהביא בשם הפירוש על נושאים שהובאו בהלכות המיוחסות לרש"י הנ"ל נמצאים בפירוש זה, ופירוש זה המובא בשיטמ"ק הוא קדום מאוד ונתחבר בתקופת רש"י, והארכתי עוד בזה במאמרי על רש"י נדרים פרק ו, קחנו משם, וזה לבדו סותר את יחוסו לרבינו פרץ.

התוספות אלפס שבכתב יד זה ברוב המסכתות הן ליקוט כעין שיטה מקובצת מקבצי תוספות שונים (בדרך כלל תוס' טו"ך²⁰⁰) וממדרכי²⁰¹. ובמסכת נדרים מקורותיו העיקרים הם תוספות רבינו פרץ²⁰² ופסקי הרא"ש²⁰³, וממנו העתיק את הלכות הרמב"ן²⁰⁴. ולפעמים הביא גם ספר הישר

199. שם נותרו רק החלפות מעטות שלא תיקנו: 1. החלפות בדפים י, א – יא, א, הנ"ל הע' 195; 2. "תלמידי ר"פ לט, א שייך ל'פירוש רבנו פרץ", ראה ב'פירוש' שבשיטמ"ק שם ד"ה גמ' וד"ה על; וכן מא, ב ד"ה מן התמחוי השני, והוא סותר לדיבור הקודם, שייך ל'פירוש רבנו פרץ' [אמנם ראה ב'פירוש' שבשיטמ"ק שם ד"ה וכתב באופ"א וצ"ע]. שני קטעים אלו נמצאים בכת"י במקום אחד בפנ"ע, וניכר ששייכים ל'פירוש' כי הם בצד החיצוני של הרי"ף; 3. "פירוש רבנו פרץ" נח, ב מד"ה ליטרא מעשר, הוא מ'תלמידי ר"פ", שכתב "וקצת קשה וכו' ומצאתי בפרישה אחרת וכו' עכ"ל המורה".

200. כל המסכתות שיש עליהם תוס' טו"ך [והם התוספות הנדפסים על הדף]: שבת, עירובין, פסחים, יבמות, כתובות, גיטין, ג' בבות, שבועות, ורק בקידושין אף שיש תוס' טו"ך [ונדפס בנפרד ע"י מכון ירושלים], העתיק התוספות אלפס את התוס' ישנים שהיה למהרש"א [ולא מקרה הוא שדוקא במסכת זו לא הדפיסו המדפיסים את התוס' טו"ך על הדף, וכן הפסקי תוס' שתמיד מבוסס על טו"ך כאן מבוסס על התוס' ישנים הנ"ל, ומכאן מוכח שמשום מה בחלק גדול מאשכנז לא השתמשו בתוס' טו"ך במסכת קידושין ושלא כמנהגם]. בברכות הוא מעתיק את התוס' ר"פ [נאו התוס' הנדפס הדומה לו ביותר], ושאר מסכתות לא בדקתי.

201. ובתחילת ב"ק – ואולי במקומות נוספים בודדים – מעתיק קטע מן הרא"ש. ובמקומות בודדים מעתיק קטעים מספר החכמה האבוד, ובהזדמנות אחרת בל"ג אפרסמנו.

202. ומכנה אותו בשמות אלו: מהר"פ, שיטת רבינו פרץ, שיטת מהר"פ, יסוד רבינו פרץ, ורבינו פרץ סתמא [אבל וכתב הר"ף נ"ח שברך פג, ב ד"ה רבא [וכ"ה בכת"י], ע"כ הוא ט"ס שהרי מילה קודם נכתב: כתב מהר"ף, אלא צ"ל וכתב הר"ם בנ"ח [=הרב משה בן נחמן, הרמב"ן], ואף דלית ברמב"ן מ"מ כ"ה בפסקי הרא"ש שם בשם "הרמב"ם", ולפני המלקט היה הנוסח ברא"ש "הרמב"ן", כמו שפעמים רבות העיר הקרבן נתנאל שהוחלף ברא"ש נדרים הרמב"ן ברמב"ם]. ומלבד עדות המלקט עוד הוספתי לבסס יחוס תוס' אלו לר"פ, ראה לעיל ליד הע' 51-53.

203. תחת השמות: אשרי [מה שהביא בדף כח. גבי דינא דמלכותא דינא, נשמט בפסקי הרא"ש ביולנה מפני הצנזורה]; ר"א מטולטין, יד, א; ר"א מטולטא; תוס' ר' אשר מטולטא, יח, ב, השוה פסקי הרא"ש פ"ג סימן י; רבינו אשר; רבי אשר ב"ר יחיאל, מו, א ד"ה היה; וכן ר"א סתמא: ב, א, ט, ב, נמצא בפסקי הרא"ש ולא כמו שכתבו במהדורות ר' ה' מן, שהכונה לר' אליעזר ממיץ. גם כל לשונות הירושלמי והתוספתא שבפירוש זה לקוחים מפסקי הרא"ש, והרבה קטעים ללא חתימה מקורם בפסקי הרא"ש, כגון: סג, ב ד"ה כלום, לקוח מרא"ש סימן ד; עז, ב ד"ה ב"ש אומרים, לקוח מהרא"ש שם סימן ט.

204. וכדלהלן: זא ד"ה דאם, ברא"ש סימן ה; כו, א ד"ה רבא, רא"ש סימן ח; מו, א ד"ה כופין, רא"ש סימן א; סה, א ד"ה כתולה, רא"ש סימן ג [לפנינו שם הרמב"ם ז"ל, אבל באמת הוא ברמב"ן והוא ט"ס כמו בשאר

לר"ת²⁰⁵, סמ"ג²⁰⁶, תוס' ר"ש משאנץ²⁰⁷, מרדכי²⁰⁸, הגהות מיימוניות²⁰⁹ ועוד²¹⁰.

יג. נסיון זיהוי מחבר הספרים הנ"ל

מלקט פירוש ותוספות זה היה חכם אשכנזי²¹¹ מלפני כשש מאות שנה²¹², שבעצמו היה ת"ח ולא נמנע מלחלוק על רבנו פרץ²¹³ ועל "הפירוש הקדמון"²¹⁴, וגם הוסיף הערות רבות לדברי

מקומות שהעיר עליהם בקרבן נתנאל; סו, א ד"ה אמר, רא"ש סימן ה. כמו כן בשלושה מקומות העתיק מפורש את לשון האשרי שבתוך דבריו מביא את הרמב"ן: לז, א ד"ה על, מח, ב ד"ה ורב, פא, ב ד"ה מאן. ובוזה תבין מה שכתב עד, א ד"ה רבי עקיבא וז"ל: הרמב"ן כתב זה לשונו הלכה כר"ע דהא קאי בן עזאי כוותיה, וברמב"ן לפנינו ליתא "דהא קאי בן עזאי כוותיה", אבל לשון זה נמצא בפסקי הרא"ש, סימן ו, ובסוף סימן ז שם סיים הרמב"ן ז"ל, שהביא את דברי הרמב"ן בתוספת ביאור והמלקט סבר שהכל מלשון הרמב"ן. וכיוצא"ב בכל העתקות המלקט מהרמב"ן, הוא מעתיק לשון הרא"ש ששינה מעט מלשון הרמב"ן. וכן נמצא פא, ב שכתב: כתב הרמב"ן וכו', אבל מתיבות ואע"ג דאיכא וכו', הוא מדברי הרא"ש וליתא ברמב"ן. ועיין גם לעיל הע' 202.

205. ח, ב, כג, ב ד"ה ואם תאמר; עז, ב ד"ה דתניא.
206. ח, ב, סוד"ה רבינו; כ, ב ד"ה נדרי הבאי; לח, ב ד"ה ר' יצחק; סד, ב ד"ה וחכמים; סו, ב ד"ה ירושלמי; עז, ב ד"ה דאי, וד"ה אמר רב נחמן.
207. לגיטין, ב דף מ, ב ד"ה ור"ש; לב"מ, כח, א סוד"ה "ומיהו בפרק איזהו נשך האריך בתוס' מאוד וכו', עכ"ל רבינו שמשון והאריך מאוד"; שם נח, א ד"ה לא; לשבועות, כד, ב ד"ה אמר רבא; למנחות נז, ב ד"ה דתניא: "שיטת רבינו שמשון משאנץ בהקומץ רבה (כב, ב); שם נח, א ד"ה לא נתנו 'ובתוס' שאנץ פרק הקומץ רבה (כב, ב); שם: 'ועיין בהקומץ רבה בשאנץ' כי האריך קרוב לשלושה דפים" ואינם בנדרפס. [ומכאן ראה ברורה למשנ"ת במאמרי מאמרי על קטעים מתוס' שאנץ קידושין, עמ' יח הע' 16, שרק התוספות הנדפסים בפרק שלישי מדף כה, ב עד סוף הפרק (לז, ב) הם תוס' שאנץ ולא כל המסכת כדעת אורבך].
208. ח, ב, שתי פעמים = מרדכי שבועות רמז תשנט; יא, א = מרדכי סוכה רמז תשנח.
209. יא, א בסתמא אחרי הבאת הרמב"ם אישות פ"ו ה"ה' והוא בהגמ"י שם אות ה ואות ו; שם 'ועוד מצאתי', והוא הגמ"י שם אות ז; טו, א ד"ה אי 'ההגהה בהילכות נדרים במיימוני'; כא, ב ד"ה כי, (ובה"ג) (ובה"ג) כתב פ"ד להילכות נדרים, ועוד.
210. ספר יראים, ס, ב ד"ה גרסינן בשם ר"א ממין, אבל שאר ר"א ממין שבקובץ זה הוא בתוך העתקת תוס' ר"פ או פסקי רא"ש; ראבי"ה (עג, א ד"ה כל, א), 'מצאתי בתשובות' (יד, א). וכן הביא המלקט מעט מפירושי ה"פירוש" בלשון "מצאתי בפרישה אחרת", עיין מאמרי על רש"י נדרים עמ' רכת. הקטעים הסתמיים שבספר זה (שלא נמצאים בפסקי הרא"ש, עיין לעיל הערה 203) לקוחים מתוס' ר"פ, ראה: לעיל ליד הע' 55-57.
211. מלבד כתיבתו האשכנזית של הפירוש, הרי שכל החיבורים מהם לוקט הפירוש בתבנית תוס' (המכונה תוס' תלמידי ר"פ) הם מחכמי אשכנז. אף את דברי הרמב"ן העתיק מתוך פסקי הרא"ש וכו"ל.
212. בכתב היד יש שטר מכירה משנת רל"ד, ולדעת המומחים זמנו של כתב"י מהמאה הי"ד, והאחרון הנזכר בחידושים הוא ר' מרדכי ב"ר הלל, בעל 'המרדכי', שחי בריש האלף השישי. כה"י אינו אוטוגרף ויש בו שגיאות העתקה ושרבובי הגהות [ראה מאמרי על רש"י נדרים].
213. תלמידי ר"פ כז, ב ד"ה שאני הכא: "ע"כ שיטת ר"ת משיטת הר"ף, ומיהו נ"ל דלתירוץ שני שפירש ר"ת וכו' אי צ"ל כן ודוק"; סט, ב ד"ה יש שאלה: "עכ"ל שיטת מהר"ף, וקשיא לי וכו' ומצאתי בפרישה וכו' ופירוש זה טוב וישר ונזח למבין"; תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון: "ובשיטת הר"ף פירש בע"א ולא נראה לי".
214. תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון: "כך פירש המורה ולשיטתו קשה לשון אף וכו'"; תלמידי ר"פ פט, ב ד"ה תיסר הגאון: "ועוד מצאתי וכו' [ראה שיטמ"ק צ, א] ודוחק"; ע, ב ד"ה מבנעוריה מכריע בין הגרסאות שהביא הפירוש. מדרכו לכתוב "ע"כ לשון המורה", לפני שמעיר על דבריו, ראה: תוס' ר"פ נג, א ד"ה שלא נתכוון; ס, ב ד"ה יום אחד; וז, א: "עד שיאמר מודר אני לך וכו' אבל מודרני גרידא לגמרי משמע וכו', וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים ע"כ לשון המורה", ונראה ברור שצ"ל: "ע"כ לשון המורה, וצ"ע אי הוי כלשון שפירש בפנים". וכונת המלקט להעיר שאמנם כך פירש המורה (=הפירוש) את דברי הגמ', אך צ"ע בלשון ההלכות המיוחסות לר"ף, שהם ה"פנים" של כת"י זה עליהן לוקט הפירוש, שכתב "ומיירי דאמר מודר אני

הראשונים שליקט. סגנונו של המלקט הוא לקצר, לתמצת, לעבד ולהבהיר את לשונות הקדמונים שהוא מעתיק²¹⁵.

ולכאורה היה נראה שהוא מחבר ומלקט 'תוספות אלפס' שעל כל הרי"ף ופירוש רש"י שעל הרי"ף על כל הש"ס (שר"א חבצלת הוכיח שהוא ר' ישראל ב"ר יואל זוסלין²¹⁶), מאחר ובכל המסכתות שבכת"י ירושלים הנ"ל הועתקו גם תוספות אלפסי שחיבר ר"י זוסלין הנ"ל (כת"י ירושלים הוא אחד משמונה כתה"י שהביא חבצלת), ופירוש רש"י שבכת"י זה מתאים בכל המסכתות לרש"י רי"ף נוסח ר"י זוסלין. ויש להוסיף כי התוס' על המיוחס לרי"ף נדרים דומה בסגנונו והרכב מקורותיו (תוס', רא"ש, מרדכי) לתוס' אלפס זוסלין על כל הש"ס²¹⁷.

במקום אחר²¹⁸ כתבתי שיש לשער שהוא גם עורך החיבור המיוחס לרי"ף למסכת נדרים, שהרי חיבור זה נמצא רק בכתב יד המכיל את הלכות הרי"ף עם פירוש רש"י ותוספות אלפס זוסלין.

ויש להוסיף שספר זה המיוחס בטעות לרי"ף²¹⁹, ודאי נכתב בידי חכם אשכנזי, שכן הוא מיוסד על פסקי הרא"ש²²⁰, עם הוספת עשרות קטעי גמרא שהשמיט הרא"ש, וזה ממש דרכו של ר"י זוסלין שבר"י שלו הוא הכניס ופירש את כל הגמרות ההלכתיות שהשמיט הרי"ף ונוספו במהדורת הרי"ף, ונציה רפ"א²²¹.

לך מאכילה או מהנאה אבל בסתם (=כשאמר "מודרני לך" סתמא) הוי ידים שאינם מוכיחות, וא"כ לכאורה אינו כדברי הפירוש שכתב ש"מורדני לך" רק הוא אסור. דברים אלו לקוח מלשון הרא"ש סימן ד, ולכן אין בכך ראייה שמחבר הפירוש אינו מחבר הפנים].

215. להלן דוגמאות בעיבודו את הפירוש בשיט"ק: סה, א כתב הפירוש בשיט"ק "ומפרש באגדה", ובפירוש ר"פ "ומפרש בסדר עולם"; כה, א ד"ה לא הביא הפירוש (בשיט"ק מהדורת צומבר) גרסת בעג"ג (ספר 'בשר על גבי גחלים'), ובפירוש ר"פ שם "תוספתא" [אך לא נמצא בתוספתא, כעין זה יש בויקרא רבה פרשה ו, ג]; י, ב כתב בפירוש בשיט"ק: "ולדידן לא נהירא האי אף דקא כתב במשנה טבריינית ואין לשנותו", ובפירוש ר"פ הנוסח ברור יותר "קצת קשה לשון זה ומ"מ אין לשנותו"; נ, א ד"ה מדינא לשון הפירוש בשיט"ק: "וזה וזה", ובפירוש ר"פ בלשון תלמודית: "ואידי ואידי".

216. ר"א חבצלת, 'תוספות אלפס': חיבור לא ידוע לחד מן קמאי, מוריה יח, יא-יב (תשנ"ג), עמ' צט-קב; הנ"ל, 'פירוש רש"י שנדרס סביב הרי"ף', מוריה יט, א-ב (תשנ"ג), עמ' קיד-קטז; ספר הזכרון 'בקוראי שמר' עמ"ס מכות, מודיעין עלית תש"ע, עמ' ד הערה 5; י' פוקס, פירוש רש"י למסכת מועד קטן - ביורורים בזיהויר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ז, עמ' 175-176 וההפניות שם.

217. וכך באמת כתבתי בהוספות ותיקונים למאמרי על רש"י נדרים, עמ' שסה.

218. אהרן גבאי, 'תוספות חדשים לב"ב פרק מי שמת', חצי גבורים, ז (אלול תשע"ד), עמ' עה.

219. שהרי הרי"ף לא כתב מעולם הלכות נדרים, כעדות הרמב"ן, וגם בכל עשרות כתבי היד ואלפי קטעי הגניזה של הרי"ף אין זכר למסכת נדרים, וכן לא צויין אליו בשום ראשון. וראה עוד: ר' יוסף שאול נתנון, יד שאול סימן רל ס"ק א; ר' יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, ירושלים תשס"ב, ה, סימן יא; מבוא לרי"ף, בתוך: תלמוד בבלי מהדורת עוז והדר; ר' ה' רוטמן, מבוא (לעיל, הערה 9), עמ' 34.

220. סדר הגמ' אצלו הוא כהרא"ש, כגון בפ"א מקדים איבעיא להו יש יד לצדקה למימרת ר' יוסי בר חנינא מודר אני לך, וכן מוסיף כל קטעי הירושלמי והתוספתא שהביא הרא"ש, אלא שעדיין אפשר לטעון שהמלקט התבסס על הרמב"ן שהוא המקור לרא"ש. אך זה אינו, כי בכמה מקומות ששינה הרא"ש את לשון הרמב"ן, והמלקט שלנו הולך בעקבות הרא"ש, כגון: ה, א ברמב"ן "והוא דאמר מודרני לך מאכילה אבל סתמא לא משמע דאמר אסור כדכתיבנא", וברא"ש סימן ה "והוא שאמר מודר אני לך מאכילה או מהנאה אבל בסתם הויין ידים שאין מוכיחות ולא הויין ידים", ובמיוחס לרי"ף "ומיירי דאמר מודר אני לך מאכילה או מהנאה אבל בסתם הוי ידים שאין מוכיחות".

221. ראה: ה' היימן, הלכות הרי"ף על מסכת פסח ראשון, ירושלים תש"ן, מבוא. הוספות אלו נמצאות בכל כתה"י

אך כעת נראה לי ששלושת החיבורים הנ"ל אינם מר"י זוסלין. שהרי בתוספות אלפס על כל הש"ס אין דרכו להעיר כלום על המפרשים שמלקט, וכאן מעיר הערות קצרות, כגון: "עכ"ל ר"פ והוא דלא כהר"א מטולטין" (ליקוט ראשונים יד,א); "ובסוף העמוד פ"י בענין אחר" (שם כ,א ד"ה בנזירות).

ועוד, שמלבד כת"י ירושלים הנ"ל, חסרה מסכת נדרים בכל ששת כתה"ש²²² של הרי"ף עם רש"י ותוס' אלפס (ולא מסתבר שלא העתיקוהו כי אינו מן הרי"ף, שהרי כידוע באשכנזי נועדו ארצות) למדו הרי"ף רק כתחליף לתלמוד מקוצר²²³.

ועוד, שאצלנו כשבא להעתיק תוספות ממסכת אחרת הוא מעתיק את התוספות שאנן לגיטין ב"מ ושבוועות²²⁴, ואילו בתוספות אלפס זוסלין במסכתות אלו הוא מעתיק כסדר את תוספות טוך. ועוד, שכאשר הוא מעתיק את רבינו פרץ במסכת ברכות קורא לו בשם 'תוספות' סתם, וכאן קורא לו 'מהר"פ'.

לכן נראה שהוא מחכם אשכנזי מאוחר יותר, שהשלים את עבודתו של ר"י זוסלין וחיבר בעקבותיו את הרי"ף לנדרים ועיטרו ב'פירוש' ו'תוספות' בסגנון דומה לחיבורי ר"י זוסלין.

האשכנזיים שיש בגליונותיהם את הרש"י על הרי"ף והתוספות אלפס לר"י זוסלין, וכן במהדורת ונציה הנ"ל נדפס לראשונה הרש"י על הרי"ף מהר"י זוסלין, וכמו כן הנוסח שבדפוס ונציה מתאים בדרך כלל לנוסח שעמד לפני ר"י זוסלין. ואינם בכת"י האשכנזיים שאין בהם רש"י ותוספות של ר"י זוסלין, וכגון בכת"י פריס 314 ומנטובה 30 שיש בהם רש"י ותוס' אחרים (להלן, אות ט ואות כ) וכן כת"י פריס 313 שיש בו רש"י ותוס' אחרים, כל ההוספות אינם, וכן אינם ברא"ש ושאר חכמי אשכנז. ולכן נראה לי שר"י זוסלין עצמו מלבד פירושו ותוספותיו הוסיף עוד את כל דברי התלמוד ההלכותיים שהשמיט הרי"ף מסיבות שונות, והכניס לתוך ספרו. ועתה ראיתי בכת"י פריס 311 בגיטין שהקטעים הללו נמצאים אצלו כהג"ה!

222. פריס הספרייה הלאומית 311 (ס' 26880), ביצה, סוכה, יומא, ר"ה, מגילה, ברכות, גיטין, קידושין, כתובות, ע"ז, שבוועות, מכות, סנהדרין, ב"מ, ב"ב, נמצא במאגר הספרים הסרוקים שלהם; לונדון, הספרייה הבריטית, קטלוג מרגליות 473-474 (ס' 4955-4954), כל הרי"ף, נמצא במאגר הספרים הסרוקים שלהם; אוקספורד, בודלי, קטלוג נויבאואר 547-548 (ס' 19417), כל הרי"ף; אוקספורד, בודלי, קטלוג נויבאואר 549-548 (ס' 19419), חולין, ע"ז, שבוועות, סנהדרין, מכות, ביצה, מגילה, מו"ק, הלכות קטנות, קידושין, יבמות, כתובות, גיטין; פרמה, פלטינה 3273 (ס' 12316), כל הרי"ף; ברלין 6, ספריית המדינה OR FOL 11 (ס' 1695) כמדומה שכל הרי"ף, אולם ע"פ בדיקה שלי בקידושין [הובא בשנו"ס למרדכי השלם הוצאת בהמ"ל], כת"י זה עבר שיפוצים נרחבים להשוותו ללשון המקורי של המרדכי, וגם לעיתים ר"י זוסלין העתיק קטע מהתוס' הדומה למרדכי וסופר כת"י ברלין "תיקנו" ללשון המרדכי, וכן ברש"י ר"ף שבו גילה פוקס, מו"ק (לעיל, הע' 216) תיקונים ושינויים להחזיר ללשונו המקורי של רש"י.

223. ראה בשו"ת מהרי"ל סימן קנ"ז סעיף ט'.

224. כנ"ל הע' 207.

יד. משהו על תוספות ישנים

בשנת תשכ"ו הדפיס ר' אלטר הלפרין בלונדון 'תוספות ישנים' לדפים ב-לה מכת"י ספרדי מלפני כשש מאות שנה, בצירוף מבוא. בין הדברים החשובים שעמד עליהם במבוא הוא שיש בכת"י זה הרבה קטעים שחדרו מן הגליון (ומקורם כנראה מאיזה עיבוד של תוס' ר' אליעזר ממין, עיי"ש) ולכן אינם מוצגים במקומם.

לא הספקתי לחקור תוס' אלו לעומקן, ורק אציין שבדף ב,א הוא קרוב בתוכנו לתוס' הנדפסות, שהוכחנו במאמר זה שעמוד זה בתוס' הנדפסות הוא חלק מהתוס' העיקריות למסכת והן התוס' הנדפסות שמדף מ (שם) לצערנו אין לנו את התוס' ישנים). וצריך עוד לבדוק דבר זה באמצעות השוואה לפי' ותוס' הרא"ש וכן לתוס' המובאות ברשב"א ומאירי²²⁵.

עד כה לא נמצא מי שיצטט תוס' אלו, אולם מצאתי בס"ד העתקה שלהם בתוך פירוש רש"י שעל הרי"ף מו"ק דף ט,ב על הסוגיות בנדרים שהעתיק הרי"ף שם. השווה תו"י ז,ב מד"ה נדהו בפניו עד סוד"ה השומע, ומד"ה עניות מצויה עד סוד"ה וש"מ אין וד"ה אין חבוש, ודף ח,א מד"ה נידוהו בחלום עד סוף העמוד²²⁶. זהותו ומקומו של רש"י רי"ף מו"ק אינה ברורה, אך אינו רש"י לרי"ף על כל הש"ס הנמצא ברוב כתה"י שנתחבר על ידי ר' ישראל ב"ר יואל זוסלין²²⁷, אך עכ"פ לדעתי הוא אשכנזי²²⁸ לא יאחר מהמאה ה"ט²²⁹.

תיאור דרכו ושיטתו נכתב באריכות ע"י י' פוקס, שהראה שבכל הסוגיות שהעתיק הרי"ף ממסכתות אחרות העתיק עורך רש"י לרי"ף מו"ק מרש"י באותן סוגיות, ורק בדף ט,ב על הקטע שהעביר הרי"ף ממסכת נדרים, שהיא מסכת שאין עליה פירוש רש"י, הביא המעבד פירוש ממקור אחר שאינו יודע לזהותו²³⁰. ומכאן שבמקומו של העורך השתמשו בתוס' ישנים כתחליף לרש"י!

טו. פסקי תוספות

הרחיד"א בספר מדבר קדמות, ערך יצר הטוב (עמ' ע במהדורת ירושלים תשי"ז), כתב שאין בידינו התוס' העיקרים לנדרים שעליהם מיוסדים פסקי התוס'. אולם כבר ראינו בפרק ג שהתוס' העיקריות לנדרים הן התוס' הנדפסות שמדף מ ואילך, ואף שם אין התאמה לפסקי תוספות, וגם אין אחת משאר שלוש החטיבות, כאשר יראה כל רואה.

ואינן תוס' ר"י שירליאון (השווה פסק כה ותוס' ר"י שירליאון עמ' 174), ואינן ר"א ממין שהרי מזכיר ר"י בסימן ל ועוד. וע"כ שהוא אחד מקבצי התוספות האבודים שנמנו בנספח א.

225. בדפים ל-לב יש זהות קצת בין הנדפס לתו"י ואכמ"ל.

226. ויש כמובן כמה תיקונים שאפשר לתקן על פיו, עיי"ש בד"ה וש"מ אין ובד"ה דגמירי הלכתא.

227. עיין לעיל, ליד הע' 216.

228. מדפיסי ונציה אף שהיו באיטליה השתמשו בדרך כלל בכתבי יד אשכנזיים ואכמ"ל, וגם כאן ודאי איננו איטלקי כי באיטליה לא היה פ"י רש"י האמיתי למו"ק, כמו שהאריך פוקס (לעיל הערה 216) בעמ' 122. וגם כל חיבורים של רש"י סביב רי"ף שבידינו נכתבו באשכנז.

229. כי הוא נדפס לראשונה בונציה רפ"א.

230. י' פוקס (לעיל הערה 216), עמ' 171-160, וביחוד בעמ' 167-166.

יש בדינו כתי"א אחד של פסקי תוס' על כל הש"ס, פרמא 2575.2 (ס' 13606)²³¹, ולמדפיסי וילנה היה עוד כתי"א²³², ובשניהם חסר מדף ס כמו בנדרפס, וכן חסרה בכולם מסכת נזיר הסמוכה לנדרים, וכנראה נתלשו כאן מהעותק המקורי כמה דפים.

סיכום

א. התוספות הנדרפסות לנדרים מורכבות מארבע חטיבות שונות, שנתחברו בידי ארבעה בעלי תוספות שונים: חטיבה א: ב, א ד"ה שאני - ה, ב = תוספות לא מזוהות. חטיבה ב: ו, א - ט, ב = תוספות תלמיד רבינו פרץ. חטיבה ג: ט, ב - מ, א = קובץ תוספות לא מזוהה אחר. חטיבה ד: ב, א (עד סוד"ה האומר); מ, א עד סוף המסכת כולל התוס' כתי"א = תוספות איוורא. חטיבה אחרונה זו היא התוספות העיקריות לנדרים והיא המובאת בשם 'תוספות' סתם ברשב"א, רנב"י, מאירי, ריטב"א, מהר"ם חלאוה ומנחם הארוך²³³, ועליה מבוסס פירוש ותוספות הרא"ש והמיוחס לריטב"א בשיטמ"ק.

ב. החיבור המכונה בשיטמ"ק 'שיטה' הוא תוספות ר' אליעזר ממין²³⁴ (פרק ט), שחיבורו נזכר הרבה מאוד בתוספות איוורא הנ"ל ובתוס' רא"ש ובחטיבה ב של התוספות הנ"ל ועוד ראשונים.

ג. החיבור המכונה בשיטמ"ק 'רא"ם' הוא חיבורו של ר' משה נכדו של רבינו משולם מחכמי פרוכנס (פרק יא), ובחיבור זה העתיק בסתמא הרבה קטעים מתוספות ר' אליעזר ממין כולל הלשונות האישיים שלו, ולכן נתייחס החיבור במצרים במאה ה"ט²³⁵ לר' אליעזר ממין (פרק י').

ד. החיבור שנדרפס תחת השם 'תוספות רבינו פרץ' או 'פירוש רבינו פרץ' אינו קשור כלל לרבינו פרץ, אלא הוא כעין רש"י על הרי"ף - מחכם אשכנזי מהמאה הי"ד (פרק יג), ומלוקט מהחיבור המכונה בשיטמ"ק 'פירוש' שהוא חיבור קדמון מבית מדרשו של רש"י (פרק יב).

ה. החיבור שנדרפס בימינו תחת השם 'תוספות תלמידי רבינו פרץ' או 'תוספות וליקוט ראשונים מתלמידי רבינו פרץ', אינו מתלמידי רבינו פרץ אלא הוא ליקוט ראשונים - מחכם אשכנזי מהמאה הי"ד²³⁶ (פרק יג) - על המיוחס לרי"ף כעין 'תוספות אלפס', ומביא בעיקר פסקי הרא"ש ומהר"פ, שרק הוא תוס' רבינו פרץ האמיתי (פרק יב). וגם כל הקטעים הסתמיים שבחיבור זה שאינם נמצאים בפסקי הרא"ש מקורם מתוס' רבינו פרץ האמיתי (פרק ג הע' 45).

231. יש גם כתי"א של פסקי תוס' פרמה פלטינה 2421 ס' 13286, שלפי רשימת המסכתות שבסופו הכיל בעבר נדרים בין מעילה לסוטה, אך כיום חסר שם סוף נדה, קידושין, מעילה, נדרים ותחילת סוטה.

232. והביאו ממנו נוסחאות בגליון בשם 'נוסחאות כ"ו' ומה שנוסף שם בגליון אות א' מקורו בקיצור פסקי הרא"ש אות ה'.

233. על ריטב"א ומהר"ם חלאוה, ראה: לעיל, הע' 41.

234. מלבד ז, ב שהושלם - בעותק שלפני רב"א והשיטמ"ק - מספר אחר.

235. רדב"ז, רב"א בשיטמ"ק כתובות, שיטמ"ק נדרים שנתחברה בבית מדרשו של רב"א.

236. ואינו ר' ישראל זוסלין.

ו. תוספות ישנים הועתקו בסתמא ברש"י על הרי"ף מו"ק, ומכאן שבמקומו השתמשו בו כתחליף לרש"י (פרק יד).

ז. פסקי התוספות מיוסדים על אחד מקבצי התוספות שאינם בידינו (פרק טו). בשלושת עדי הנוסח שלו חסרים הפסקים מדף ס ואילך, וכן חסרה בכולם מסכת נזיר הסמוכה לנדרים, וכנראה נתלשו כאן מהעותק המקורי כמה דפים (שם).

נספח א: קבצי תוספות אבודים

תוספות הריב"ב שפירש לפני רבינו יעקב: מובא בקטעים מתוס' ר"י שירליאון, ראה: י"נ אפשטיין, ריב"ן עמ' 172.

תוספות ריב"א: מובא בתו"י כו,א וחידוש בשמו הובא בתוס' הנדפס יח,ב ד"ה והתנן.

תוספות ר' אלחנן: מוזכרות במהרי"ק סוף שורש נב²³⁷, ודברים בשמו הובאו בתוס' כט,ב ד"ה מידי ובלקוט ראשונים יא,א ד"ה ורבינו.

תוספות רבינו יהודה שירליאון: עיין נספח ו.

תוספות ריצב"א: ציין אליהם ריצב"א, בתשובתו שנדפסה בחצי גיבורים ז (אלול תשע"ד), עמ' מו.

תוספות ר' שמחה בר שמואל: הובאו ביחסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' פה, ועיי"ש מברא עמ' 22.

תוספות רב משה בר חסדאי: ראה ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 315 הע' 34.

תוספות טוך: בתוס' גיטין (שהן תוס' טוך) פה,ב ד"ה אע"ג, כתב על סוגיה בנדרים 'ושם מפורש'²³⁸, וא"כ נראה שחיבר על נדרים אף שלא בא זכרן בשום מקום, וראה עוד במבוא לתוס' ישנים פרק ה.

237. וז"ל בתוספת הגהות בסוגריים ממני (ושו"ר שכן הגיה אורבך, עמ' 254): "ומי הם פוסקים גדולים יותר מרבינו יצחק ורבינו אלחנן בנו ז"ל, שהרי כתב רבינו אלחנן בתוס' פ"ק דנדרים גבי הא דקאמר (ז,ב) נדהו בפניו אין מתירין לו אלא בפניו וז"ל ובתו' מוגה אין מתירין לו אלא בפניו, כדאמר לקמן כל המודר הנאה מחבירו אין מתירין לו אלא בפניו ויליף לה ממש וכולי, וה"ה גבי נידוי דהוי כמודר. ואין נראה (לר"י) [לרבי] כלל, דלדבריו אפילו נדהו שלא בפניו נמי, דהא לא מזכיר לקמן גבי המודר הנאה מחבירו שהודר בפניו כדקאמר הכא נדהו בפניו, אעפ"י שיכול לדחות דבפניו מייירי לקמן אף על גב דלא מזכיר לה. ועוד דהתם מפרש רבינו יעקב אלא בפניו שצריך להחזיר מדעתו ועל פיו, ומיירי בנדר כעין נדר שנדר משה ליתרו משום טובה שעשה לו וכו', עד ולהכי אמר שלא היה לו להחזיר שבועתו אלא בפניו מדעתו של נבוכדנצר, עכ"ל. והנה דבר ידוע הוא וברור שכל מקום שהביא רבינו אלחנן דברי אביו רבינו יצחק, אומר כך כתב (ר"י) [רבי] או כך מפרש (ר"י) [רבי], כאשר עשו לו כל תלמידי שהזכירוהו בלשון רבי(ים), וגם רבינו ברוך בספר התרומה מזכירו בלשון רבינו הקדוש מפני שרב מוסכם וגדול הוא וקדוש הוא". ולא מצאתי לזה מקבילה לא בתוס' שלנו ולא בתוס' ישנים ולא בתוס' ר"י שירליאון ולא בתוס' רא"ש.

238. תודתי נתונה לידידי הרב מנחם טננבוים שהפניי למקור זה.

רבינו עזריאל²³⁹: בדרשות ר' בצלאל אשכנזי, מהדורת ר' י' בוחבוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' נו ועמ' נט, מזכיר את פירוש ר' עזריאל לנדרים.

'תוספות' סתמי, כנראה לנדרים: מובא בסמ"ק מצורף, מהדורת ר' י"י הר-שושנים - רוזנברג, ירושלים תשמ"א², א, מצוה קפ, אות רלה, עמ' קמט, ולא מצאתי מקבילה.

[תוספות ספרדיות בשלהי נדרים: שהביא מהרי"ק בשורש עב ד"ה ועל אשר (ירושלים תשמ"ח, עמ' קכה), הוא הר"ן שם].

[תוספות מהר"ף חיים ז"ל: המובאות ב'פירוש רבינו פרץ' נז, ב הוא טעות בפענוח המהדיר, ובכתב היד במקום 'חיים' - 'סיים', והיינו שמהר"פ סיים בזה הלשון].

[תוספות שאנץ: קרוב לודאי שלא נכתבו על נדרים, היות ולא בא זכרן בשום מקום²⁴⁰, וכן מוכח מהעובדה שתוס' רא"ש במסכת זו מבוססות על התוס' הנדפסות מדף מ - כאשר הוכחנו ליד הע' 45-47, ולא על תוס' שאנץ כדרכו].

[לחא, בשיטמ"ק: 'כי בוקר [...] ויש אומרים כי להכי אמרינן בכל מקום כדמתרגם רב יוסף לפי שהיה סגי נהור וקיימא לן דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה על כן היה מתרגם. והעיקר לפי שהיה בקי במיני תרגומין כן פירשו בתוספות. הרי"ף ז"ל'. הכוונה לתוס' ב"ק ג, ב ד"ה כדמתרגם].

נספח ב: גליונות שחדרו לתוספות הנדפסות

הקדמה: אחד הכלים לזיהוי תוספות שחדרו מן הגליון הוא באמצעות המיקום שלהן. לאמור, דיבור שאינו במקומו קרוב לודאי שחדר מגליון, שכן לדיבור 'אין רגלים', אלא אם כן יש סיבה שתסביר כיצד זז ממקומו, כגון מחוסר הבנה וכדומה (או שהוא באמת במקומו לפי גירסת התוס', כמו שמצוי הרבה שתוס' גרסו את המשנה במקום שאצלנו היא הפיסקא).

בדף ג, א לפני ד"ה וידות כתוב בדפוסים בסוגרים 'לעיל', ולכאורה מורה שדיבור זה שייך לעיל, אך באמת דיבור זה נמצא במקומו. בדיקה בדפו"ר מבהירה עניין זה, שכן שם נמצא לפני ד"ה וידות ד"ה אלא, ועליו נכון הציון 'לעיל', והמדפיסים המאוחרים העבירו דיבור זה למקומו בראש העמוד, אך שכחו למחוק תיבת 'לעיל'. דיבור זה אינו גליון שכן מזכיר בו את מה שפירש במשנה ונמצא

239. נמצא בשיטמ"ק נזיר בשם נימוקי הרב עזריאל, וראה עוד: ר' צבי יהושע לייטנר, 'שרידים מפירוש רבינו עזריאל למסכת נזיר', בתוך: ספר הזכרון לזכר רבי שמואל ברוך ורנר, ירושלים תשנ"ו, עמודים קנו-קסב; ושוב ע"י הנ"ל בתוך: תורת הנזיר, מכון הרי פישל, ירושלים תש"ס, עמודים תכז-תל.

240. והנזכר בתוס' כת"י עט, א ד"ה והחריש: "תימה למורי ר' שמשון", כבר כתבתי בסוף פרק ח שנראה שצ"ל 'למורי ר"ש' = ר' שמואל מאוורא עיי"ש. ורבינו שמשון הנזכר ב'פירוש' בשיטמ"ק כא, ב ד"ה בעית נדור ודאי אין הכונה לרבינו שמשון שהרי הפירוש קדם לו והוא מבית מדרשו של רש"י. ו"אבל בתוספות ראיתי בשם רבינו שמשון ז"ל" שברשב"א מז, ב הוא רבינו שמשון מקוצי ככתוב בתוס' שם. ורק על הסוגיא בדף ח, ב הובאו בשמו שתי הוראות [עיי' ברשב"א דף ח. ד"ה: מהו בשם תוס', וכ"ה בסמ"ג לאוין רמא, ובתוס' רא"ש ח: ד"ה רבינא, וברא"ש פ"ק סי' ז, וברנב"י בשיטמ"ק פא: ד"ה גרסינן, וד"ה ואשכחן] ונראה שהוא מתשובה, וכן משמע מלשון תוס' תלמיד ר"פ ח, ב שכתב "וכן הורה רבינו שמשון".

שם לפנינו, ובאמת כיון שכתוב בראשו 'לעיל' אין הכרח לתלותו מחדירת גליון, שהרי גם בתוס' הרא"ש למכילתין שהועתק מכתב יד המחבר, יש דיבור שלא במקומו (דף ה, ב ד"ה אלא) וכתוב בראשו 'לעיל' והיינו שנתחדש למחבר מאוחר יותר ולכן כתבו שם וציין עליו שהוא שייך לעיל.

דף ד, ב תוד"ה אי הכי (א): "דאי אמר שאני אוכל לך לחודיה דאינו אסור" וכו'. דבריהם סתומים ונראה שהוא חלק מתוס' שרצה להוכיח דלשמואל אף שאני אוכל לך לחודיה לא מהני, ומוכיח לה מדקמשיני 'וכבר אמר מודרני' ומשמע דלא מהני שאני אוכל אלא א"כ כבר אמר מודרני, וכשיטה זו כתב בתוס' רא"ש בשם ר"א ממיץ, אלא שזה סותר לתוס' לעיל ד"ה אמר שמואל וד"ה והא קתני שכתבו להדיא דמודה שמואל דשאני אוכל לך אסור. וצ"ל דדיבור זה הוא גליון, וכן כתב בהגי"ש דבס"א ליתא לכל זה. ולענ"ד נראה שגם הדיבור הבא הוא גליון, שמקשה מאי א"ב שייך, ואינו מובן הרי כבר ביאר בדיבור זה שכל הקושיה היא כיון שפירש "תני וכבר אמר" וא"כ הול"ל כאידך ברייתא אבל אי לאו שמואל לא קשיא כלל, ונראה דהך תוס' סבר דחד ברייתא היא, ולכך אף בלא שמואל קשיא דהיינו רישא, וכן משמע מדכתב "דתנא סיפא לגלויי רישא", וזה דלא כתוס' לעיל ד"ה והא קתני דבריינא היא.

דף ח, א ד"ה האומר: "דהוי נדר כמו נדר בצדקה וקשה וכו' משום שבועת בטוי דכי היכי דאין שבועה חלה על שבועה ה"נ אין נדר חל על נדר ואי קמ"ל" וכו'. כל לומד יתפלא דהא לפירוש התוס' מיירי הכא בשבועה ולא בנדר, וא"כ אמאי כתבו דכי היכי וכו', וע"כ שתיבות דכי היכי וכו' על נדר, שייכים לעיל לפירוש ר' אליעזר, וכצ"ל כמו נדר דצדקה דכי היכי דאין שבועה חלה על שבועה ה"נ אין נדר חל על נדר וקשה וכו' משום שבועת בטוי ואי קמ"ל. ונראה המשפט הזה מקורו בגליון ונכנס שלא במקומו.

דף ט, ב ד"ה דנזירות מאי איכא למימר, כך ממוקם בדפוס 'עז והדר'. בוילנה נדפס דיבור זה שלא במקומו אלא בדף י, א לפני ד"ה וכן הוא אומר, ואינו גליון שהרי מזכיר את דבריו שבד"ה כהלל. ובאמת בדפו"ר נכתב כראוי בדף ט, ב אך כנראה אחד הלומדים חשב שדיבור זה שייך לדף י, א שגם שם נמצאות בגמ' תיבות אלו (אך מתוכן הדיבור שמזכיר שמעון הצדיק מוכח בבירור שהוא שייך לדף ט, ב), ולא שת ליבו שתיבות אלו נמצאות גם בדף ט, ב, ולכך העבירו לדף י, א²⁴¹.

דף י, א ד"ה חרק חרך נדפס לפני ד"ה דשנה בחטא, ובדפו"ר תוס' גרסו משנה זו בדף ט, א ופירשוה שם, והמעתיקים העבירוה לכאן וכתבוה בגליון ונכנס שלא במקום המדויק.

שם ד"ה 'כולן שיטה אחת הן' נמצא בדפוסים שלא במקומו²⁴², ונראה ברור שהוא חדר מגליון ואינו מהתוס' שלנו, שהרי חוזר במילים אחרות על האמור בד"ה אמר אביי.

דף יא, א ד"ה סברוה בדפו"ר נמצא אחר ד"ה כולה רבי, ורשום בראשו 'לעיל', וכיון שכתוב בראשו 'לעיל' אין הכרח לתלותו מחדירת גליון, עיין לעיל.

241. וכתבו שם בגליון ונכנס שם שלא במקומו, שכן גם לטעותו של הנ"ל היה צ"ל להיות קודם ד"ה רבי יהודה.

242. אחרי ד"ה דשנה בחטא המאוחר לו בגמ'. ובדפו"ר נמצא גם כן שלא במקומו, בדף ט, ב אחר ד"ה כהלל הזקן לפני ד"ה דנזירות. בסיום הדיבור חותם "הר"ר יוסף כדפי" ובהגי"ש מוחק תיבת 'כדפי', ולענ"ד צ"ל 'איש ירושלים'. י"נ אפשטיין, ריב"ן עמ' 174, כותב שבדפוס ונציה יש נקודה לפני הר"ר יוסף וזה תחילת ד"ה דנזירות מאי איכא למימר, וצ"ל "הר"ר יוסף כך פי", אבל בדפוס ונציה שלפני אין נקודה וגם דוחק לומר דקאי על הדיבור הבא כיון שאין שם חידוש מיוחד.

דף יב, ב ד"ה אלא דאפרשינהו נמצא בדפו"ר לפני ד"ה והא תרומת, ואולי חדר מגליון.

דף יג, א ד"ה מרבה אני נמצא בדפו"ר אחר ד"ה כאימרא (ששיך לדף יב, ועיין לעיל שהתוס' גרסו המשנה כאן) וכתוב לפניו 'לעיל', דהיינו ששייך לפני דיבור זה, דהיינו אחר ד"ה אמר קרא (ובדפוסים שלפנינו שהעבירו ד"ה כדירים לדף י' ממילא נהיה ד"ה מרבה במקומו) וכיון שכתוב בראשו 'לעיל' אין הכרח לתלותו מחדירת גליון, עיין לעיל בהע' לדף ב.

דף כ, א ד"ה ארבעה הקשו הקושיא שכבר עמדו עליה בהרחבה לקמן כח, א ד"ה במוכס, ומכאן שאחד משניהם הוא גיליון.

דף לו, א: "אלמה אמר ר' אלעזר הפריש חטאת חלב וכו' - תימה מדרכי יוחנן גופיה תיקשי דהכל צריכין דעת וצ"ע, וי"ל דמצינן למימר דר' יוחנן מייירי בכהן המקריב שצריך דעת בעלים". ותמוה שיכתבו תירוץ אחרי 'וצ"ע', ולכן יתכן שהתירוץ הוא תוספת מאוחרת.

דף מח, א ד"ה אסור ברחבה סותר לדיבור שלפניו, וכמו שיראה המעיין בטבלה המצורפת.

התוס' הבא אחריו

תוס' הראשון

רחבה ומרחץ ובית הכנסת. אתיא כרבנן דאסור אסור ברחבה ובבית הכנסת. יש לדקדק לכאורה משמע דאתי' כרבנן דאמרי אין ברירה בחצר דאין ברירה: ולא אמר האי בדידיה קמהלך כמו בחצר [...] ויש לחלק [...].

בדפו"ר הדיבור השני נמצא שלא במקומו אלא בדף מח, ב באמצע הסוגיה (לפני ד"ה ומאן לימא), ומוכח שהשתרבה מגליון (ובתוס' רא"ש נמצא דיבור זה וכן בקצרה בתר"פ שבליקוט ראשונים).

דף נב, ב ד"ה ת"ש שאני הדיבור שם הוא הגהה, כעדות הסופר: "הגה"ה זו מצאתי מבחוץ" (וסותר לתוס' נז, א ד"ה קונם).

דף נג, א מד"ה בסתוניות עד ד"ה מותר בירק שדה, שייך אחר ד"ה נדר בו, ובדפו"ר נמצאים דיבורים אלו יחד עם כל המשניות של סוף הפרק (נא, א - נג, ב), ובדפוסים החדשים העבירום למקומם אך לא באופן מדויק.

שם ד"ה בשאר וד"ה בשביעית, שייך אחרי ד"ה מהו, ובדפו"ר נמצאים דיבורים אלו (השייכים לגמ'!) יחד עם כל המשניות של סוף הפרק (נא, א - נג, ב), ובדפוסים החדשים העבירום למקומם אך לא באופן מדויק.

דף סד, א ד"ה ועוד אמר וד"ה פותחים שייכים לפני ד"ה קונם וד"ה או שמיא, ובדפו"ר דיבורים אלו הם בעמ' ב אחר ד"ה כיון דבכל [כי גרסו המשנה שם] ואחר כך ד"ה קונם וד"ה או שמיא²⁴³, בוילנה העבירו ד"ה קונם וד"ה או שמיא למשנה בעמ' א ושכחו להעביר ד"ה ועוד

243. ואח"כ ד"ה ואין חכמים מודים ששייך למשנה סה, א. [בוילנה העבירוהו בטעות ל: סד, א, ותוקן בתלמוד בבלי מהדורת עוז והדר]. ואח"כ ד"ה "ועוד אמר ר"מ - קולא אחרת", ושייך למשנה סה, ב [בוילנה העבירוהו בטעות לדף סד, א, ומתוך כך תיקנו ר"א' ותוקן ב'עוז והדר', ועיי"ש בהגהות וציונים שכן מוכח בתוי"ט ועוד].

אמר וד"ה פותחים, והשאירם בעמ' ב, ובאו ש"ס 'עוז והדר' והעבירם למשנה אך לא במיקום המדויק.

דף סט, ב: "כל שאינו וכו' ובדמי חציה שלמים (ה"ג וצ"ע דבבביתא תניא בפ' כיצד מערימין [דף כו, א] דלרבי מאיר כולה קרבה עולה)". המוסגר [נכר בוילנה] הוא גליון כמו שכתבו בהגהות וציונים שבש"ס 'עוז והדר', וצ"ל הג'הה במקום ה"ג.

דף עט, ב מד"ה קונם פירות עד ד"ה ואם לא, שייך אחר ד"ה אמר ריו"ס, ובכל הדפוסים (כולל וילנה) דיבורים אלו נדפסו בדף פא, א, כי תוס' גרסו שם המשנה, ובדפוס 'עוז והדר' העבירם למשנה כלפנינו, ולא העבירם למקום המדויק.

נספח ג: ציטוטי רבינו יונה גירונדי בתוס' הנדפסים²⁴⁴

תוספות פב, ב ד"ה ומאי (וכע"ז בפירוש הרא"ש באננימיות)

רשב"א שם ד"ה ומאי

ויש מי שפי' דשינויא אחרינא היא ולומר דאף לר' יוסי מפר משום דברים שבינו לבינה ממילא מיתרצא מילתא דשמואל דכ"ע מיפר משום דברים שבינו לבינה, ומורי הרב ז"ל²⁴⁵ הקשה דאי אפשר לומר כן דשמואל מפר משום דברים שבינו לבינה קאמר אלא משום עינוי נפש, דהא הנאת פלוני עלי לא שייך כלל בדברים שבינו לבינה דמאי איכפת לו אם לא תקבל היא מאחרים כיון שהיא מותרת בכל מה שיקח הוא או יקבל ממנו, אבל בפירות חנוני עלי שייך דברים שבינו לבינה מפני שרגילות הוא לקנות מן החנוני ואם נטריח על הבעל שלא לקנות מזה אלא מאחר או ממדינה אמרת נמצאת היא מטריחתו ומיגעו ושפיר הוי דברים שבינו לבינה, אלא ע"כ יפר דקאמר שמואל לאו משום דברים שבינו לבינה קאמר.

ומאי אינו יכול להפר משום עינוי נפש – נראה לפרש דהיינו שינויא אחרינא והוי כמו אי נמי וה"פ אי נמי כרבנן מצית (למימר) לאוקומא מאי אינו יכול להפר דקאמר משום עינוי אבל מיפר הוא משום דברים שבינו לבינה קאמר וסיגנון תירוצו זה פירשתי פרק השואל (דף קא. ד"ה סברוה) גבי ומקבל כחוכר דמי דהוה כמו אי נמי. ע"א – מהרב רבי יונה נ"ע מתני' רבי יוסי ושמואל כרבנן זהו עיקר ומאי אינו יכול להפר כו' האמת מסיק ואזיל להוציא מסברא דהוה ס"ד דפירות חנווני אינו יכול להפר כלל והשתא מסיק דאפילו לר' יוסי אמת הוא דפירות חנווני עלי מפר מטעם דברים שבינו לבינה ומיהו אין לתרץ בכך מילתא דשמואל דאמר הנאת פלוני עלי יפר דמה חושש בעל אם נדרה מאותו פלוני בשביל כך לא ימנע הבעל מלקחת ממנו כל מה שירצה ואשה תהנה מן הבעל בהיתר אבל כשנדרה פירות חנווני עלי לא יוכל הבעל ליקח ממנו ומיקרי בינו לבינה הר"ר יונה נ"ע.

244. ר' יונה לא נזכר בתוס' על הש"ס בשום מסכת מלבד מו"ק ב' פעמים: יט, א; כג, א, וכן לא נזכר בתוס' ר"פ על הש"ס, אלא בבב"ק יא, א ד"ה והלכתא, וגם באלו אין כלל ראיה שהמדובר בר' יונה גירונדי.

245. שהוא רבינו יונה וכמו שהזכיר כמה פעמים במכילתין "מורי הרב ר' יונה" (ח, א, כח, א ועוד), ובדף פ, א "הקשה מורי הרב נר"ו", ובר"ן שם הביא כן בשם רבינו יונה, ובדף פ, א ד"ה וריו"ס "הקשה מורי הרב נר"ו וכו' ותיריך הוא ז"ל בשם הר"מ בר שניאור", וכידוע היה רבינו יונה תלמידו.

תוספות פד, א ד"ה שאני הכא

ואית ספרים דגרסי ואי אמרת בעל לאו בכלל בריות הוא נטולה אני מן היהודים לאו תשמיש קאמרה שהרי אסורה [ועומדת] בתשמישם בלא נדרה אלא ה"ק נטולה הנאתי מפירות היהודים שלא אהנה מהם אף כי לא יהא שלהם וא"כ הוי עינאי נפש דהא אמרינן (לעיל דף פב:): כשאין פרנסתו אלא ממנו יפר דהא ליכא למימר דאמרה קונם נהנה מן הבריות דוקא בעודו שלהם אבל ממה שיקח הבעל מהם תהנה א"כ אמאי יפר בעודה תחתיו אפי' בינו לבינה לא הוי כיון שיכול הבעל להביא ממקום שירצה הר"ר יונה נ"ע

רשב"א שם ד"ה ה"ג ואי

ולשון אחר קצר ראיתי משמו של מורי ז"ל אי בעל לאו בכלל בריות הוא על כרחין לאו נטולה מתשמיש קאמרה שהרי אסורה ועומדת בתשמישם בלא נדר, ואי אפשר לומר נמי דקונם שאני נהנית מן הבריות דוקא משלהם קא אמרה אבל ממה שיקנה הבעל מהם תהנה, לא היא דא"כ אמאי יפר בעודה תחתיו הא אפי' בינו לבינה לא הוי כיון שיכול הבעל להביא לה ממקום שירצה, ע"כ.

ונראה שאלו גיליונות שחדרו לתוס' (שהן תוס' איוורא, כנ"ל פרק ח). וראה לדבר שבתוס' כת"י נמצא פעמיים (עא, ד"ה ולא וד"ה ה"ג נערה) דברי רבינו יונה בתור הגה"ה (ויתכן שקשור הדבר לכך שהיה תלמידם של חכמי איוורא).

נספח ד: הר"ן והתוס'

הר"ן במסכתין מזכיר את התוס' 17 פעם, אך נראה שלא היו לפניו התוס' במקורם אלא העתיקם מן הרשב"א, שכן כתב בהדיא בדף ס, ב ד"ה ומהא: "כתב הרשב"א ז"ל בשם התוספות", וכן בשו"ת הר"ן סימן א: "וכן נראה מתוך דברי רבותינו בעלי התוספות שהביא הרשב"א ז"ל בחידושי נדרים שלו". ובאמת מתוך ה-17 תוס' הנ"ל נמצאים 14 במלואם ברשב"א²⁴⁶, ועוד אחד²⁴⁷ נמצא בדף שחסר לפנינו ברשב"א. ונותרו רק שניים, ושניהם בדף ז, ב²⁴⁸ (ושניהם נמצאים בתוס' רא"ש), ויתכן שנודמן לו תוס' לזמן קצר או שהעתיקם מאיזה מקור שלא נודע לנו²⁴⁹.

246. ר"ן ח, ב ד"ה בעל מהו; טז, ב ד"ה אלא דאמר, רשב"א טו, ב סוד"ה באומר; שם רשב"א סוד"ה הא; כ, א 'תוספות חכמי הצרפתים', ברשב"א 'תוספות אחד מרבני הצרפתים'; כג, ב ד"ה ולענין; כז, א ד"ה וכתב עוד; כת, א ד"ה במוס; לו, א ד"ה גופא, רשב"א לה, ב ד"ה הא; מו, ב ד"ה היכי דמי; נו, א ד"ה לרבות; סה, ב ד"ה והיכא דהוי; עב, ב ד"ה הכא נמי; שם ד"ה והא לא, רשב"א עג, א ד"ה הכא נמי; עז, ב ד"ה אחד זה, והשוה רשב"א בכל אלו המקומות.

247. עא, ב ד"ה ומיגז, והזכירו גם לקמן עה, ב ד"ה כשם, וכנראה היה ברשב"א דף עה, ב החסר בנדפס [ויש רק כמה ציטוטים בשיטמ"ק].

248. ד"ה או מיתה וד"ה ושמע מינה.

249. ואין לומר שחסר שם ברשב"א איזה קטע כי גם ברשב"א כתב יד גינצבורג 490 – שלא היה לעיני המהדיר וחבל – כלפנינו. והעירוני שלפי מה שכתבתי בסמוך שהר"ן ראה את חיבור הרנב"י, וכבר ראינו בהע' 42 שהוא מביא קצת תוס' אי"כ יתכן שזהו מקורו של הר"ן [וחיבורו של הרנב"י אינו בידינו אלא בציטוטים השיטמ"ק שלא העתיק קטעים שכבר נמצאים בר"ן].

גם כל דברי בעלי התוס' שהביא הר"ן לקוחים מהרשב"א: דברי 'הרב ר' אליעזר' בדף פ,א ד"ה וריו"ס, לקוחים מרשב"א עמ' שד נאבל 'כתב הר"א ז"ל' שבדף לא,ב ד"ה שאני נהנה להם, הוא ט"ס וצ"ל הרא"ה, כמו שהוא בדפו"ר וכן תוקן בש"ס 'עוז והדר'; דברי רבינו שמשון בדף ח,ב ד"ה בעל, לקוחים מרשב"א עמ' לג; דברי ר"ת בדף ב,א ד"ה ושבעות, לקוחים מרשב"א עמ' ד; ובדף כז,ב ד"ה והוא דקנו, לקוחים מרשב"א עמ' קכב; ובדף לג,א ד"ה ולענין הלכה לקוחים מרשב"א עמ' קלז; וכמדומני שכ"ה הוא בכל שאר 12 הזכרות ר"ת. דברי הר"ם בר שניאור נו,א ד"ה בבית, לקוחים מרשב"א עמ' רלה; ובדף פג,ב ד"ה רבא אמר, לקוחים מרשב"א עמ' שיא.

[בדף פא,ב ד"ה משום, כתב הר"ן: 'ומכאן היה אומר ה"ר יהודה הכהן ז"ל שאם נהג אדם שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בזמן מיוחד ושוב רוצה לשתות יין או לאכול בשר, באותו הזמן צריך היתר', וכן הוא בפסקי הרא"ש פ"ב סימן ד ובאותו לשון, וכ"ה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סי' צח), ובמרדכי (פסחים פרק ד), ובספר תשב"ץ (סי' תקסד), וכן פסק בשלחן ערוך יורה דעה (סי' ריד סעיף א). ולכאורה מקור הדברים בתוס' ולא הובאו ברשב"א וצ"ע].

ובכלל הר"ן בנדרים שאב הרבה מן הרשב"א והוא מקורו העיקרי לרוב החכמים שהביא: דברי רבינו האי גאון בדף כב,ב ד"ה אמר רבא, לקוחים מרשב"א עמ' צב; 'הנגיד רבינו שמואל הלוי בשם רב עמרם גאון ז"ל' בדף פח,ב ד"ה ולענין הלכה, לקוח מרשב"א עמ' שיט; דברי ר"ח והר"י מיגש בדף ב,ב ד"ה אידי, לקוחים מרשב"א עמ' ח; פירושי רבינו ברוך בר שמואל הספרדי שהביא הר"ן בדף ז,א ד"ה ירושלמי ודף עה,ב ד"ה תא שמע, לקוחים מרשב"א²⁵⁰; כל דברי הראב"ד שהובאו בר"ן 8 פעמים²⁵¹ (מלבד המובא בדף יא,ב ד"ה לחולין שאוכל 'ואחרים אמרו בשם הראב"ד', ושם כנראה כוונתו לפירוש הרנב"י שהובא בשיטמ"ק, וכן בדף ח,ב סוד"ה ושמתא בקטע שנוסף בכת"י מזכיר 'הראב"ד ז"ל שם בהשגות' ואינו ברשב"א); דברי רבינו יונה כט,א ד"ה וכי קדושה, לקוחים מרשב"א עמ' קכה; ודף מו,א ד"ה אי אמרת, לקוחים מרשב"א עמ' קפב; וכן עוד 5 ציטוטי רבינו יונה (מלבד בדף פא,א ד"ה דבר: 'ומצאתי במגילת סתרים של ה"ר יונה ז"ל וכו') אלו דברי הרב החסיד ז"ל והם נאים ראויין למי שאמרם, וכנראה הכוונה לספר המוסר של רבינו יונה, ששרד ממנו רק שער התשובה).

ואגב אורחא אביא כאן את הראשונים שהביא הר"ן ואינם ברשב"א (ורובם מאוחרים לרשב"א):

רב אלפסי (רי"ף מ"ק) ז,ב ד"ה וש"מ; 'הרב הנשיא אל ברגלוני כתב בשם מר יהודאי גאון' כב,ב ד"ה אמר רבא; 'הרא"ה ז"ל' דף לא,ב עיין לעיל ד"ה גם כל²⁵²; 'החכם הגדול ר' משה קרטבי' כח,ב ד"ה וכתב; 'החכם הגדול ר' יהודה בר חסדאי' ב,א ד"ה כל; 'החכם הותיק ר' שמואל בן החכם הגדול רבי יהודה בר חסדאי ז"ל' סה,ב ד"ה תנא תולה, סח,א ד"ה ולתנא ('החכם הותיק ר' שמואל').

[ויש עוד לחקור מיהו 'רבתי' הנזכר בר"ן עשר פעמים ולעיתים נמצא ברשב"א].

ודע שהר"ן לא ראה את פ"י הרא"ש²⁵³.

250. אלא שבמקום השני חסר הרשב"א הנדפס.

251. ע"פ בדיקה מדגמית. המובא ב,א ד"ה ושבעות, נמצא ברשב"א שבועות לו,א.

252. שני ציטוטים נוספים מחידושי הרא"ה לנדרים מצויים בשו"ת המיוחסות לריב"ש סימן ט. ושם ציין המהדיר למבוא למנחת חינוך השלם, מהדורת מכון ירושלים, הע' 47. ואינו ביד.

253. כי בדף ג,א ד"ה ואי בעית כתב בלשון 'ונראה לי', והם הם דברים שנמצאים בפ"י הרא"ש על אתר.

נספח ה: הבאות שגויות בשם ר' אליעזר ממין

בדף עט,א ד"ה אי לימא הביאו תוס' פי' בשם 'והר"ם' ובהג"ש הגיה 'והר"א שיחיה'²⁵⁴ (ואין שם בשיטמ"ק לא שיטה ולא רא"ם), וכן בדף פג,א ד"ה ואי (ואינו ב'שיטה' בשיטמ"ק), וכן שם עמוד ב ד"ה ולעולם ועוד. אולם במקום האחרון מובא התירוצ' ברשב"א ור"ן בשם הר"ם בר שניאור וא"כ הגירסא שלפנינו עיקר. וע"ע לעיל ליד הע' 22.

בר"י אלמאדארי כתובות (כה,ב בדפי הרי"ף) כתב: "ויש מקשים מההיא דאמרינן בנדרים פרק בתרא (פא,ב) שלא אתן תבן לפני בהמתך לפני בקרך אין יכול להפך אלמא לא משעבדא ליה והכא קתני אבל כופה ליתן תבן לפני בהמתו והרב ר' אליעזר מוקי לההיא דנדרים כגון שהכניסה לו שפחות שאז אינו יכול לכופה". וענין זה אינו ב'שיטה' המועתק בשיטמ"ק שם (ולא מסתבר שהיה לר"י אלמאדארי חיבור ר"א ממין לכתובות). אך באמת בתוס' לפנינו בנדרים שם (ד"ה שלא) הביאו תירוצ' זה בשם ריצב"א וכ"ה בשמו ברשב"א²⁵⁵ ובתוס' רבינו פרץ שבליקוט ראשונים, ולא הביאנו בשם ר' אליעזר ממין שקדם לו, וע"כ שבתוס' כתובות [או נדרים] שהיה לפני ר"י אלמאדארי נשתבש מ'ריצב"א' ל'ר"א ממין'²⁵⁶.

'כתב הר"א ז"ל: שבר"ן דף לא,ב ד"ה שאיני נהנה להם, הוא ט"ס וצ"ל הרא"ה, כמו שהוא בדפו"ר וכן תוקן בש"ס 'עוז והדר'.

'כתב הר"א ז"ל: שבליקוט ראשונים ב,א ט,ב ד"ה וסמך, ויגב ד"ה על, ועוד, הכוונה לרא"ש בפסקיו, ודלא כמו שפוענח ב'תורת ראשי הישיבות'.

נספח ו: שרידים חדשים מתוספות רבינו יהודה שירליאון

באו"ז סימן תשמ (ח"א עמ' תריט במהדורת מכון ירושלים) מביא תוספות רבינו יהודה שירליאון שלהי נדרים, וקטעים מתוס' אלו (שיוחסו בטעות לריב"ן) פרסם י"נ אפשטיין, ראה: י"נ אפשטיין, ריב"ן, בנספח.

כאן נביא קטעים חדשים.

הרב יעקב יצחק מיללער מצא בגליון סמ"ק כ"י אוקספורד 1125 (סוף מצוה קכט):

וזה לשון רבינו יהודה בשם רבינו יצחק: נודרין להרגין ולחרמין [נדרים כז,ב] – הלכך אותם יהודים שמשביעין אותן השרים שלא לצאת מארצם יכולים להשבע סתם שלא לצאת מארצם ובלב"ם יחשבו היום, ואפילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו יכול לחשב בלבו שלא ילך כל ימי חייו²⁵⁷ אם לא יראה צורך ואם מבטל בשפתיו בלחש כ"ש שטוב יותר.

254. לפי גירסת הגי"ש, ולפנינו 'והר"ם פי'.

255. ושם ג"כ הטעות 'חמש שפחות' במקום 'ארבע שפחות'.

256. ואף שהיה לו פי' הרא"ם לנדרים [ראה ליד הע' 151] לא בדק ברא"ם עצמו וסמך על התוס', או שנפלה ט"ס בהעתקת ר"י אלמאדארי וצ"ל בו ריצב"א.

257. הוספה ע"פ הסמ"ג ונשמטה בטעות הדומות.

גם גבי נודרין להרגין ולחרמין ולמוכסים, במוכס שאין לו קצבה [כח, א] – דגזילא דמלכותא לאו דינא, אע"ג דקימ'א [לן] דברים שבלב אינם דברים, אונסא שאני. אבל בלא אונס, דברים שבלב אינם דברים. וההיא דר' עקיבא במס'כת כלה [רבתי ריש פ"ב] דנשבט ר' עקיבא ובטל בלבו, מיירי נמי בכה"ג דאומ'ר בפיו יאסרו כל פירות שבעולם עלי אם לא אביאך לחיי העולם הבא, ואומ'ר בלבו יאסרו היום, כדמוקי לההיא דנדרים (א) אונסים וההוא נמי אונס הוי שלא יתערב בישראל, הילכך אמ'רין בה דברים שבלב הוו דברים, אבל בעינין א'חר לא. גם (כל) ²⁵⁸ שיש ליזהר לכל ישראל שלא יוכל לבא לידי חילול השם ית'ברך מתוך השבועה, שלא יאמינו שישראל יכול לבטל בלבו.

הקטע הראשון הובא בסמ"ג עשין סימן עג²⁵⁹, וחתום: 'זה לשון מורי רבינו יהודה בשם ר"י'. ומשם כנראה בכלבו סימן קמז, ושם: 'לשון זה מה"ר יהודה ב"ר יצחק ז"ל'.

וז"ל תוס' ב"ק קיג, א ד"ה נודרין להרגים:

בנדרים [דף כח, א] מפרש דאמר בשפתיו סתם יאסרו כל פירות שבעולם עלי אם אינם של תרומה, ומחשב בלבו היום, דאין נאסר אלא אותו יום בלבד. ואף על גב דדברים שבלב אין דברים, משום אונסא שרו ליה, הכי מפרש התם. וה"ה שיכול לחשוב בלבו שעה אחת או רגע, וכן נוהגים כשהשרים משביעין²⁶⁰ היהודים הדרים תחתיהם שלא יצאו לדור בעיר אחרת, יכולין לישבע²⁶¹ סתם שלא יצאו, ובלבם יחשבו היום. ואפי' הוא מפרש בשפתיו שלא יצא ממנו כל ימי חייו, יכול להערים ולחשוב בלבו שום תנאי, ואם מבטל בשפתיו בלחש כ"ש דהוי ביטול גמור.

נספח ז: פירות הנושרים

דיעות על התוספות הנדפסות:

א. נדפסו תחילה בסוף המסכת, ורק בדפוסים המאוחרים הדפיסום בשולי הגליון, ונטלו המדפיסים חירות לעצמם להזיז דיבורים ללא ציון (סוף פרק א).

ב. הינן משובשות מאוד וכעדות המדפיסים הראשונים והמהרש"א והט"ז, ובדפוסים המאוחרים תיקנו הרבה מסברא, אולם כיום יש לנו את 'הגהות ישנות' שהגיה את כל התוספות על פי כתב יד מדויק יחסית שהיה ברשותו (סוף פרק א).

258. סומן בכתב יד למחיקה.

259. וז"ל וכאותה ששינו בנדרים (כו, ב) שנודרין להרגין ולמוכסין במוכס העומד מאליו או במוכס שאין לו קצבה (כח, א). ושם מפרש שאומרין יאסרו כל פירות שבעולם עלי אם אינן של בית המלך, ומחשב בלבו היום, שבענין זה אין נאסרין אלא אותו היום. ואף על גב דקיי"ל בפרק ב' דקידושין (ט, ב) דדברים שבלב אינן דברים, כאן התיירו מפני האונס, כך מפרש שם בנדרים. והוא הדין שיכול לחשב אותה שעה או אותו רגע. והלכך אותן יהודים שמשביעים אותם השרים שלא לצאת מארצם, יכולין לישבע סתם שלא יצאו ובלבם יחשבו היום, ואפילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו יכול לחשב בלבו שלא ילך כל ימי חייו אם לא יראה צורך, ואם מבטל בשפתיו בלחש כ"ש שטוב יותר. עכ"ל. [הועתק בשמו בהגהות מיימוניות פ"ג מהלכות שבועות אות ב' ושם כתב כן בשם ר"י בפרק הגזול בתרא. וצ"ע מקורו, שהרי בסמ"ג הוא בסתמא. ולכאורה כוננו לנדרים, כמו שהבאנו לעיל].

260. כ"ה בדפו"י, ולפנינו מצונזר "כשהאנסים מדירים".

261. כ"ה בדפו"י, ולפנינו "לידור".

ג. משי"ח ורבינו שיחיה' הנזכר בהם, ככל הנראה אין הכוונה לרבינו פרץ (פרק ח ליד הע' 110).

ד. הר"מ המובא בתוס' הנדפסים הוא ר' משה ב"ר שניאור מאיוורא (הע' 112).

ה. בהרבה מקומות שנזכר בתוס' הנדפסים 'ר"מ' גורס הגי"ש 'רבי אליעזר שיחיה', ומהרשב"א מוכח שהנכון כלפינו (נספח ה בראשו), ולפי"ז 'ר' אליעזר שיחיה' בתוס' כת"י שנדפס ע"פ הגי"ש בלבד יש להגיה 'ר"ם שיחיה' וכן הוא באמת בשמו ברשב"א (פרק ג ליד הע' 27).

ו. יש בהן הרבה קטעים שחדרו מן הגליונות (נספח ב). בכמה מקומות נכנסו מן הגליון דברי רבינו יונה גירונדי (נספח ג).

ידישתלשאר ספרי הראשונים:

ז. ב'שיטה' בשיטמ"ק יש הרבה קטעים המובאים כ'הגה' (יותר מעשרים פעם ורק עד דף כב), ואינם גליונות מאוחרים, אלא גם הם מרבינו אליעזר ממיץ שכתב מלכתחילה חלק מדבריו כהג"ה (סוף פרק ט).

ח. הר"ן במסכתין מזכיר את התוס' 17 פעם, אך נראה שלא היו לפניו התוס' במקורם, אלא העתיקם מן הרשב"א. גם כל דברי בעלי התוס' שהביא הר"ן לקוחים מהרשב"א (נספח ד בראשו).

ט. הר"ן בנדרים שאב הרבה מן הרשב"א, והוא מקורו העיקרי לרוב החכמים שהביא (נספח ד).

י. הלכות נדרים המיוחסות לרי"ף שנדפסו לראשונה בפרשבורג תקצ"ח אינם לו (פרק יג הע' 212) ונכתבו בידי חכם אשכנזי, שכן הוא מיוסד על פסקי הרא"ש, עם הוספת עשרות קטעי גמרא שהשמיט הרא"ש (שם ליד הע' 213).

יא. בספר קובץ ראשונים מסכת נדרים, נדפסו שני ספרים חדשים מכתב יד אחד, וקרא להם המו"ל בשמות המצלצלים: 'תוספות רבינו פרץ' ו'תוספות תלמידי רבינו פרץ'. בהוצאה זו נפלה טעות חמורה ומדף מה, ב (תחילת פרק ה) הוחלפו הפירושים ונדפסו זה בשם זה, דהיינו שהפירוש [= 'תוספות רבינו פרץ'] נדפס כתלמידי רבינו פרץ והתוספות [= 'תוספות תלמידי רבינו פרץ'] נדפס כתוס' רבינו פרץ [ויש בעוד מקומות קצת חילופים (הע' 188 192)], והדברים מגיעים עד לסתירות פנימיות. בקובץ מפרשים "כלילת יופי" נדפס הפירוש כמעט כתיקונו (פרק יב), ושם גם תיקנו מעט את שמות הספרים ותחת השם 'תוספות רבינו פרץ' כתבו 'פירוש רבינו פרץ' ותחת 'תוספות תלמידי רבינו פרץ' כתבו 'תוספות וליקוט ראשונים מתלמידי רבינו פרץ'.

יב. חלק 'ליקוט ראשונים' שבספר הנ"ל מקורותיו העיקרים הם תוספות רבינו פרץ ופסקי הרא"ש, ולפעמים הביא גם ספר הישר לר"ת, סמ"ג, תוס' ר"ש משאנץ, מרדכי והגהות מיימוניות.

יג. בספר הנ"ל כל מה שהביא מן הרמב"ן העתיקו מפסקי הרא"ש (הע' 197).

יד. מדפיסי ונציה, אף שהיו באיטליה, השתמשו בדרך כלל בכתבי יד אשכנזיים (הע' 225).

בענין המיוחס לרי"ף והפירוש והתוס' שסביבותיו

(שנדפסו בדורינו בזיוף על שם הר"פ ותלמידיו)

[שנידונו בהרחבה במאמרי על הרש"י פרק ה ובמאמרי על התוספות פרקים יב-יג]

[שמעתי בע"פ מהרב יצחק שלמה סופר]

להלן ראיות ברורות בס"ד שמחבר ההגהות מרדכי - הוא הוא מחבר הרי"ף והפירושים לנדרים

ובמקום אחר אני מוכיח בס"ד, שר' שמואל משליצטאט מחבר מרדכי קטן - הוא הוא מחבר ה"הגהות מרדכי" (לחלק מהמסכתות, כמבואר במבואי להלכות ציצית מתוך ספר מרדכי קטן בחצי גבורים ט עמ' קנא)

- 1 - רש"ש בהגמ"ר לתחילת עירובין מכנה את הרא"ש "הר"א מטילטולא", וכך גם המחבר הנ"ל.
- 2 - רש"ש בהגמ"ר לחולין תשנד תשס תשסא מכנה את תוספות הר"פ לחולין "שיטת מהר"פ", וכך גם הנ"ל מביא "שיטת מהר"פ" (וכיוצא) לנדרים.
- 3 - בידיו של רש"ש היה תוספות שאנץ הארוכות להרבה מסכתות (עיין מאמרי הנ"ל הע' 8), וכך גם היה בידיו של מחבר הפירוש הנ"ל לנדרים.

ועוד ראיות עיקריות.

הגמ"ר כתובות, פרק י, מי שהיה נשוי, רמז דש, מוגה מדפוס	ושייך למרדכי כתובות רמז רמה. ונמצא ב'תוספות רבינו פרץ' דף ס, ב [=תורת ראשי הישיבות, נדרים, עמ' מב]
ענין של ב' ימים ר"ח, מאי זה יום יכתוב, ע"פ קונם במס' נדרים. וחילוק יש בין גטין ושטרין. וע"ש בחיבורי, ופי' הכל באור. ועיין גם פ"ק דב"מ גבי אמ' [אביי] עדיו בחיתומיו זכין לו בחיבור.	

הגהות מרדכי חולין, פרק כל הבשר, רמז תשמט, מוגה מדפוס	ונמצא ב'תוספות רבינו פרץ' דף נח, א סוד"ה לא נתנו [=תורת ראשי הישיבות, נדרים, עמ' מא]
ע"פ מקום שנהגו בגמ', ופ"ק דביצה, וכאן בתו' שאנץ. גרסי' בהאי פירק': פת שאפאה עם צלי, אסור לאוכלו בכותח. ופי' רב אלפס מטעם דבר שיש לו מתירין. וע"פ הנודר מן הירק במסכ'	

	<p><u>נדרים בחיבורי, ושם פי' כל דבר זה באור,</u> <u>ותלוי בענין ריחא מילתא היא אי לא.</u></p>
--	--

<p>הגהות מרדכי חולין, פרק גיד הנשה, רמז תשמד, מוגה מדפו"ר</p> <p>ונמצא ב'תוספות רבינו פרץ' דף נד, ב ד"ה קרביים [=תורת ראשי הישיבות, עמ' לח]</p>	<p>בנדרים פר' הנודר מן הירק, <u>שם כתבתי</u> <u>בחיבורי</u> אם כבד ובני מיעים קרוי בשר, וכן דגים, ואם כרס קרוי חתיכ' ראוייה להתכבד ליבטל חד בתרי, <u>וע"ש</u>.</p>
---	---

<p>הגהה זו שייכת למרדכי, פרק ה, הניזקין, רמז תא ואילך.</p> <p>ומופיע ב"רי"ף" נדרים פרק קונם. דף סב בדפי הגמ'.¹</p>	<p>הגהות מרדכי גיטין רמז תס, מוגה מדפו"ר</p> <p>וקדשתו לכל דבר שבקדושה. ע"פ קונם <u>בקצר</u> בנדרים.</p>
---	---

¹ ואף שאינו אלא העתקת הגמ' שלפנינו שמא העדיף לציין לחיבור המקצר את הגמ' ונלמד יותר ודוק.